ÁRA: 1250 Ft TÖRTÉNELMI MAGAZIN 2018/11–12

RUBICON

A FELVIDÉK VISSZATÉR | 1938

GÜL BABA

RODOSTÓ

THÖKÖLY

RUBICON
TÖRTÉNELMI MAGAZIN

Előfizetési akció!

Fizessen elő vagy hosszabbítsa meg előfizetését a régi áron!

9-et fizet, 12-t kap!

A Rubicon immár 29 éve közli a legkiválóbb történészek érdekes,izgalmas írásait, színesen, közérthetően.
Legfőbb törekvésünk mindig is az volt, hogy lapunk minél több érdeklődőhöz eljuthasson, ezért igyekeztünk a lap árát a lehető legalacsonyabban tartani. Legutóbb 6 éve emeltünk árat. A folyamatosan növekvő előállítási költségek ezt most elkerülhetetlenné teszik: lapunk ára 795 Ft-ra emelkedik.

Olvasóink hűségét azonban szeretnénk egy különleges kedvezménnyel meghálálni.

Ha jövőre is az eddigi áron szeretne hozzájutni kedvenc történelmi olvasnivalójához, válassza a kedvezményes előfizetést 2018. december 28-ig még változatlan áron!

7980 Ft helyett 6950 Ft

Eddigi előfizetőink – bármikor is járna le rendelési időszakuk – december 28-ig még a régi áron hosszabbíthatják meg előfizetésüket!
Ha az átutalást választja, nem kell mást tennie, csak a kedvezményes előfizetési díj átutalásakor a közlemény rovatba beírni: „Hosszabbítás, NÉV, CÍM"
(Bankszámlaszám: 10102237-77185300-00000001 – Rubicon-Ház Kft.)
Ha bankkártyával szeretne fizetni, töltse ki honlapunkon a megrendelőlapot és válassza ki a „hosszabbítás" opciót. Megrendelését a jelenlegi előfizetése utáni időszakra fogjuk érvényesíteni.

Csatlakozzon a történelemszeretők legnagyobb közösségéhez, és legyen Ön is Rubicon-előfizető! www.rubicon.hu/magyar/elofizetes/

Információ: bolt.rubicon.hu • rubicon@t-online.hu • 06-1 402-1848
1161 Budapest, Sándor u. 60.

ALAPÍTVA 1989
RUBICON
TÖRTÉNELMI MAGAZIN
XXIX. ÉVFOLYAM 326–327. SZÁM
LEKTORÁLT FOLYÓIRAT

Főszerkesztő:
Rácz Árpád

Szerkesztőbizottság:
Bertényi Iván, Csorba László, Gyarmati György, Hahner Péter, Hermann Róbert, Magyarics Tamás, Mezey Barna, Németh György, Oborni Teréz, Orosz István, Rainer M. János, Rácz György, Romsics Gergely, Szakály Sándor, Ujváry Gábor

Lapmenedzser:
Rácz Gábor

Olvasószerkesztő:
Potencsik Erika

Képszerkesztő:
Vajda László

Fotó:
Kardos Judit,
Mudrák Attila

Térkép:
Nagy Béla, Sebők László

Tervezőszerkesztő:
Czeizel Balázs

Kiadja a Rubicon-Ház Kft.
Felelős kiadó: Rácz Árpád
A szerkesztőség címe:
1161 Budapest, Sándor u. 60.
Telefon: 402-1848
e-mail: rubicon@rubicon.hu

honlap: www.rubicon.hu

Megjelenik évente 12 szám

Nyomtatás: Ipress Center Central Europe Zrt.
2600 Vác, Nádas utca 8.
Felelős vezető: Borbás Gábor

Terjeszti a Lapker Zrt.
Előfizethető a RUBICON-HÁZ Kft.-nél
(Bankszámlaszám: Budapest Bank Zrt., 10102237-77185300-00000001),
valamint Budapesten a Magyar Posta Zrt. Levél- és Hírlapüzletági Igazgatóságán (XIII., Lehel u. 10/A, levélcím: LHI, Budapest 1900),
illetve kerületi ügyfélszolgálati irodáiban, vidéken a postahivatalokban.
Külföldön terjeszti a COLOR Interpress Kft.
1039 Budapest, Hatvany Lajos u. 14.
Tel.: +36 1 243 9232

TARTALOM 2018/11–12

A HÓNAP TÉMÁJA: **AZ I. BÉCSI DÖNTÉS – A FELVIDÉK VISSZATÉR, 1938**

VISSZATEKINTŐ: MI LETT VOLNA HA...

4 **Hermann Róbert:** Elszalasztott lehetőségek. *Alternatív '48*

A HÓNAP TÉMÁJA: AZ I. BÉCSI DÖNTÉS, 1938

18 **Németh István:** A müncheni szerződés. *A német külpolitika a revízió és az expanzió között, 1936–1939*

28 **Egedy Gergely:** A „megbékítés" kísérlete. Chamberlain kudarca. *A brit külpolitika az 1930-as években*

36 **Olasz Lajos:** 1938 – A revízió éve

52 **Szarka László:** Etnikai revízió, nagyhatalmi játszma, országgyarapítás. *A felvidéki magyarság visszatérése. Az első bécsi döntés olvasatai*

66 **Babucs Zoltán:** Országgyarapítás – vér nélkül. *A honvédség bevonulása*

72 **Simon Attila:** A visszacsatolás alulnézetből. *Az első bécsi döntés napjai. Visszaemlékezések, memoárok, naplók*

82 **Fedinec Csilla:** Kárpátalja is visszatér. 1938–1939

DOSSZIÉ: EMLÉKHELYEK

90 **Hóvári János:** Vereckétől Rodostóig. *Rákóczi fejedelem hosszú bujdosása*

94 **Hóvári János:** Rákóczi-emlékmúzeum – Rodostó

106 **Kincses Katalin Mária:** II. Rákóczi Ferenc újratemetése

112 **Sudár Balázs:** Híd a magyarok és a törökök között? *Gül baba. A Rózsák atyja*

120 **Papp Adrienn:** A Gül baba-türbe a régész szemével

122 **Mányi Dániel:** A Gül baba-türbe az építész szemével

128 **Sudár Balázs:** Az iszlám misztikusai. *A dervisek*

136 **Borus Judit:** Az oszmán nők a 19. századi angol utazónők szemével

140 **Anthony Gall – Fodor Gábor:** Kós Károly és Isztambul. *A magyar építész kutatásai a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet ösztöndíjasaként*

NAGYÍTÓ ALATT: THÖKÖLY IMRE

148 **Varga J. János:** Üstökösből hullócsillag. *Thököly Imre*

Képek: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fotótár, Történelmi Képcsarnok, Történeti Tár · Országos Széchényi Könyvtár, Budapest · Budapesti Történeti Múzeum · ELTE Egyetemi Könyvtár · Qilaq Solutions Kft., Fekete Tamás · Hermann Róbert · Babucs Zoltán · Simon Attila · Potencsik Erika · Horváth István, Esztergom · Kosztolányi Gábor, Léva · Photocon

Amióta történetírás van, a „mi lett volna, ha…” problémája mindig foglalkoztatta az embereket, mert – ahogy Marc Bloch fogalmazott – ez az egyetlen igazán érdekes történelmi kérdés, ugyanakkor ez az egyetlen kérdés, amelyet történész nem tehet fel. De, ha nem is nyíltan, folyton-folyvást feltesszük, amikor történelmi alternatívákról beszélünk, vagy amikor személyiségek, csoportok történeti tragédiáinkban játszott szerepét vizsgáljuk. Hiszen csak akkor beszélhetünk történeti vagy politikai értelemben vett felelősségről, ha eleve feltételezzük, hogy az illető(k) mást is tehetett (tehettek) volna, mint amit tett(ek).

A történész dolga nem csupán az, hogy leírja a megtörtént eseményeket, feltárja a szereplők mozgatórugóit, hanem az is, hogy megpróbálja rekonstruálni: miért éppen abból a lehetőségből lett valóság, amely bekövetkezett, s a többi, az adott pillanatban legalább akkora megvalósulási valószínűséggel rendelkezőből miért nem?

Az előző havi összeállításunkra visszautaló cikkünk 1848–49 kapcsán azt vizsgálja, hogy mi minden történhetett volna másképp, ha egy-egy konkrét esemény másképp alakul vagy ha egy-egy személyiség az adott helyzetben máshogy dönt.

VISSZATEKINTŐ

HERMANN RÓBERT

ELSZALASZTOTT LEHETŐSÉGEK

ALTERNATÍV '48

A komáromi csata, 1849. július 2.

A pákozdi csata

1848. szeptember 29-én Pákozd, Pátka és Sukoró térségében zajlott le a magyar szabadságharc első nagy csatája. A Josip Jellačić horvát bán és cs. kir. altábornagy vezette horvát hadseregről szeptember 27-én készített kimutatás 51 557 főben állapítja meg a sereg létszámát, ebből harcképes volt 48 234 fő. Ennek az erőnek azonban egyik, Karl Vincenz Hartlieb altábornagy vezette hadosztálya, kb. 13 000 fő késve kapta meg az indulási parancsot, s csak a csata után érkezett meg a harcmezőre. A horvát haderő persze még így is túlerőben volt, de e számbeli túlsúlyt kiegyenlítette a magyar tüzérség fölénye a csatatéren.

A bán – a két és félszeres horvát létszámfölény okán – szeptember 28-ra, majd 29-re egyszerű menetparancsot adott ki, amely azonban már számolt a magyar ellenállással. Egyik hadosztályát a lovasberényi útra küldte azzal, hogy még aznap érje el Vált és Kajászószentpétert. A másik két hadosztálynak és az egyesített lovasságnak a Székesfehérvár–Pákozd–Velence postaúton kellett előnyomulnia. A tó déli partjára egyetlen egységet sem küldött. Úgy tűnik, azt hitte, hogy egy átkaroló támadással szétzúzza a magyar jobbszárnyat, majd a Velencei-tóba szoríthatja a magyar sereget, vagy legalábbis a főváros felé űzheti vissza. Aznap Martonvásárig akart előnyomulni.

Először a Kempen vezérőrnagy vezette horvát balszárny került tűzbe. A magyar jobbszárny csapatai azonban jól állták a horvátok támadásait, s ezért Kempen két zászlóaljjal a lovasberényi úton megpróbált a magyarok hátába kerülni. Egy hirtelen odairányított üteg és két század lovasság azonban visszaűzte őket.

A centrumban még rosszabbul alakult a támadók helyzete. A bán három zászlóaljjal és a lovasság egy részével kísérelte meg az előnyomulást. A magyar csatárokat sikeresen vissza is szorította, de aztán a támadókra olyan tüzérségi tűz zúdult a magyar ütegekből, hogy kis híján Jellačić is otthagyta a fogát. Egy segédtisztjét közvetlenül mellette találta el egy ágyúgolyó. Egy népfelkelő-zászlóalja futni kezdett, s a csapatokat csak hátrébb, Pákozdon lehetett rendezni.

Közben Jellačić semmilyen hírt nem kapott a Kempennél történtekről, s teljes bizonytalanságban volt saját balszárnya helyzetéről. Így lefújta a támadást. Ezután értesült arról, hogy a magyarok a horvát balszárny vezetőjének fegyverszünetet ajánlottak. Késő délután érkeztek meg a Hartlieb-hadosztály első zászlóaljai, de a bán ekkor már nem gondolt az ütközet felújítására. Szeptember 30-án háromnapos fegyverszünetet kötött a magyarokkal, majd október 1-jén csapataival északnyugat felé indult.

Egy vereség következményei

A horvát vereség egyáltalán nem volt törvényszerű, s a bán jó néhány vezetési hibát követett el. (Érthetetlen például, miért kellett a horvát népfelkelő-zászlóaljakat az első vonalban rohamra küldeni a magyar tüzérség hatókörében.) Ha a Hartlieb-hadosztály időben a csatatérre érkezik, olyan túlsúlyt képezhetett volna, amely eldönti a magyar jobbszárnyon folyó küzdelmet. Márpedig ha itt megroppan a magyar ellenállás, a centrumnak és a Velencei-tó déli partján lévő balszárnynak is vissza kell vonulnia.

Kérdés, hogy ezt a magyar fél képes lett volna-e szabályosan végrehajtani a martonvásári állásig. Miután a győztes csatát követően Martonvásárig elrendelt magyar visszavonulás során a sereg nagy része felbomlott, s a bánnal kötött fegyverszünet adott alkalmat a rendezésére, képzelhetjük, mi történt volna vereség esetén. Márpedig ha a dunántúli magyar hadsereg megsemmisül vagy szétfut, a horvát hadsereget aligha lehetett volna megállítani Buda előtt. Azaz a Karl Zeisberg vezérőrnagy által irányított horvát táborkar hanyag munkájának és Hartlieb-hadosztály elkésett útnak indításának igencsak komoly szerepe volt abban, hogy a magyar szabadságharc egyáltalán folytatódhatott.

A bécsi forradalom

Pákozd után Jellačić újabb támadásra készült, s megállt Mosonnál, hogy bevárja a Felvidékről és Bécsből érkező erősítéseket. Jellačić itt kapta a hírt, hogy V. Ferdinánd október 3-án feloszlatta a magyar országgyűlést, és őt nevezte ki Magyarország teljhatalmú királyi biztosává s az ország fegyveres erőinek főparancsnokává.

Október 6-án azonban újabb forradalom tört ki Bécsben, amelynek áldozatul esett Jellačić legfőbb támogatója, Theodor Baillet de Latour hadügyminiszter is. A bán így támasz nélkül maradt, ezért gyors ütemben elhagyta az országot. Ezt megelőzően Mosonból Sopron, Vas és Zala megyén keresztül Kuzman Todorović vezérőrnagy vezetésével hazaindította seregének értéktelenebb népfölkelő-zászlóaljait, melléjük adva némi tüzérséget és egy határőrzászlóaljat. Móga János magyar fővezér egy dandárnyi erővel üldöztette őket. A horvát hadoszlopot útközben ugyan több támadás is érte a Sopron megyei nemzetőrség és népfelkelés részéről, s október 11-én a Móga által kirendelt dandár is beérte, de az aznap Salamonfánál vívott ütközetben Todorović visszaverte az üldözőket, majd 11-ről 12-re virradó éjjel Kirschlagnál átlépte a határt, és Stájerország területén keresztül tért vissza Horvátországba.

Az október 3-i királyi manifesztum híre – Jellačić menekülésének pillanatában – elősegítette, hogy a volt cs. kir. tisztek többsége vállalja a magyar ügy további szolgálatát. A bécsi forradalom pedig a lehető legjobbkor jött, hiszen hetekre megbénította a kibontakozó katonai ellenforradalom „agyközpontját". Alfred zu Windisch-Grätz tábornagy, a cs. kir. főerők parancsnoka csak október közepén kezdhette meg Bécs körülzárását. A Lajtánál megtorpanó magyar főserég pedig katonai és politikai okokból egyaránt késlekedett a forradalmi császárváros megsegítésével.

A magyar történetírásban azóta is tart a vita, nem lett volna-e jobb s nem döntötte volna-e el a szabadságharc további kimenetelét a magyarok javára, ha a magyar hadsereg nem tétovázik a határon, hanem üldözi Jellačić megvert seregét. Hiszen a bécsi forradalom volt az utolsó lehetőség arra, hogy a magyar ügyet bekapcsolják az európai politikába. Ahogy Kossuth fogalmazott az október 27-i parndorfi haditanácson: *„ügyünk Bécs ügyéhez kötve európai ügy – attól elválasztva senki által nem fog figyelembe vétetni."*

Kezdetben úgy látszott, hogy a segítségnyújtás nem lehet kérdéses. Kossuth Lajos, a végrehajtó hatalmat gyakorló Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke október 8-án tartott képviselőházi beszédében mintegy mellékesen tudatta a bécsi eseményeket a képviselőkkel, s hozzátette: *„én igen nagy kötelességnek ismerem azt, hogy midőn a bécsi nép érdekeinket oly nagy buzgalommal előmozdítja, ekkor magunknak is vigyáznunk kell arra, hogy ha talán ők is valami bajba kerülnének az irántunk mutatott rokonszenv miatt, mi se hagy-*

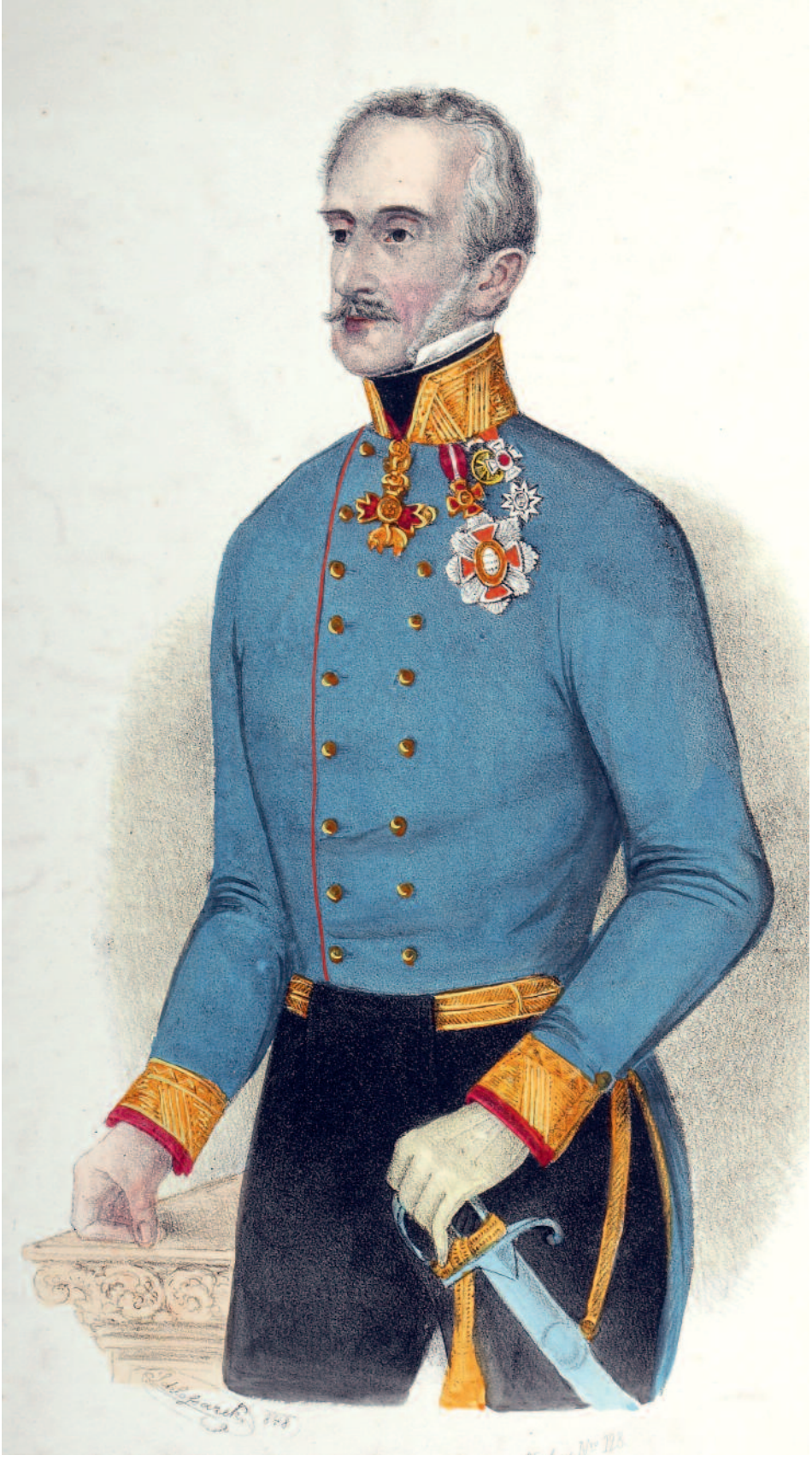

Alfred zu Windisch-Grätz tábornagy, a cs. kir. főerők parancsnoka

juk őket cserben, s ezért erőt minél többet oda, s aztán előre Bécsig."

Az ülésen Pázmándy Dénes elnök elmondta: mivel a dolgok állása szerint elképzelhető, *„hogy táborunk Jellačić táborával holnap vagy holnapután okvetetlenül fog verekedni, és azután azon tábornak kötelessége az leend, hogy a bécsi népnek, mely talán szorult helyzetben van, segítségére legyen"*, s mivel egyéb, fontos politikai szempontok *„is adják elő magukat"*, ő távozási engedélyt kér a táborba a Honvédelmi Bizottmánytól és a képviselőháztól. A Ház távozási engedélyt adott Pázmándynak, s kijelentette, hogy kész segítséget nyújtani a bécsi népnek, *„várván, hogy valamint ők segíttetnek, úgy a magyar haza a győzelem kivívásánál általok is segíttetni fog"*.

Másnap, október 9-én a magyar hadsereg élővédje elérte a Lajtát, s Csány László kormánybiztos jelentette, hogy Móga János altábornagy a határt csak a képviselőház határozott rendeletére hajlandó átlépni. Csány ezért kérte az OHB-t, küldjön határozott parancsot Mógának, hiszen *„a bécsi események után ügyünket pártoló becsületes német barátainkat nemzeti becsületünk és a lovagiasság megsértése nélkül a reakciónak fel nem áldozhatjuk"*. Hozzátette, hogy ha a képviselőház rendelkezik a határ átlépéséről, tudatni kellene a bécsi hatóságokkal, *„hogy mi mint segélyt nyújtó és viszonzó barátok jelenünk meg földükön, honnan a dolgok kellő elintézése után kölcsönös érdekünkben tüstént távozni fogunk"*.

Csány jelentése október 10-én érkezett meg Pestre, s a délután 4 órakor kezdődő ülésen ismertették annak tartalmát. Kossuth már a jelentés kézhezvétele után úgy gondolta, hogy a kívánságnak eleget kell tenni. Ezért már az ülés előtt elkészítette annak a nyilatkozatnak a fogalmazványát, amely közölte a bécsi Reichstaggal, hogy a magyar hadsereg barátként lépi át a határt, s *„azon percben, melyben a magyar és német szabadság közös ellensége megsemmisítve leend"*, kész visszatérni a határ magyar oldalára. A képviselőház ülésén Csány jelentésének ismertetése után Kossuth kijelentette, *„a magyar nemzet részéről a leggyávább hálátlanság volna, ha netalán úgy intézné a maga seregének mozdulatait, hogy midőn az ellenséges tábor vitéz seregeink által üldöztetve a veszélyt nyakunkról az ausztriai nép nyakára hárítja, akkor mi azon népet elhagynók, és nem segítenők őket, hogy meg legyenek mentve a közös ellenségnek semmivé tétele által azon veszélytől, melyet mi miattunk vettek nyakukra"*. A képviselőház elfogadta az indítványt, s utasította Mógát, *„hogy Jellačićot Bécs falai alá is kövesse és megsemmisítse"*.

A határozat kedvező következményei azonban elmaradtak. A táborba érkező Pázmándyt Móga és Kohlmann József ezredes, a hadsereg vezérkari főnöke arról győzködte, hogy a hadsereg jelenlegi állapotában nem alkalmas Jellačić üldözésére. A haditanács pedig

úgy döntött, hogy amíg Bécsből határozott segítségkérés nem érkezik, a sereg nem lépi át a határt. Pázmándy olyan buzgón ecsetelte a hadsereg hiányosságait az OHB-hoz írott jelentéseiben, hogy Kossuth október 12-én már azt írta: az országgyűlés október 10-i határozatát *„legkevésbé sem lehet akképp értelmezni, hogy a magyar hadsereg nyilvános megsemmisítés veszedelmére legyen kitéve”.* Ez csak politikai döntés, de a stratégiai kérdésekben a helyszínen kell dönteni. Másnap pedig már arról írt, hogy ha a hadsereg elvész, *„mi Önöket felelőssé teendjük a nemzet előtt”.* Október 14-én pedig az országgyűlés hozott újabb határozatot arról, hogy a bécsi hatóságok érdektelensége és részvétlensége miatt a magyar hadsereg szorítkozzon a határok védelmére.

Bécsben ugyanis egyetlen hivatalos szerv, sem a Reichstag, sem annak bizottmánya, de még a városi tanács sem volt hajlandó segítséget kérni a magyaroktól, noha tagjaik többsége magánemberként helyeselte volna a magyar hadsereg bevonulását. A Reichstag örömrivalgással fogadta a magyar képviselőház október 10-i határozatát, de meg is elégedett ennyivel. Jellačić sem viselkedett egyértelműen, s a császárváros politikusainak többsége bízott abban, hogy sikerül valamilyen módot találni az udvarral való megegyezésre. A közös fellépéshez tehát mindkét oldalon hiányzott a politikai akarat.

A magyar fősereg október 12-én indult meg először a határ átlépésére. Másnap azonban több sorezredi zászlóalj kijelentette, hogy nem hajlandó átlépni a határt. Ellene érvelt Móga és Kohlmann József vezérkari főnök is. Így aztán a csapatok végül magyar földön maradtak. A határátlépés ellen komoly katonai és politikai érvek szóltak. Jellačić serege október elején jelentős mértékben kicserélődött. Lovassága megerősödött, értéktelen csapatai visszatértek Horvátországba. A határ átlépése azzal a veszéllyel járt volna, hogy a hadseregnek nemcsak a horvát, hanem a Bécsből kiszorított cs. kir. csapatokkal is szembe kell szállnia. Ez pedig komoly erkölcsi konfliktust okozott volna a közös uralkodóra feleskü dött magyar sorezredi és a cs. kir. hadseregből jött honvédtiszteknek.

Hozzáteendő, hogy az erőviszonyok egyáltalán nem kedveztek a magyar félnek. A Bécs alá érkező horvát haderő október 18-án több mint 26 000 főből és 75 lövegből állt, a Bécsből kiszorult helyőrséggel együtt azonban 37 zászlóaljat, 42 lovasszázadot és 138 löveget számlált. Ez – a legalacsonyabb létszámokkal számolva is – legalább 40 000 ember.

A Jellačićot üldöző magyar sereg október 11-én 20 760 főt számlált, 60 löveggel, de ennek egy része ekkor még Jellačić Horvátország felé tartó mellékoszlopát üldözte – azaz ténylegesen kevesebb főből állt, mint a Pákozdnál helytálló sereg. Október 20-án a magyar hadsereg létszáma 21 025 fő volt 53 löveggel, 26-án 26 890 fő, 82 löveggel.

Az ellenséges haderő immáron kétszeres minőségi és mennyiségi fölényben volt, s a horvát haderő legjelentősebb gyengeségét, a lovasság hiányát is pótolták a Jellačićhoz csatlakozott könnyű- és nehézlovas ezredek. Jellačić csapatai tehát, amelyek egyesültek az Auersperg vezette, Bécsből kiszorított helyőrségi csapatokkal, túlerőben voltak a magyar hadsereggel szemben, a bécsi fölkelők erőit pedig aligha lehetett használni a város falain kívül. Így aztán a közös katonai akció sem garantálta volna a sikert.

Az elmulasztott segítségnyújtás következményei

Összességében azt mondhatjuk, a magyar hadsereg nem rendelkezett olyan erővel, amely képes lett volna Bécs alatt döntő vereséget mérni Jellačić seregére – sőt, a támadás inkább a magyar sereg megsemmisülésével fenyegetett. Más kérdés, hogy az idő múlásával ezek az erőviszonyok még kedvezőtlenebbekké váltak, amikor megérkeztek Alfred zu Windisch-Grätz herceg, tábornagy főerői. Az október 17-én az Itálián kívüli cs. kir. csapatok fővezérévé kinevezett herceg a vasútvonalak segítségével október 23-ra átcsoportosította seregeit Bécs alá. Ekkorra 80 000 főnyi hadsereg gyűlt össze Bécs alatt 210 löveggel.

A magyar fél tehát nem hibázott akkorát, mint ahogyan a későbbi kritikusok vélték. A herceg azonban annál inkább. Noha egyik táborkari tisztje azt javasolta, hogy támadóan lépjen fel az október 28-án támadásba lendülő magyar fősereg ellen, a herceg inkább Bécs minél szorosabb körülzárása és a magyarok feltartóztatása mellett döntött. Ez utóbbi feladatot Jellačić megerősített csapataira bízta. Az október

A schwechati csata, 1848. október 30.

30-i schwechati csatában a bán vissza is verte a magyarokat, de a Franz Liechtenstein altábornagy vezette cs. kir. lovasság elkésett a bekerítő mozdulattal, s beleütközött a Répásy Mihály ezredes parancsnoksága alatt késve beérkező magyar balszárnyba, amelyet nem mert megtámadni. Így aztán a megtépázott magyar csapatok lélekszakadva, de épségben érték el a magyar határt.

Pedig ha Windisch-Grätz egy kicsit jobban bízik a csapataiban, s megelégszik Bécs lazább körülzárolásával, könnyen eldönthette volna a magyar szabadságharc sorsát. Bécs ugyanis nem tudott elfutni, a magyar hadsereg viszont igen. De még egy néhány nap

múlva meginduló Magyarország elleni támadás is komoly eredményekkel járhatott volna, hiszen a magyar csapatok védelme a Lajta mentén csak november közepére szilárdult meg, s közvetlenül a schwechati vereséget követően a magyar főseregből jelentős részét Pozsonyból Nagyszombat felé küldték a Morvaországból betört Simunich-dandár ellen. De miután ez is elmaradt, a hercegnek 1848 telén újabb hadjáratot kellett indítania, hogy elvégezze azt, amit 1848 októberében elmulasztott.

A csatában részt vevő Rónay Jácint szerint *„a schwechati ütközet legszerencsésebb csatánk! mert ha az ellenség ideje korán a hátulról védtelen sereget körüljárja; vagy ha a felbomlott sereget üldözőbe veszi; az ég tudja, hány maradt volna meg közülünk hírmondónak? s akkor hova lesz vala nemzetünk önbizalma? hova életrevalóságunk tudata? mely a haza romjain is már anyniszor kivívta magának az életet?”*

Támadás a Tiszántúl ellen 1849 januárjában

Hérakleitosz óta tudjuk, hogy kétszer nem léphetünk ugyanabba a folyóba, *„a történelem az élet tanítómestere”* bölcsességgel pedig a rómaiak ajándékozták meg a világot. De, mint minden iskolában, a történelem iskolájában is vannak hanyag vagy rossz tanulók, s megesik, hogy valaki – ha nem is ugyanazon a helyszínen és időben – képes ugyanazt a hibát elkövetni.

Windisch-Grätz herceg is a rossz tanulók közé tartozott, ahogy ezt az 1848–1849. évi téli hadjárat története bizonyítja. A cs. kir. csapatok közel másfél hónapnyi szünet után, 1848. december elején indították meg támadásukat Magyarország ellen. A Galíciából a Felvidékre betört Schlik altábornagy elfoglalta Eperjest és Kassát, s december 11-én Budamérnél szétszórta Pulszky Sándor ezredes frissen összeszedett seregét. A hónap végén maga a hadügyminiszter, Mészáros Lázár sietett Schlik ellen, de 1849. ja-

nuár 4-én Kassánál az ő támadása is csúfos kudarcba fúlt. A magyar csapatok Miskolcig vonultak vissza.

December közepén a főhadszíntéren is megindult a támadás. December 14-én Simunich altábornagy csapatai törtek be a Nádasi-szoroson, s 16-án Nagyszombatnál megverték Guyon Richárd ezredes csapatait. Ugyanezen a napon a Windisch-Grätz vezette cs. kir. főserég a Lajta mentén lendült támadásba, és szinte elsöpörte maga elől Görgei Artúr feldunai hadseregét. Görgei Győrnél kísérelte meg feltartóztatni az ellenséges főerőket, de a kemény télben a város körüli folyók és mocsarak olyan keményre fagytak, hogy ágyúval is át lehetett kelni rajtuk. Így aztán az utolsó pillanatban kivonta csapatait a győri sáncokból, s megindult velük a főváros felé. Windisch-Grätz gyönyörűen előkészítette Görgei seregének bekerítését, ám ez a magyar hadvezér szemfülessége miatt elmaradt.

Kossuth abban reménykedett, hogy legalább a főváros előtt sikerül megállítani a császári ármádiát. Ezért a Délvidékről erősítéseket rendelt fel a fővárosba, Perczel Mór tábornokot pedig arra utasította, hogy egyesüljön Görgeivel. Perczel még az egyesülés megtörténte előtt, december 30-án Mórnál megütközött Jellačićcsal, s az ütközetben súlyos vereséget szenvedett, csapatainak egyharmada a csatamezőn maradt vagy fogságba esett.

A móri vereség után többé nem volt remény arra, hogy a főváros előtt meg lehessen állítani az ellenséges támadást. Kossuth ugyan megpróbálta erre rávenni Görgeit, azonban az 1849. január 2-án tartott haditanács elvetette ezt a lehetőséget, s helyette a magyar erők tiszántúli összpontosításáról határozott. Az elfogadott haditerv úgy intézkedett, hogy a felső-tiszai és a Perczel-hadtest a Tisza vonalán foglal állást. Az összpontosítás sikere érdekében Görgei feldunai hadteste egy északnyugati irányú elterelő műveletet hajt végre az ostromlott Lipótvár felmentésére, majd a bányavárosokon át vonul vissza a Felső-Tiszához. A felsőtiszai hadtest január 4-i kassai veresége miatt néhány nap múlva a tervet azzal egészítették ki, hogy a Délvidéket is feladják, az ottani csapatokat felhozzák a Közép-Tiszához. Az utolsó magyar csapatok január 5-én hagyták el Pestet, s a cs. kir. csapatok még aznap megszállták a fővárost.

Perczel Mór

Budapest bevétele után Windisch-Grätz azt hitte, megnyerte a háborút. Görgei csapatai a főváros feladása után a haditervnek megfelelően megindultak Lipótvár felé. Mivel attól lehetett tartani, hogy a Görgei előtt álló és az őt üldöző császári csapatok gyűrűjébe kerül, január közepén északra, a bányavárosokba vonult, majd több kisebb vesztes ütközet után a Szepességen át megindult a Felső-Tisza felé. Görgei felvidéki hadjárata következtében Windisch-Grätz nem mert elmozdulni Budapestről, s az így nyert két hét elegendő volt ahhoz, hogy megszilárduljon a magyar védelem.

Pedig némi merészség nagy eredményekkel járhatott volna. Görgeinek a Felvidéken nagyjából az övével egyenlő nagyságú erőkkel kellett megküzdenie, azaz fölösleges volt őt még a cs. kir. főerőkből kikülönített, közel hadtestnyi erővel is üldöztetni. Ha Windisch-Grätz nem törődik Görgei elterelő akciójával, hanem a főváros elfoglalása után a keze alatt lévő csapatokat megindítja a Tisza felé, nem lett volna erő, amely megállítsa.

A Mórnál megtépázott Perczel-hadtest még vagy egy hétig harcképtelen volt, a szintén a Tiszántúlra visszavonuló tartalékok nagy része fegyvertelen és/vagy kiképzetlen alakulatokból állt. A Tisza befagyott, azaz a Szolnoknál történő átkelés nem ütközött akadályba. Az északi magyar hadtest éppen ekkortájt szenvedett vereséget Kassánál, azaz szintén nem volt bevethető állapotban. Ha pedig a cs. kir. csapatok átkelnek a Tiszántúlra, Debrecenig és azon túl sincs előttük olyan természeti akadály, amely akár csak lassíthatta volna az előnyomulásukat.

Miután a József Bem vezette észak-erdélyi csapatok ekkortájt Erdély északkeleti határán álltak, őket sem lehetett volna hátrahozni Debrecen védelmére. A bánsági magyar erők január 2-án Pancsovánál elszenvedett vereségük után szintén elég rossz állapotban voltak, s a harctéri kudarc vezéri válsággal is párosult. A bácskai csapatokat ez nem érintette, de ezek is távol voltak. Az a szerencsétlen helyzet állt elő, hogy a Debrecen védelmére ténylegesen alkalmazható csapatok távol helyezkedtek el, a közel lévők meg többnyire nem voltak bevethetők.

De Windisch-Grätz herceg nem volt sem Radetzky, sem Haynau. Ült a babérjain, fogadta a törvényhatóságok hódoló küldöttségeit, s elvesztegette azt a másfél-két hetet, amikor gyorsan eldönthette volna a háborút.

Győzelem Kápolnánál

A Közép-Tisza védelmét ellátó Perczel január 22–25-én Franz Ottinger tábornok lovasdandárját űzte egészen Pest határáig, s ezzel annyira megrémítette Windisch-Grätzet, hogy az a Görgeit üldöző erők tekintélyes részét is visszarendelte.

A főváros feladása után átvezényelt erősítések birtokában a Mészáros helyére kinevezett Klapka György ezredes a Felső-Tiszánál megállította Schlik csapatait. Schlik a kassai ütközet után a Felvidék pacifikációjával foglalkozott, s az így nyert idő elegendő volt a magyar csapatok megerősítéséhez és újjászervezéséhez. Január 22–23-án Klapka csapatai Tarcalnál és Bodrogkeresztúrnál megállították a támadást. Schlik január végén erősítéseket kapott Windisch-Grätztől, s újabb támadásba kezdett. Klapka ezért feladta a Bodrog vonalát, s a Tisza vonalára vonult vissza. Január 31-én Tokajnál ismét visszaverte Schlik csapatait. Ezután Schlik megkezdte a visszavonulást Kassa felé. Miután Görgei csapatai 1849. február 5-én a Bra-

nyiszkói-hágónál áttörtek a szemben álló cs. kir. csapatok védelmén, s megjelentek Schlik hátában, végre eljött az ellentámadás ideje.

1849. január végén a Tisza mögött megkezdődött a magyar csapatok összevonása. Klapka és Perczel sikerei, Görgei branyiszkói áttörése után következhetett az ellentámadás, ez azonban késedelmet szenvedett. A koncentrált főserég vezérévé Kossuth a Franciaországból érkezett lengyel tábornokot, Henryk Dembińskit nevezte ki, ám ez rossz döntésnek bizonyult. A tábornok már kinevezése után összeveszett szinte valamennyi alárendeltjével. A józan észnek ellentmondó intézkedéseivel háromszor is elszalasztotta Schlik elszigetelten álló hadtestét, megakadályozva alárendeltjeit abban, hogy súlyos csapást mérjenek reá. Emellett széttagolta a rendelkezésére álló erőket. Így azután, amikor február végén Windisch-Grätz végre felébredt téli álmából, és megindult Debrecen felé, a február 26–27-i kápolnai csatában a magyar főseregnek alig fele vett részt s szenvedett vereséget.

Pedig ez sem volt törvényszerű. A magyar felderítés február 20. után folyamatosan jelezte Windisch-Grätz közeledését, s a magyar fővezérnek elég ideje lett volna arra, hogy a Tarna vonalán összevonja csapatait. De még ha február 26-án délben, az első ágyúdörgés hallatán intézkedik az előrevonásukról, akkor is két erős hadosztállyal többet vethetett volna be a csata második napján. Arról nem is beszélve, hogy a Tarnánál álló csapatok hátrébb húzásával az összpontosítást megkönnyíthette volna, s a kerecsendi magaslatokon jóval kedvezőbb állást foglalhatott volna el. De még a február 27-i csatanap végén, a két hadosztály beérkezésekor is elfoglalhatta volna ezt az állást, s 28-án megújíthatta volna a küzdelmet a tartalékaiból kifogyott cs. kir. fővezér serege ellen. Márpedig ha Windisch-Grätz Kápolnánál vereséget szenved, a magyar csapatok állandó üldözésének kitéve kellett volna visszavonulnia a főváros felé, azaz a magyar főerők egy hónappal előbbre hozhatták volna a tavaszi hadjáratot. A Kassa és Kecskemét között szétszórt cs. kir. hadsereg pedig aligha tudott volna hathatós ellenállást kifejteni.

De hát ahogy Windisch-Grätz nem volt Haynau vagy Radetzky, úgy Dembiński sem volt Görgei vagy Bem, sőt még Perczel Mór sem. Ahogy később Görgei írta, Kápolnánál megérdemelten került egymással szembe a *Nagyidai cigányok* két főhőse, pontosabban modern kori alteregójuk: Puck Mihály (Windisch-Grätz) és jó Gerendi Márton (Dembiński). Az már csak a magyarok szerencsétlensége volt, hogy Dembiński még Windisch-Grätznél is roszszabbul teljesített.

Buda helyett Bécs

A magyar szabadságharc egyik legfontosabb fordulópontjának mindmáig Buda ostromát tekinti a közvélemény. A Kossuthtól származó közkeletű érvelés szerint Görgeinek Komárom 1849.

A kápolnai lovasharc, 1849. február 26.

április 26-i felmentése után Bécs ellen kellett volna támadnia, s akkor Bécs *„egy érett alma gyanánt hull vala kezébe”*. Csakhogy Bécs bevétele nem jelentette volna a háború végét. A főváros 1848 októberében egyszer már a felkelők kezére jutott, de ez egyáltalán nem akadályozta meg a katonai ellenforradalom kibontakozását. A fő cél az ellenséges főerők megsemmisítése lett volna, ehhez azonban a magyar hadsereg nem rendelkezett a legfontosabbal: az erőfölénnyel.

A tavaszi hadjárat győzelmeivel ugyanis a magyar főserege lényegében egy helyre összpontosította az addig egymástól többnapi távolságra csatázó cs. kir. hadtesteket. A Bécs előterében összpontosított cs. kir. hadsereg május 1-jén – a Délvidékre vezényelt Jellačić-hadtest nélkül – 75 633 főt számlált, ebből ténylegesen is hadra fogható volt 54 443 fő. Ez a hadsereg 237 tábori löveggel rendelkezett.

Görgei erői Komárom felszabadítása előtt – a Pest környékén hátrahagyott csapatokat is ide számítva – 45 372 főből és 183 lövegből álltak. Igaz, ez az adat még csak részben tükrözi az igen véres április 19-i nagysallói és egyáltalán nem tartalmazza az április 26-i komáromi csaták veszteségeit. A bányavárosokba kikülönített erők miatt is le kell vonnunk további 2000 főt.

A komáromi erődből elvileg ki lehetett vonni mintegy 5000 főt és néhány, lőszer híján lévő üteget, ez azonban még mindig nem egyenlíthette ki az ellenség erőfölényét. A komáromi csapatok többsége nem rendelkezett tényleges harctéri tapasztalatokkal, mert addig csak az erőd öles falai között szolgált. Azaz a magyar fél minden tartalék mozgósításával is legfeljebb számban egyenlő erőket vonultathatott volna fel az újabb támadásnál. Ez azonban csak matematikai lehetőség volt, hiszen a budai várőrség és a délre küldött Jellačić-hadtest miatt a magyar hadvezetés nem tehette meg, hogy minden mozdítható erejét a cs. kir. hadsereg üldözésére fordítja. Buda osztrák birtoklása miatt ráadásul számolnia kellett az utánpótlás már eddig is tapasztalható akadozásával.

A közhiedelemmel ellentétben a cs. kir. hadsereg egyáltalán nem volt olyan rossz állapotban április végén, hogy üldözése gyors győzelmeket hozhatott volna. A legtöbb csapást szenvedett Jellačić-hadtest dél felé tartott. A második legtöbbször harcoló hadtest, Franz Schlik gróf, altábornagyé minden ütközetben megállta a helyét. Döntő vereség egyedül Wohlgemuth altábornagy frissen szervezett hadtestének egy részét érte április 19-én Nagysallónál. A többi csatában a cs. kir. hadtestek rendezetten hagyták el a harcteret. Sőt, április 26-án Komáromnál egy frissen összeszedett cs. kir. lovasdandár csaknem legázolta Klapka tábornok I. hadtestének csapatait.

Miután a magyar hadsereg a tavaszi hadjárat valamennyi összecsapását úgy nyerte meg, hogy az adott csatamezőn számbeli fölényben volt, s e győzelmek egy részét még így is kínkeservesen tudta csak kivívni, a Bécs elleni támadás aligha végződhetett volna mással, mint jókora vereséggel. Azaz odalettek volna azok az előnyök, amelyeket a magyar fél egy hónap alatt elért.

A magyar hadvezetés a felderítési adatok alapján mintegy 40-45 000 főnyi ellenséges hadsereggel számolt Bécs előtt s 12 000 fővel Stájerországban, továbbá egy 5-6000 főnyi hadosztály csatlakozását is feltételezte. Kossuth szintén tisztában volt az ellenség fennmaradt erőfölényével. Ezért írta Görgeinek május 8-án, hogy Buda bevétele után csak akkor kell újabb támadást indítani, *„ha legalább 50 000-et fordíthatunk magára ezen expedícióra”*.

E tényezők együttes következményeként a magyar főserege vezetése némi vita után úgy döntött, hogy Komárom felmentése után nem folytatja a nyugati határszél felé hadműveleteit, hanem a Rába vonaláig egy hadtestet előretolva a többi erővel Buda alá vonul és visszaveszi az erődöt a cs. kir. helyőrségtől. Ezáltal hadászatilag tiszta helyzetet teremthet: szabaddá teszi a közép-magyarországi úthálózatot, illetve a Dunát mint fő közlekedési útvonalat; megfoszthatja támpontjától a dél felé tartó Jellačić-hadtestet és a budai erőd kitartására számító cs. kir. főserget, valamint komoly veszteséget okozhat a cs. kir. csapatoknak.

A magyar fél tisztában volt vele, hogy tavaszi sikereinek egyik magyarázata az, hogy a hadjárat folyamán a cs. kir. főve-

Buda ostroma, 1849. május 21.

zérség a komáromi erőd miatt nem alkalmazhatta ellene valamennyi rendelkezésre álló erejét, az újabb hadjárat előtt tehát mindenképpen fel kellett számolnia a budai erőd ellenállását.

Buda ostroma az egyetlen reális katonai célt jelentette. A vár bevételével a honvédsereg komoly, 5000 főnyi veszteséget okozott az ellenségnek, 248 löveg és több ezer gyalogsági fegyver jutott a magyar sereg kezére. A meglehetősen véres ostrom egyike volt a szabadságharc legrövidebb ostromműveleteinek: mindössze 17 napig tartott, az ellenségnek okozott veszteség alapján pedig a legnagyobb győzelemnek mondhatjuk. A foglyul ejtettek számát tekintve ehhez a győzelemhez csak az 1848. október 7-i ozorai diadal mérhető. Ám míg Ozoránál a horvát hadsereg legalacsonyabb harcértékű csapatai estek fogságba, Budánál a cs. kir. hadsereg négy elsőrangú zászlóaljat veszített. Emellett ez volt az egyetlen olyan eset 1848–49-ben, amikor egy hadsereg rohammal s nem kiéheztetéssel vagy alkudozással foglalt el egy jelentős erődítményt.

Tény, hogy az orosz intervenció hírének megérkezése után mind Kossuth, mind Görgei igyekezett szabadulni az ostrom felelősségétől, holott az adott katonai helyzetben Buda ostromán kívül nemigen volt más reális lehetőség. E felelősségáthárítási kísérletek révén jöhetett létre az a paradox helyzet, hogy 1849 óta kortársak, politikusok, történészek és publicisták tucatjai keresik egy győzelem felelősét.

A komáromi összpontosítás

A fő hadszíntéren Buda bevételét követően csak 1849. június közepén kezdődtek meg a hadműveletek, s ekkor már köztudott volt, hogy Oroszország katonai erővel segíti meg Ausztriát, bár a segítségnyújtás tényleges méreteit kevesen ismerték. Az osztrák–orosz túlerő következtében az ellenállás nem kecsegtetett győzelemmel, de nem volt mindegy, hogy a magyar hadsereg teljesen szétverve vagy valamifajta sikert produkálva, esetleg alkudozás után fejezi be a küzdelmet. Erre egy mód mutatkozott: az erők összpontosítása. Görgei úgy látta, csak akkor remélhet sikert, ha még a lassan mozgó orosz főerők beérkezte előtt képes vereséget mérni a cs. kir. főseregre.

A Délvidékről remélt erősítések azonban nem érkeztek meg, így a Vág menti magyar ellentámadási kísérlet eleve kedvezőtlen helyzetből indult. A haditerv is meglehetősen bonyolult volt: a Vág mentén felsorakozott magyar hadtestek pontos együttműködését feltételezte, s ha valamelyikük parancsnoka nem mutatott kellő határozottságot, az egész vállalkozást kudarc fenyegette.

Így amikor Asbóth Lajos ezredes II. hadteste június 16-án Zsigárd és Királyrév térségében támadásba kezdett, a másik két hadtestparancsnok passzivitása miatt a kezdeti sikerek után kénytelen volt visszavonulni. Görgei a kudarcról értesülve elhatározta, hogy június 20-án megismétli a támadást, de június 21-én a még május elején a cs. kir. főseregmellé kirendelt orosz Panyutyin-hadosztály megjelenése a cs. kir. csapatok javára döntötte el a küzdelmet.

Az 1849. június 26-án összeült minisztertanácson Görgei javaslatára a következő haditervet fogadták el: mivel nincs lehetőség arra, hogy minden fronton támadjanak, illetve sikeresen védekezzenek, kétfelé kell osztani a csapatokat. Az egyik csoportosítást, a főseregetKomárom környékén kellene egyesíteni. A Wysocki-féle északi hadsereg feladata továbbra is az orosz főerő feltartóztatása lett volna. A másik csoportosítást a bácskai és bánsági magyar erők, az erdélyi hadsereg és Kazinczy Lajos önálló hadosztálya alkotta volna. Ennek a Tisza mentén kellett volna állást foglalnia, Nagyvárad központtal. Feladata a Tisza-vonal védelme és a Bánság megtisztítása lett volna. A határozat tehát egy két központú koncentrációt irányzott elő. A leglényegesebb az Ausztria elleni támadás volt.

Közben az új cs. kir. hadvezér, Julius Haynau táborszernagy átcsoportosította erőit a Duna jobb partjára. Június 26-án csaknem egész ereje, közel 66 000 fő lendült támadásba a Rába-vonalon,

s előbb, június 27-én a Kmety-hadosztályt űzte Pápa felé, majd június 28-án Győr feladására kényszerítette Poeltenberg Ernő tábornok VII. hadtestét és a segítségére küldött csapatokat. Görgei a győri vereség után módosított a haditerven, s azzal számolt, hogy az északi magyar csapatokat is Komárom térségébe irányítja.

1849. június 29-én a minisztertanács felülbírálta a június 26-i döntést. Úgy döntött, feladja a komáromi összpontosítást, Görgei és Bem csapatait, illetve Wysocki seregét Szegedre rendeli, hogy ezáltal a Jellačić elleni operációk sikerét biztosítsa. Komáromban csak mintegy 15 000 főnyi helyőrséget kell hátrahagyni. A Dembińskitől származó haditerv értelmében a Kmety-hadosztályt Baján át a Délvidékre indították.

A haditerveket két szempontból lehet értékelni. Az egyik a katonai, a másik a külpolitikai szempont. Katonai szempontból a komáromi haditerv volt a jobb. Komárom a Habsburg-birodalom legjobb erődítései közé tartozott. Amíg az erőd magyar kézen volt, a cs. kir. hadsereg nem hagyhatta azt figyelmen kívül. Amíg pedig a magyar főseAz ácsi ütközet, 1849. augusztus 3.reg ott állomásozott, a cs. kir. főserereg sem mozdulhatott el onnan, hiszen elvonulása esetén azzal a veszéllyel kellett számolnia, hogy a magyar főserereg Bécs felé tör előre – ahogy ez sokkal korlátozottabb méretekben Klapka 1849. augusztus 3-i kitörése után megtörtént. Amíg Komárom magyar kézen van, a Dunántúl és a Felvidék osztrák birtoka is kétséges.

A komáromi összpontosításnál a magyar erőknek – figyelembe véve az orosz főerők mozgását – kb. két hetük lett volna arra, hogy megpróbáljanak döntő vereséget mérni Haynau seregére. Az orosz, illetve a cs. kir. főerők az összpontosítást nem tudták zavarni, hiszen az átcsoportosításokat a Duna bal partján is végre lehetett hajtani. Hála a Szolnok–Pest–Vác közötti vasútvonalaknak, a csapatokat vasúton is lehetett mozgatni. Ezzel szemben Szegedre minden egyes seregtestnek nagyobbrészt gyalog kellett megtennie az utat, kitéve a cs. kir. és orosz hadsereg üldözésének.

A szegedi összpontosítás ezzel szemben a Dunántúl, a Felvidék és a Duna–Tisza köze feladását jelentette. A szegedi összpontosítással a magyar hadsereg egyszerre vonta volna magára az orosz és a cs. kir. hadsereg támadását. Szeged környékén nem voltak komoly erődítések. A szegedi sáncrendszer 1849. július végére is csak félkész állapotban volt, s megvédése akkora erőt igényelt, amekkorát nem lehetett összpontosítani. A sáncrendszert meg lehetett kerülni, s ily módon, ha a cs. kir. csapatok – ahogy ez meg is történt – Szegedtől délre átlépik a Tiszát s Szegedtől keletre a Marost, Szegedet ki kell üríteni. A megépítendő sáncok védhetősége így jórészt a Tisza és a Maros vízállásától függött. 1849 nyarán azonban mindvégig kánikula uralkodott, s így a folyók nem jelentettek komoly akadályt az ellenség útjában. Komáromnál az erőd raktárkészletei, a Dunántúlról és a Felvidékről beszerezhető készletek lehetővé tették a hadsereg ellátását. Szeged környékén 1848 nyara óta állandóan csapatok táboroztak vagy harcok folytak, így a környék teljesen lepusztult.

A másik a külpolitikai szempont. Magyarország érdeke az volt, hogy a szabadságharcot minél tovább elhúzza. Ebben az esetben számítani lehetett arra, hogy a nyugati hatalmak majd csak megunják az orosz beavatkozást, ráébrednek arra, hogy ez az orosz nagyhatalom terjeszkedését szolgálja, s diplomáciai vagy katonai úton fellépnek ellene. Arra is mutatkozott némi remény, hogy az Oszmán Birodalmat sikerül be-

ugratni az oroszok elleni háborúba, s akkor Anglia is beavatkozik. Ezt viszont csak úgy lehetett elérni, ha a magyar hadsereg az ország minél nagyobb területeit minél tovább tartja kézben, s látványos sikereket produkál az intervenciós haderők ellen. Erre Komárom környékén nagyobb remény volt, mint a Délvidéken. Egy Komárom környéki magyar siker híre egy-két nap alatt Bécsbe érhetett, tehát a diplomaták viszonylag hamar értesülhettek róla. Ad absurdum a magyar hadsereg még az orosz főerők beérkezése után is tarthatta magát Komáromnál; Szegednél nem.

S hogy nem csupán utólagos okoskodásról van szó, arra példával is szolgálhatunk. Július 21-én Palmerston angol külügyminiszter az alsóház vitájában arról beszélt, hogy Anglia szeretné, ha a magyar–osztrák konfliktust békésen lehetne rendezni, mert ha Magyarországot *„túlerővel teljesen szétzúzzák, ebben a csatában Ausztria saját jobbkezét zúzza széjjel. Minden feldúlt mező egy osztrák nyersanyagforrás pusztulása – minden magyar, aki a magyarok soraiból a csatamezőn elesik, egy osztrák katona veszteségét jelenti a birodalom véderőiből."* Palmerston elsősorban Ausztria nagyhatalmi állását féltette, de ez az álláspont ebben a pillanatban Magyarország érdekeit is szolgálhatta.

Július második felében, majd augusztus 1-jén Palmerston utasította Anglia bécsi nagykövetét, a magyarbarátnak nem mondható Lord Ponsonbyt, hozza Schwarzenberg miniszterelnök tudomására, hogy Anglia szívesen közvetítene az Ausztria és Magyarország közötti konfliktusban. Palmerston ehhez az akcióhoz meg akarta nyerni Poroszország és Franciaország segítségét is. Schwarzenberg azonban csak augusztus 14-én kapta meg az angol jegyzéket – akkor, amikor Bécsben már tudott volt, hogy a cs. kir. hadsereg benyomult a Temesközbe, az oroszok pedig Debrecennél állnak. Schwarzenberg így nyugodtan mondhatott nemet az ajánlatra. Franciaország nagykövete pedig csak 1849. augusztus 22-én, a világosi fegyverletétel után állt elő hasonló ajánlattal. A nyugati nagyhatalmaktól tehát nem volt idegen a diplomáciai közvetítés gondolata, ám ehhez idő kellett. A szegedi összpontosítás elrendelésével a magyar kormány éppen e szükséges időt pazarolta el.

Palmerston angol külügyminiszter

Temesvár helyett Arad

Július végén részlegesen megvalósult a Tisza–Maros-szögi koncentráció, s Vetter Antal altábornagy délvidéki sikereinek, illetve Görgei felvidéki hadjáratának köszönhetően meglehetősen kedvező körülmények között. Jellačić nem merte elhagyni biztos szerémségi állásait, s augusztus közepéig még halvány kísérletet sem tett az újabb támadásra. Haynau főserege három oszlopban vonult Szeged felé, ezzel tálcán kínálva a magyar félnek azt a lehetőséget, hogy előretörő oszlopai egyikét túlerővel támadja meg. Ám az új magyar fővezér, a Görgei által „lengyel Xenophónnak" nevezett Dembiński altábornagy nem ütközött meg Haynau létszámban kisebb erőivel, hanem feladta Szegedet, s visszavonult az osztrák kézen lévő Temesvár irányába.

Holott Szegednél – az orosz főerők távollétében – komoly esélye volt a győzelemre. A kormány hiába rendelte Dembińskit Aradra, az altábornagy fontosabbnak tekintette a török határ felé vezető út biztosítását, s a magyar csapatok által ostromolt Temesvár felé vonult vissza. Pedig ekkor még volt egy utolsó esély a cs. kir. főerők megverésére.

Ha Dembiński Aradra vonul, Görgei oda érkező seregével együtt kb. 80 000 fő és 300 löveg szállhatott volna szembe Haynau erőltetett menetben előrenyomuló hadtesteivel, amelyek harcképes állománya Szeged bevétele után (állítólag) mindössze 28 000 főt és 192 löveget számlált. Görgei visszavonulása közben 4-5 napi járóföldre elhagyta az oroszokat, akik így nem tudtak volna segítséget nyújtani Haynaunak.

Azonban nem így történt. Augusztus 9-én a fővezérré kinevezett Bem Temesvárnál vette fel a harcot Haynau ellen, de a csata közben fellépő lőszerhiány miatt kénytelen volt visszavonulni. A visszavonulás közben pánik tört ki, s Lugoson az 50 000 fős seregből alig 20 000 fő gyűlt össze. Ezután már csak egyetlen harcképes erő maradt: az Aradra érkező Görgeié, amely aztán augusztus 13-án kénytelen volt letenni a fegyvert a Világoshoz közeli Szőlősnél.

Természetesen egy Aradnál aratott magyar győzelem sem jelentette volna a szabadságharc sikerét, hiszen a magyar főerők létszáma jócskán alatta maradt az orosz főseregének, s már Erdély is csaknem teljesen az oroszok és az osztrákok kezén volt. De ha a háborút az oroszok nyerik meg, Bécsben kénytelenek lettek volna nagyobb tekintettel lenni az oroszok kegyelmet és megbékélést sürgető javaslataira, s elmarad (vagy jóval enyhébb) a háborút követő megtorlás. Dembiński katonailag nem igazolható döntése a Temesvár felé vonulásról tehát nemcsak a katonai összeomlást siettette, hanem a jövendő politikai fejlődést is alapvetően befolyásolta.

Az 1849. évi katonai győzelem ugyanis olyan külpolitikai tévútra vezette a Habsburg-birodalom vezetőit (elsősorban a császárt), amelyről csak 18 évnyi késés után tudtak letérni, hogy megkössék Magyarországgal a kiegyezést. Ez a 18 év be nem gyógyuló sebeket okozott, s a továbbiakban hiányzott mind a birodalom politikai kultúrájának fejlődésében, mind pedig abban, hogy a sokszínű birodalom nemzetei és országai között az egymásrautaltság tudata s valamifajta kölcsönös bizalom kialakulhasson. Ugyanakkor nem járt jól az intervencióval Oroszország sem, hiszen a krími háború idején Ausztria egyáltalán nem sietett meghálálni az 1849. évi önzetlen segítségnyújtást. ◆

Mi lett volna, ha Ausztria alkura lép?

Természetesen felvetődik a kérdés, hogy vajon volt-e lehetőség 1848–49-ben valamilyen más végkimenetelre. Volt-e olyan elmulasztott/elszalasztott lehetőség, amelynek kihasználásával mind Magyarország, mind az Osztrák Császárság jól járt volna?

A magyar politikai vezetés 1848. augusztus végétől több alkalommal is tett békeajánlatot az ellenfélnek, ezeket az ajánlatokat azonban a másik oldalon egyre durvábban utasították vissza – vagy még csak nem is reagáltak rájuk. Mindez persze nem csoda, hiszen a magyar ajánlatokra abban az időszakban – 1848 őszén, majd 1848–49 telén – került sor, amikor a másik fél szemszögéből nézve a magyar ügy pozíciója látszott rosszabbnak vagy egyenesen reménytelennek. Márpedig alkudni akkor szokás, amikor a katonai győzelem reménytelennek vagy legalábbis bizonytalannak látszik.

Ilyen helyzet csak 1849 tavaszán, a magyar tavaszi hadjárat sikerei után jött létre, amikor kiderült, hogy a cs. kir. hadsereg nemhogy nem tudta legyőzni a honvédsereget, hanem egyenesen alulmaradt a vele folytatott küzdelemben. A tavaszi hadjáratban az egyes hadszíntereken a honvédsereg ugyan nem aratott döntő győzelmet, de fölénybe került ellenfelével szemben, s változatlan erőviszonyok mellett folyamatosan javuló pozíciókra számíthatott.

A cs. kir. hadseregnek ugyan még voltak tartalékai, 1849 késő tavaszán és nyarán újabb 15-20 000 embert tudott fegyverbe állítani vagy Itáliából átvezényelni a magyarországi hadszíntérre, de az 1849. nyári hadjárat története azt mutatja, hogy ez az erő nem lett volna elegendő a magyar honvédsereg legyőzéséhez. Ugyanakkor a magyarok ostromzár alá vették Aradot, Temesvárt és Gyulafehérvárt, s Aradot 1849. július 1-jén el is foglalták. A Délvidéken lényegében saját erőből állították meg és kényszerítették visszavonulásra Jellačić hadseregét, Erdélyben pedig csak idő kérdése volt a román felkelés leverése. Felső-Magyarországon nem voltak cs. kir. csapatok, s Galíciából már minden mozdítható haderőt kivontak és a főhadszíntérre indítottak.

Azaz egy olyan hadászati egyensúlyi helyzet jött létre, amely egyértelműen a magyaroknak kedvezett. Az osztrák kormánypolitika ebben a helyzetben három dolgot tehetett:

1. folytatja az egyre kilátástalanabb háborút, amelynek végére talán sikerül felmorzsolnia az iparilag fejletlenebb, a külső erőforrásoktól nagyobbrészt elvágott Magyarország ellenállását; 2. külső segítség után néz; 3. alkudozik a magyarokkal.

Mint tudjuk, a birodalmi vezetés a második lehetőséget választotta, s katonai segítséget kért I. Miklós orosz cártól, aki aztán 200 000 katonát küldött a magyar hadszíntérre; akkora hadsereget, amely önmagában nagyobb volt akár a megsegítendő cs. kir., akár a vele szemben álló magyar hadseregnél.

De mi lett volna, ha Ausztria alkut köt? Ezt tíz hónapnyi fegyveres konfliktus után nyilván nem lett volna könnyű megtenni, de nem volt eleve lehetetlen. Bár ekkorra mindkét fél eljutott a teljes szakításig, Ausztria az olmützi alkotmánnyal, Magyarország pedig a *Függetlenségi nyilatkozatt*al, a tárgyalási alap ezek visszavonása lehetett volna. Ez a birodalmi politika számára nem lehetett nehéz, hiszen az olmützi alkotmányt úgysem gondolták komolyan. A *Függetlenségi nyilatkozat* visszavonása mellett is komoly érvek szóltak, részint a teljes külpolitikai visszhangtalanság, részint a legalábbis felemás belső támogatottság.

Maradt volna az 1848. évi alap, azaz az áprilisi törvények után kialakult államjogi helyzet. Ennek elfogadása osztrák részről kétségkívül nehéz lehetett, de nem volt teljesen lehetetlen, hiszen a háború következtében a magyar álláspont is sokat finomodott 1848 tavasza óta. A magyar fél már nem utasította vissza az osztrák államadósságból való részvállalást, ami önmagában alkalmas volt az osztrák államot hitelező nemzetközi pénzügyi körök megnyugtatására, amelyek nyilván szívesebben hiteleztek egy békében élő, mint egy bizonytalan kimenetelű háborúban álló birodalomnak. A brit politikában is volt hajlam a két fél közötti közvetítésre – legalábbis 1849 nyarán Palmerston brit külügyminiszter az orosz intervenció után megpróbálkozott ezzel; nyilván nem ellenezte volna, ha ez már korábban megtörténik. Ausztriának voltak külpolitikai ambíciói a német egységmozgalom tekintetében – ezeket egy megbékített Magyarországgal a háta mögött könnyebben képviselhette, mint egy levert és bosszúra szomjas társadalommal a hátában.

Summa summarum, a békés megoldás mellett komoly érvek szóltak, s ha az orosz intervenció bekövetkezése után megvalósult forgatókönyv végső eredőjét nézzük, Ausztria a küzdelemben hosszú távon pirrhuszi győzelmet aratott. Elköteleződött egy olyan nagyhatalom mellett, amelyet aztán 1853-ban cserbenhagyott, s így elvesztette a jóindulatát. A katonai diktatúra, majd az azt követő abszolutizmus nem megbékélést, hanem társadalmi ellenállást hozott Magyarországon.

Hiába győzött Ausztria orosz segítséggel 1849-ben, s hiába próbált meg nagyhatalomként viselkedni az európai színtéren, energiájából 1850-ben mindössze Poroszország megalázására, 1853-ban Oroszország cserbenhagyására, majd 1859-ben Lombardiában, illetve 1866-ban a poroszokkal szemben egy vesztes háborúra futotta. Az 1859-es háborúval megkezdődött a kiszorulása

Klapka György tábornok csapatai elhagyják a szabad elvonulás és büntetlenség fejében feladott Komárom erődjét 1849 októberében. Orosz intervenció nélkül a szabadságharc valamennyi résztvevője ugyanúgy amnesztiát kaphatott volna, mint Komárom védői.

Itáliából, az 1866-os háborúval ez véglegessé vált, akárcsak az, hogy a német egységgel kapcsolatos aspirációi feladására kényszerült. 1860 után kénytelen volt alkut kezdeményezni a magyarokkal, ami ugyan elhúzódott, de a végeredmény mégiscsak az 1848-as alapon történő tárgyalás és az osztrák–magyar kiegyezés lett. Ennél roszszabbul a birodalom akkor sem járhatott volna, ha az osztrák kormány már 1849-ben tárgyalóasztalhoz ül a magyarokkal, ahelyett hogy orosz segítséget koldul.

Tegyük fel, hogy már 1849-ben békét köt a két fél. Nincs megtorlás, nincsenek aradi kivégzések, Batthyány Lajost szabadon engedik, és újra bekapcsolódik a politikai életbe. Nincs emigráció, a volt honvédeket és honvédtiszteket nem sorozzák be, a Kossuth-bankókat nem semmisítik meg, hanem forgalomban tartják. Újabb felelős kormány alakul, amely tárgyalásos úton rendezi Ausztriával a vitás kérdéseket. Létrejön az Osztrák–Magyar Monarchia. I. Ferenc Józsefet megkoronázzák. Magyarország részt vállal az osztrák államadósságból, megállapodás születik a hadsereg kérdésében, a honvédségből második vonalbeli haderő lesz. Magyarország képviseletet kap a birodalmi politikában. Alkotmányozó nemzetgyűlés ül össze, amely törvényeket hoz az 1848 tavaszán csak ideiglenesen vagy sehogyan sem rendezett kérdésekben, például a jobbágyfelszabadításért járó úrbéri kárpótlás kérdésében. Eötvös beterjeszti és elfogadtatja a népiskolai törvényt, Deákkal közösen megfogalmazzák a nemzetiségek jogállását szabályozó törvényt. Felszámolják a céhrendszert, folytatódik a vasútépítés. Egységes vámterület jön létre. Kossuth visszatér a hírlapíráshoz, Görgeiből a vegytan professzora lesz a pesti egyetemen. Tizennyolc év nyomorúságát, kudarcait lehetett volna elkerülni, ha 1849 tavaszán Bécsben kicsit belátóbb politikusok állnak a kormányrúdnál.

Persze az események végső kimenetelét nem ismerjük. Nem tudjuk, hogy egy megerősödött birodalom hogyan viselkedett volna Itáliában vagy a német egység kérdésében. Nem tudjuk, hogy a létrejövő megállapodás milyen hatással lett volna a magyarországi nemzetiségekre. De az 1867 utáni időszak is azt mutatja, hogy egészen 1914-ig a magyar fél mindig vissza tudta tartani az osztrák vagy a birodalmi vezetést a kockázatos külpolitikai kalandoktól; s 1849 tavaszán a magyarországi nemzetiségek többsége is csalódott az olmützi oktrojált alkotmány miatt az osztrák politikában; azaz a megbékélés itt sem volt lehetetlen. I. Ferenc József és kormánya ezt a 18 évnyi időt pazarolta el azzal, hogy 1849 tavaszán orosz segítségért folyamodott.

KÖNIGSBERG
HAMBURG
BREMEN
STETTIN
HANNOVER
BERLIN
LEIPZIG
KÖLN
DRESDEN
BRESLAU
FRANKFURT
PRAG
NÜRNBERG
STUTTGART
MÜNCHEN
LINZ
WIEN
ZÜRICH
INNSBRUCK
GRAZ
BUDAPEST
BELGRAD
GROSS-
DEUTSCHLAND
ROM

NÉMETH ISTVÁN

A MÜNCHENI SZERZŐDÉS

A német külpolitika a revízió és az expanzió között, 1936–1939

Az első világháborút lezáró 1919. májusi versailles-i békeszerződés 440 cikkelye súlyos, szinte teljesíthetetlen katonai, területi, pénzügyi, gazdasági feltételeket támasztott Németországgal szemben, mégis leginkább a háborús felelősség egyoldalú áthárítása volt fájó. A 231. cikkely jó szolgálatot tett minden olyan erő számára, amely a békeszerződés és a köztársaság szétrombolásáért küzdött. A weimari köztársaság első éveiben gyorsan kiderült, ki fogadja el az alkotmányt, és ki ellenzi. Az első éveket a jobb- és baloldali politikai radikalizmus megerősödése és az erkölcsi szétzilálódás jellemezte.

1933. január 30. után a Hitler-kormány külpolitikai tevékenysége a weimari kormányok revíziós követeléseihez kapcsolódott, céljaiban és módszereiben ugyanakkor teljesen eltávolodott attól. Hitler az erőszakos expanzióra irányuló külpolitikáját 1937. november elején fejtette ki a Wehrmacht vezetőinek és Neurath külügyminiszternek. Terjeszkedési tervét a 85 milliós német nép élettérigényével és a nemzeti önrendelkezés jogával indokolta, amelyre a nyugati szövetségesek hivatkoztak az első világháborút lezáró békeszerződések során. E terv valóra váltásának volt fontos állomása a müncheni szerződés 1938-ban.

A Nagynémet Birodalom térképe
az Anschluss után egy bécsi ház falán, 1938

Az 1930-as évek közepének nemzetközi eseményei és a német Wehrmacht előrehaladott fegyverkezése nyomán a feszültségek, válságok és háborúk szélárnyékában a nemzetiszocialista Német Birodalom 1936-tól kezdve kitört külpolitikai elszigeteltségéből. Március 7-én felmondta a locarnói szerződést, majd május elején először követelt hivatalosan gyarmati revíziót. Simon brit külügyminiszter már 1935. márciusi berlini látogatásakor érzékeltette, hogy Nagy-Britannia hajlandó közeledni Németország közép- és kelet-európai követeléseihez. A nemzetközi politika új fejleményeit vetítette előre Mussolini 1936. januári kijelentése a római német nagykövetnek, hogy Olaszország nem ellenzi, ha Ausztria a birodalom „csatlósa" lesz.

A háború előkészítése

A Szovjetunió elleni stratégiájához Németország elsősorban Nagy-Britanniát, majd annak vonakodása miatt Olaszországot és Japánt próbálta megnyerni. Nagy-Britanniát a sikertelen udvarlás évei (1933–1935) után, 1935–1937 között fenyegetésekkel igyekezett a maga oldalára állítani. 1937 elejétől Hitler a szigetországgal szemben kétértelmű politikát követett. Angliának a tengeri és gyarmati hatalom, Németországnak pedig a szárazföldi hegemón hatalom szerepét szánta. Természetesnek tekintette, hogy Nagy-Britannia nem ellenzi a versailles-i szerződés revízióját s Németország közép- és kelet-európai expanziós szándékait.

Az angolok érdektelenséget tanúsítottak a Rajna-vidék demilitarizált övezetének 1936. március 7-i megszállásakor, mivel a lépés valójában nem érintett angol világhatalmi érdeket. Franciaország bel- és katonapolitikai okokból bénultan reagált. Hitler az akcióval fontos revíziós célt ért el, ami növelte népszerűségét a lakosság körében. Egyre szuverénebben alakította külpolitikáját, amelynek szovjetellenes iránya és propagandája 1936-ban felerősödött.

Mivel Nagy-Britanniával nem jutott a remélt egyetértésre, Hitler a Berlin–Róma-tengelyt (a kifejezést Mussolini 1936. november 1-jén használta először) s ideiglenes megoldásként az 1936. november 25-én Japánnal megkötött antikomintern paktumot választotta. Hitler szovjetellenes és angolbarát politikájával ellentétben a realistább Ribbentrop – különösen 1938–1939-től – hosszú távon inkább a szovjet semlegesség megőrzésére és a német külpolitika angolellenes vonalára helyezte a hangsúlyt, függetlenül attól, hogy 1936–1938 között londoni német követként – Hitler szellemében – a Németország keleti politikája iránti angol megértést egyengette.

Hitler 1936 augusztusában Nürnbergben „négyéves" tervet hirdetett: *„A német hadseregnek négy év múlva bevethető, a német gazdaságnak pedig négy év múlva háborúra alkalmas állapotban kell lennie."* Bizonyos fokig „fordulópontnak" tekinthető, hogy 1937-ben továbbra is kitartott az „élettér"-háború mellett, de az idő szorításában átgondolta szövetségpolitikai feltételeit, és kényszerűségből változtatott rajtuk. Előnyösnek tűnt számára a világpolitikai események felgyorsult di-

Német emléklap a müncheni szerződés alkalmából, 1938

namikája, amely nem korlátozódott Európára . A tartós kelet-ázsiai konfliktusban 1937. október 18-án – külügyminisztériuma hagyományos vonalával ellenében – feladta Kína támogatását, és a japán–kínai konfliktusban Japán mellett döntött.

A német külpolitikában egyre meghatározóbbá váltak a bolsevizmusellenesség, az „élettér"-hódítás és a német fajelmélet ideológiai motívumai. Célját 1937. november 5-én a kelet-középeurópai terjeszkedésben határozta meg, s 1938-ban kilátásba helyezte Ausztria és Csehszlovákia lerohanását. A „térkérdést" 1943–45-ig meg kell oldani – mondta –, mert Németország akkor éri el katonai hatalma csúcspontját, s fegyverzete hosszú távon elavul.

Hitler külpolitikájának kulcsát továbbra is Nagy-Britannia alkotta, s a szigetországot nyomás alá kívánta helyezni. „Mindent vagy semmit" alapon Angliával szövetségre, Keleten „szabad kézre" törekedett, s attól sem riadt vissza, hogy programját Nagy-Britannia ellenében valósítsa meg. A Chamberlain-kormány azonban nem volt hajlandó szövetkezni vele, és szótlanul tolerálni keleti terveit. Ezért Angliával szemben növekedett Hitler bizalmatlansága, amelyet Ribbentrop 1937. decemberi jelentése is megerősített. A londoni német követ kilátástalannak minősítette az Angliával való együttműködést, s inkább a szigetország elleni front megnyitását javasolta.

A Hossbach-jegyzőkönyv

Friedrich Hossbach Wehrmacht vezérkari ezredes, Hitler adjutánsa jegyzeteket készített – megbízás nélkül – az 1937. november 5-én Berlinben tartott megbeszélésről, amelyen Adolf Hitler többórás monológjában a Wehrmacht legfontosabb képviselőinek és Neurath külügyminiszternek bemutatta az erőszakos expanzióra irányuló külpolitikáját. A Hossbach-jegyzőkönyv megkerülhetetlen forrás a második világháborút illetően, s a nürnbergi perben bizonyítékul szolgált a vád számára, hogy a vádlottak támadó háborút készítettek elő.

A konferenciára Hitler azért hívta meg a katonai vezetőket, hogy megvi-

Hossbach ezredes jegyzőkönyve Hitlernek a főparancsnokokkal és a birodalmi külügyminiszterrel a német külpolitikáról folytatott megbeszéléséről

1937. november 5.

[...] A német politika célja a néptömegek és élelmezésük biztosítása és megtartása. Ez tulajdonképpen a tér problémája. A német néptömeg 85 millió emberből áll, amely az emberek számát és az európai települési térség zártságát tekintve oly zárt faji magot alkot, amelyhez hasonlót más országban nem találni, s e tény másrészről a nagyobb élettér iránti igényt jogosabbá teszi, mint más népek esetében. Ha e térben nem a német faji magnak megfelelő politikai állapot áll fenn, akkor az egy több évszázados történelmi fejlődés következménye, és ezen politikai állapot fennmaradása a legnagyobb veszélyt jelenti a német népesség mostani állapotában való megtartására. [...] Az egyetlen, számunkra talán álomszerűnek tűnő lehetőség abban áll, hogy nagyobb életteret nyerjünk. Az idők során ez a törekvés alkotta az államképződések és népmozgások alapját. Érthető, hogy e törekvés nem egyezik Genf és a jóllakott államok érdekeivel. [...]

A nagyvilág építésének fejlődése magától csak lassan megy végbe, ehhez a német nép a maga erős faji magjával az európai kontinens közepén találja a legkedvezőbb feltételeket. Hogy minden térbővítés csak az ellenállás megtörésével és természetesen kockázatvállalással mehet végbe, azt bebizonyította a történelem – vegyük csak a Római vagy a Brit Birodalmat. A visszacsapások is elkerülhetetlenek. Sem most, sem korábban nem akadt gazdátlan terület, a támadó mindig a tulajdonosba ütközik.

Németország számára az a legfontosabb kérdés, hogyan érheti el a legkisebb áldozattal a legnagyobb nyereséget. A német politikának mindkét örök ellenséggel, Angliával és Franciaországgal is számolnia kell, amelyek szemében tüske egy német kolosszus Európa közepén. Mindkét állam elítélte a további német erősödést, Európában és a tengerentúlon egyaránt, s ez az elutasítás minden párt támogatását élvezi. [...]

A német kérdés megoldása csak erőszak útján mehet végbe, amely sohasem kockázatmentes. Nagy Frigyes harca Sziléziáért, valamint Bismarck Ausztria és Franciaország elleni háborúi hatalmas kockázattal jártak, és Ausztriát az 1870-es gyors porosz cselekvés tartotta vissza a háborúba való belépéstől. Amennyiben az alábbi fejtegetések végén arra az elhatározásra jutunk, hogy a kockázatos erőszakot alkalmazzuk, akkor még a „mikor" és „hogyan" kérdésekre kell válaszolnunk. [...]

Háborús lebonyolítás esetén katonai-politikai helyzetünk javítása érdekében elsődleges célunk Csehország és Ausztria meghódítása, mert így elkerülhetjük a keleti oldalról érkező esetleges támadást. [...]

Ha Csehországot legyőztük, és közös német–magyar határral rendelkezünk, akkor valószínű, hogy egy német–francia konfliktus esetén Lengyelország semleges magatartást tanúsít majd. Lengyelországgal kötött megállapodásaink csak addig maradnak érvényben, míg Németország ereje megingathatatlanná válik. Német csapások esetén valószínűleg számolnunk kell egy Kelet-Poroszország, esetleg Pomeránia és Szilézia elleni lengyel támadással is. [...]

A Führer úgy véli, hogy Anglia, de előreláthatóan Franciaország is minden valószínűség szerint már csendben leírta magában Csehországot, és beletörődött, hogy ezt a kérdést egy nap Németország fogja rendezni. A birodalom nehézségei és a kilátás, hogy újra belebonyolódik egy hosszan tartó európai háborúba, meghatározóak arra nézve, hogy Anglia nem vesz részt egy Németország elleni háborúban. Az angol magatartás biztosan nem marad hatás nélkül Franciaországra sem. Angol támogatás nélkül és azzal a kilátással, hogy a támadás megakad nyugati erődítményeinken, kevéssé valószínű egy francia támadás. [...] Még ha Csehország területe sűrűn lakott is, Csehország és Ausztria bekebelezése mégis 5-6 millió ember számára jelentene élelmiszer-ellátást, alapul véve azt, hogy Csehországból két-, Ausztriából egymillió ember kerülne hozzánk. A két állam Németországba való betagolása katonailag és politikailag jelentős terhet vesz le rólunk, mivel rövidebb és jobb határ áll rendelkezésre, ezért a haderők más célokra használhatók, s kb. 12 hadosztálynyi új harcoló alakulatot nyerhetünk, azaz egymillió lakosra egy új hadosztály jut majd.

Olaszország részéről nem várható ellenvetés Csehország leigázásával szemben, miközben az osztrák kérdésben tanúsított magatartását értékelni kell, lévén, hogy a mai megbeszéléstől is tartózkodott, és nagymértékben attól függ majd, hogy a Duce még életben van-e.

A meglepetés és a gyors cselekvés dönt a lengyel magatartást illetően. Egy győztes Németország ellen – Oroszországgal a hátában – Lengyelország kevésbé lesz hajlandó belépni a háborúba. Oroszország katonai beavatkozásának gyors hadműveletekkel kell elejét venni; Japán esetében pedig kérdéses, kell-e beavatkozással számolni. [...]

Hitler fogadja a haderők vezetőit. Elöl Blomberg, mögötte Göring, Fritsch és Raeder

tassák a hadigazdaság helyzetét, főleg az elégtelen acélellátást. Az értekezlet összehívásának közvetlen oka Erich Raeder tengernagy, a német haditengerészet főparancsnokának követelése volt, aki több acélt kért a hajóépítés számára, amiről a négyéves tervért felelős Göringgel kellett megállapodnia. Hitler azonban erre a felvetésre nem reagált, hanem külpolitikai céljait ismertette, amelyekről élénk vita bontakozott ki, s csak a végén került sor az acélkontingentálás megbeszélésére.

Öt nappal később a berlini birodalmi kancellárián tartott megbeszélésen azonban a résztvevők nem tartották elég hitelesnek Hossbach feljegyzéseit, s azokat hamisításnak bélyegezték. Az eredeti dokumentum végül a szövetségesek kezébe került, s a nürnbergi perben abszolút hiteles bizonyítéknak tekintették.

Hitler ekkor ismertette először elképzeléseit vezérkara előtt a Csehszlovákia és Ausztria elleni fellépésre. Blomberg és Fritsch tábornokok elutasították a háborús akciót. Hermann Göring és Erich Raeder a nürnbergi perben megkísérelték gyengíteni Hitler megállapításait. A szintén vádlott Neurath akkori birodalmi külügyminiszter kijelentette, hogy Hitler szándéknyilatkozata *„mélységesen megrázta őt”,* és lemondásra kényszerítette.

1938. február 4-én széles körű személyi változásokra került sor: a három bíráló elveszítette korábbi állását. Az új külügyminiszter Joachim von Ribbentrop lett, s a Wehrmacht főparancsnokságának felállításával a hadügyminiszter funkcióját Hitler maga vette át. A személycserékkel megteremtette a kelet-közép-európai erőszakos területi átalakítások belső feltételeit.

Az Anschluss

A Harmadik Birodalom első külpolitikai csapása Ausztria ellen irányult, amellyel 1936. júliusban kétoldalú egyezményt kötött. Az osztrák nemzetiszocialisták aktivitása miatti feszült viszony szabályozására rendezett 1938. február 12-i Hitler–Schuschnigg-találkozón a Führer követelte az osztrák nemzetiszocialisták szabad tevékenységét, a náci Arthur Seyss-Inquart biztonsági miniszteri kinevezését, általános amnesztiát, az osztrák kül- és gazdaságpolitikának a birodalomhoz igazítását, valamint a vezérkarok rendszeres konzultációját. Követelései végrehajtására mindössze három napot hagyott.

Az osztrák kancellár a nemzetiszocialista hatalomátvétel megakadályozására az előremenekülést választotta. 1938. március 12-re népszavazást írt ki, hogy a lakosság döntsön *„a szabad és német, független és szociális, keresztény és egyesült Ausztriáról”.* Hitler a választási előkészületek hiányosságaira hivatkozva a népszavazás visszavonását követelte. Göring és Ribbentrop katonai beavatkozást sürgetett. Mivel Wilhelm Miklas osztrák szövetségi elnök még vonakodott kinevezni Seyss-Inquartot kancellárnak, az osztrák nemzetiszocialisták akcióba léptek, és rövid idő alatt valamennyi fontos hivatalt elfoglalták. Ennek ellenére március 11-én este Hitler kiadta a parancsot a másnapi bevonulásra.

Az 1938. március 12-én bevonuló százezres német csapatok szívélyes lakossági fogadtatása láttán azonban a diktátor megváltoztatta korábbi uniós tervét, s Ausztria teljes körű anschlussa mellett döntött. A főleg Göring sürgetésére végrehajtott s a kifelé irá-

nyuló propagandában a nemzeti önrendelkezési jog és a népi elv megvalósításának feltüntetett akció mögött valójában hatalompolitikai, stratégiai és hadigazdasági célok húzódtak meg. Csehszlovákia déli szárnya védtelenül kiszolgáltatottá vált a német expanzióval szemben. Az Anschluss véglegesen megnyitotta a délkeletre vezető kaput a hitleri Németország számára. A Közép- és Kelet-Európa között hagyományosan közvetítő szerepet betöltő Bécs megszerzése felerősítette a „délkelet-európai nagy gazdasági térség" létrehozására irányuló előkészületeket, amit a „nagynémet gazdasági térség" kiegészítésének szántak.

Az osztrák magánvagyonok kisajátítása révén 1,4 milliárd márkával nőttek a német arany- és devizatartalékok; fontos nyersanyagok (vasérc, ólom, cinkérc, fa, kőolaj, magnezit), kiépíthető vízi erőművek, parlagon heverő ipari kapacitások, valamint 600 ezer munkanélküli megszerzése hozott enyhülést a túlterhelt német gazdaságnak. Az osztrák hadsereg betagolása a nagynémet Wehrmachtba azonnal 60 ezer katonával és 1600 tiszttel gyarapította a német haderő létszámát.

Rövidesen bebizonyosodott, hogy Nagy-Britannia nem bocsátkozik harcba, s Hitler, Olaszország és Japán határozza meg a világ eseményeit. Úgy tűnt, hogy az Egyesült Államok figyelme Japán előrenyomulása miatt Európa helyett Kelet-Ázsiára fókuszál.

Csehszlovákia szétzúzásának terve

Hitler már 1938. március végén elhatározta Csehszlovákia szétzúzását, amihez Csehszlovákia nemzetiségi problémáját és az egyes népcsoportok önrendelkezési jogának követelését használta fel. A Szudétanémet Párt vezetője, Konrad Henlein Berlinből kapta az utasításokat. Megállapodott Hitlerrel, hogy olyan maximális programot állít össze, amelyet a cseh kormány nem teljesíthet. A Szudétanémet Párt április 24-i karlsbadi programja e stratégia alapján a szudétanémetek önigazgatását, a cseh államalkotó néppel való teljes egyenjogúságát követelte, ami Berlin sugallatának megfelelően csak átmeneti szakaszt jelentett volna a csehszlovák állam teljes felbomlása felé. A cseh kormány – nem utolsósorban londoni és párizsi nyomásra – fokozatosan engedett Heinleinnek, aki taktikai zsákutcába került, s nem maradt más választása, mint megszakítani a tárgyalásokat, és várni az újabb alkalomra.

A Csehszlovákia katonai akcióval történő szétzúzására 1938. május 30-án kiadott utasításával Hitler lépéskényszerbe került. Ha Prága nem enged tovább, akkor csak a bizonytalan kimenetelű háború és a megkezdett operatív intézkedések félbeszakításának alternatívája marad számára. Hogy kikerüljön a taktikai zsákutcából, a nürnbergi pártkongresszuson Hitler a szudétanémeteknek „szabad önrendelkezési jogot" követelt.

A Közép-Európával kapcsolatban mindaddig inkább tartózkodó brit kormány közvetítőt küldött Prágába, hogy további tárgyalásokkal enyhítse a feszültséget. Szeptember 15-én még Chamberlain miniszterelnök is hajlandó volt Németországba repülni, hogy Hitlernek felajánlja a szudétanémet területek Németországhoz csatolását, és ennek szükségességéről a francia kormányt is meggyőzze. Csehszlovákiának nem maradt más választása, mint meg-

Négyhatalmi megbeszélés Hitler müncheni otthonában, az ún. Barna Házban, 1938. szeptember 29.

hajolni az ultimatív javaslat előtt, hogy ne legyen védtelenül kiszolgáltatva a német támadásnak. Hitlert meglepte az angolok erőszakmentességre törekvése és kompromisszumkészsége.

Az appeasement politika mögött racionális számítások húzódtak meg. A gazdasági válságtól és birodalma túlzott mérvű kötelezettségeitől szenvedő Nagy-Britannia a közép-európai béke legalábbis középtávú megőrzésére kényszerült. A letűnőben lévő világbirodalom a Földközi-tenger környékén és a Távol-Keleten egyaránt defenzívába szorult. A revíziós hatalmak – Olaszország, Japán és Németország – fegyverkezési kihívásaira adandó válasz olyan pénzügyi megterhelést jelentett volna az országnak, amelyet az átfogó belső gazdasági és szociális modernizálás pillanatában nem engedhetett meg magának. Ráadásul Nagy-Britannia katonai jelenlétét az európai kontinensen a brit dominiumok és az anyaország lakosságának többsége egyaránt elutasította. Ezért mindent el kellett követni, hogy a birodalom létét megkérdőjelező feszültségeket és konfliktusokat lehetőleg a tárgyalóasztalnál sikerüljön megoldani.

Hitler azonban az angol magatartást a gyengeség jelének tartotta, és növelte követeléseit. Nemcsak Varsót és Budapestet bátorította a Prága elleni területi követelésekkel, hanem szeptember 22-én Bad Godesbergben már a kiürítési határidő lerövidítésével és erőszak alkalmazásával fenyegette meg Chamberlaint. Hazárdjátékában majdnem túllőtt a célon, mert Franciaország és Csehszlovákia mozgósított, s Nagy-Britannia – a Szovjetunióhoz hasonlóan – támogatást ígért katonai konfliktus esetén. Hitler hét hadosztályt mozgósított, de nem adott támadási parancsot Csehszlovákia ellen.

Európa a háborús feszültség napjait élte. Német konzervatív politikusok és katonák (Hans Oster a katonai elhárításnál, Ludwig Beck tábornok, Carl Goerdeler lipcsei főpolgármester) ellenállása formálódott, akik angol vezetőkkel kapcsolatba lépve igyekeztek szembeszállni Hitler agressziós külpolitikájával, és hajlottak a konspirációra is. Chamberlain új kezdeményezést tett, és a Szudéta-vidék kiürítési tervének átdolgozását javasolta.

A müncheni szerződés

1938. szeptember 29–30-án – Mussolini közvetítésével – tartották meg a müncheni konferenciát. A csehszlovák kormány részvétele nélkül és a Szovjetunió kizárásával Hitler, Mussolini, Chamberlain és Daladier a müncheni Barna Ház Führer-szárnyában éjjel fél kettőkor megállapodott arról, hogy a Szudéta-vidék 50 százalék feletti német lakosságú területeit Csehszlovákia 1938. október 1–10. között kiüríti. Ezzel egyidejűleg pedig német csapatok vonulnak be a területre.

A német részről kidolgozott és Mussolini által beterjesztett javaslat a háború elkerülésére törekvő német körök tervére épült. E csoportok (a külügyminisztériumban Weizsäcker államtitkár és környezete, valamint Göring stábjában a „négyéves tervvel” foglalkozók), Hitlerrel ellentétben – aki katonai lépésekkel kívánta megteremteni a Szovjetunió elleni háború közép-európai feltételeit –, inkább hagyományos nagyhatalmi politikával igyekeztek biztosítani a Német Birodalom európai uralmát, s a háborús megoldás elkerülése esetén Nagy-Britannia mérsékelt közeledésével számoltak. Csehszlovákiának feltételül szabták a Szudéta-vidék azonnali átadását a Német Birodalomnak, s további területi elcsatolásokat terveztek Magyarország és Lengyelország javára.

1938. október 2-án Joseph Goebbels – Hitler beszámolója alapján – így lelkendezett: *„Mussolini mesésen harcolt értünk. Igazi barátként viselkedett. Daladier jobb volt, mint Chamberlain. Ennek ellenére a Führer nem tartja sokra.* […] *A Führer nagyon ügyesen kezelte ezt a konferenciát mint a tulajdonképpeni világhatalmak tárgyalását.*

Hitler aláírja a müncheni szerződést, 1938. szeptember 29.

Ezzel a csehek eleve háttérbe szorultak. Már nem velük tárgyaltak, nekik egyszerűen csak nyelni kellett."

A megmaradt csehszlovák állam létét a nagyhatalmak garantálták. Csehszlovákia a kikényszerített amputációval nemcsak gazdaságilag és stratégiailag fontos területeket veszített el, hanem Szlovákia és Kárpát-Ukrajna ezt követő autonómianyilatkozatával belső felbomlása is megkezdődött, amelyet Berlinből céltudatosan irányítottak, és amely belátható időn belül előrevetítette a csonka állam megszűnését. A Párizs és London által nyújtott határgaranciák világossá tették, hogy a csonka cseh állam gazdaságilag életképtelen, és kizárólag Rómától és Berlintől függ.

Európa és a világ békéjét ezzel még egyszer megmentették, s az 1938. szeptember 30-án aláírt német–brit megnemtámadási és konzultációs nyilatkozat megerősítette Chamberlaint abban a szilárd hitében, hogy Hitler végül is beleegyezik az *„általános és európai megállapodásba"*, s kielégíthető a *„gazdasági és gyarmati megbékítés"* ajánlatával. Ribbentrop és Nonnet francia külügyminiszter tárgyalásán azonban világossá vált, hogy Hitler kitart szovjetellenes és a kelet-közép-európai „élettér" megteremtésére irányuló tervei mellett. Az 1938. december 6-i német–francia megnemtámadási nyilatkozattal a franciák szabad kezet biztosítottak a németeknek Kelet-Közép-Európában.

Felületesen szemlélve az 1938-as év meglepően pozitív mérleggel zárult Hitler számára. A Szudéta-vidék bekebelezésével a német gazdaság újabb fontos iparágakhoz, érclelőhelyekhez, barnaszén- és fatartalékokhoz jutott. A kvalifikált szudétanémet szakmunkás is a munkaerőhiánnyal küszködő német gazdaság nyeresége lett. A nyomásgyakorlás és az engedmények kombinációjával végrehajtott területszerzés nyomán a dunai térség és a Balkán államai még szorosabban igazodtak Németországhoz. A nagynémet gazdasági térség létrehozására irányuló nemzetiszocialista törekvések újabb sikerrel jártak. Hitler mégis elégedetlen volt: idegesítette a széles körben terjedő békevágy. Müncheni félsikerét közbülső eredménynek tekintve már 1938–1939 fordulóján előkészületeket tett a fegyveres konfliktus kirobbantására. A német sajtó képviselőinek tartott 1938. november 10-i titkos beszédében radikális irányváltást, békepropaganda he-

Dokumentum

A müncheni szerződés

1938. szeptember 29.

A Németország, az Egyesült Királyság, Franciaország és Olaszország között Münchenben létrejött egyezmény

Németország, az Egyesült Királyság, Franciaország és Olaszország, tekintetbe véve a szudétanémet terület elcsatolására vonatkozólag elvben már elért megállapodást, megegyezett ennek az elcsatolásnak alább következő feltételeiben és módozataiban, valamint az ennek következtében foganatosítandó intézkedésekben, és a jelen Egyezménnyel egyenként felelősséget vállalnak az Egyezmény végrehajtásának biztosításához szükséges lépésekért.

1 | A kiürítés október 1-jén kezdődik.

2 | Az Egyesült Királyság, Franciaország és Olaszország megállapodnak abban, hogy a terület kiürítése október 10-ig befejeződjék, mégpedig anélkül, hogy a meglevő berendezések bármelyikét lerombolnák, és hogy a csehszlovák kormány felelős azért, hogy a kiürítés az említett berendezések megrongálása nélkül menjen végbe.

3 | A kiürítés módozatait részleteiben egy Németország, az Egyesült Királyság, Franciaország, Olaszország és Csehszlovákia képviselőiből álló bizottság fogja megállapítani.

4 | A túlnyomórészt németek lakta területnek német csapatok által való fokozatos megszállása október 1-jén kezdődik. A mellékelt térképen megjelölt négy zónát a német csapatok a következő sorrendben fogják megszállni: Az I. számmal jelzett övezetet október 1-jén és 2-án, a II. számmal jelzettet október 2-án és 3-án, a III. számmal jelzettet október 3-án, 4-én és 5-én, és a IV. számmal jelzettet október 6-án és 7-én. A többi, túlnyomórészt német jellegű területeket a fent említett nemzetközi bizottság fogja haladéktalanul meghatározni, és azokat a német csapatok október 10-ig szállják meg.

5 | A 3. pontban említett nemzetközi bizottság határozza meg azokat a területeket, amelyeken népszavazást kell tartani. Ezeket a területeket a népszavazás lezárulásáig nemzetközi alakulatok szállják meg. Ugyanaz a bizottság fogja megállapítani a népszavazás megtartásának módozatait, figyelemmel a Saar-vidéken megejtett népszavazás módozataira. A bizottság állapítja meg a népszavazás napját is, ez azonban nem eshetik későbbre, mint november végére.

6 | A határok végleges megállapítását a nemzetközi bizottság fogja elvégezni. Ennek a bizottságnak joga van arra, hogy bizonyos kivételes esetekben a négy nagyhatalomnak – Németországnak, az Egyesült Királyságnak, Franciaországnak és Olaszországnak – a népszavazás nélkül átadandó zónák szigorúan néprajzi alapon történő meghatározásától jelentéktelen eltéréseket ajánljon.

7 | Optálási jogot nyújtanak mindazoknak, akik az elcsatolt területekről elköltözni óhajtanak, valamint mindazoknak, akik oda kívánnak letelepedni. Az optálási jogot a jelen Egyezmény aláírásától számított hat hónapon belül kell gyakorolni. Egy német–csehszlovák bizottság fogja meghatározni az optálás részleteit, kidolgozni a lakosságcserét megkönnyítő eljárásokat, és tisztázni az ebből a lakosságcseréből adódó alapvető kérdéseket.

8 | A jelen Egyezmény aláírását követő négy héten belül a csehszlovák kormány a katonai és rendőrségi szolgálatból elbocsátja az összes szudétanémetet, akik ezt kívánják. Ugyanezen határidőn belül a csehszlovák kormány szabadlábra helyezi azokat a szudétanémet foglyokat, akik politikai bűncselekmények miatt szabadságvesztés büntetésüket töltik.

München, 1938. szeptember 29.

HITLER
ED. DALADIER
MUSSOLINI
NEVILLE CHAMBERLAIN

Éljen a béke! – skandálta a müncheni egyezményt ünneplő tömeg Daladier miniszterelnök hazaérkeztekor a párizsi Le Bourget repülőtéren

lyett a háború lélektani előkészítését sürgette. A háttérben megkezdődött a felkészülés a háborúra.

A politikai és gazdasági vezetés kalkulációiban mindinkább „Maradék-Csehország" végleges szétzúzása, illetve Danzig és Lengyelország sorsának „napirendre" tűzése került előtérbe, de az akciók időpontja és politikai körülményei még nyitottak voltak. Hitler egyre nyíltabban beszélt a közelgő háborúról, amelyet *„tiszta világnézeti háborúnak, vagyis tudatos népi és faji háborúnak"* tekintett. 1939. január 30-i Reichstag-beszédében pedig nyíltan összekapcsolta a közelgő világháborút és az európai zsidóság megsemmisítését: *„Ha az európai és Európán kívüli pénzügyi zsidóságnak sikerülne a népeket még egyszer világháborúba rántani, annak eredménye nem a föld bolsevizálása és ezzel a zsidóság győzelme lenne, hanem a zsidó faj megsemmisítése Európában."*

A szlovák „segítség"

Jóllehet a müncheni egyezmény a nemzetiszocialista Németország nagy külpolitikai sikerét jelentette, Hitler mégis elégedetlen volt, mert tulajdonképpen egész Csehszlovákiát meg akarta szerezni. Ezért sürgette a stratégiai és operatív tervezést, majd 1939. március 15–16-án a müncheni szerződést megszegve a német csapatok elfoglalták az ún. „Maradék-Csehországot", s felállították a német területi fennhatóság alatt álló Cseh–Morva Protektorátust.

A szudétanémetek után Hitler számára a szlovák nacionalisták nemzeti autonómiakövetelései tűntek alkalmasnak a „Maradék-Csehország elintézésére". Fenyegető hangú „ajánlása" nyomán a szlovák parlament 1939. március 14-én szakított Prágával. A Német Birodalom ugyanezen a napon elismerte az önálló Szlovák Köztársaságot. Az alapító „védelmi szerződést" március 23-án írták alá.

A Szlovákiára nehezedő nyomás egyúttal Emil Hácha csehszlovák államelnök zsarolásának előzménye volt, aki a szlovákiai események miatt azonnal Berlinbe utazott, abban a reményben, hogy alkalmazkodásával az utolsó pillanatban modus vivendit találhat s legalább nemzeti túlélésüket biztosíthatja. A fenyegetések és a lelki terror nyomására azonban aláírt egy kommünikét, mely szerint *„a cseh nép sorsát bizalomteljesen a Német Birodalom Führerének kezébe"* helyezi. Másnap Prágát német csapatok szállták meg, és március 16-án a Hradzsinban, a régi királyi várban Hitler kikiáltotta a Cseh–Morva Protektorátust. Birodalmi protektorrá az egy évvel korábban felmentett Konstantin von Neurath egykori külügyminisztert nevezték ki.

Ezáltal teljessé vált a „nagynémet gazdasági térség", és Lengyelország déli része katonailag kiszolgáltatottá vált a

Dokumentum

Angol–német nyilatkozat | München, 1938. szeptember 30.

Mi, a Führer és birodalmi kancellár, valamint a brit miniszterelnök újabb megbeszélést tartottunk, és egyetértünk annak felismerésében, hogy az angol–német viszony mind a két ország, mind Európa számára elsőrendű jelentőségű.

A tegnap este aláírt egyezményt és az angol–német flotta-egyezményt úgy tekintjük, mint népeink ama óhajának szimbólumát, hogy egymás ellen soha többé ne viseljenek háborút.

Elhatároztuk, hogy az országainkat érdeklő egyéb kérdéseket is a tanácskozások módszerével kezeljük, és továbbra is arra törekszünk, hogy az esetleges nézeteltérések okait kiküszöböljük, és ilyen módon is hozzájáruljunk Európa békéjének biztosításához.

ADOLF HITLER

Dokumentum

Francia–német nyilatkozat | Párizs, 1938. december 6.

Georges Bonnet úr, a Francia Köztársaság külügyminisztere és Joachim von Ribbentrop úr, a Német Birodalom külügyminisztere kormányaik nevében és azok megbízásából Párizsban 1938. december 6-án történt találkozásuk alkalmával a következőkben állapodtak meg:

1 | A francia kormány és a német kormány egyek abban a meggyőződésben, hogy a Franciaország és Németország közötti békés és jószomszédi viszony az európai helyzet megszilárdításának és az általános béke fenntartásának egyik leglényegesebb eleme. Ennélfogva mindkét kormány minden erejét latba fogja vetni aziránt, hogy a két ország közötti kapcsolatok ilyen alakulását biztosítsa.

2 | Mindkét kormány megállapítja, hogy országaik között nincs többé semmilyen függőben levő területi kérdés, és a két ország között jelenleg fennálló határokat ünnepélyesen végleges határoknak ismerik el.

3 | Mindkét kormány elhatározta, hogy harmadik hatalmakkal való különleges kapcsolataik épségben tartása mellett a két országot érintő minden kérdésben érintkezésben maradnak, és ha e kérdések későbbi fejlődése nemzetközi nehézségekhez vezetne, úgy tanácskozni fognak egymással.

Ennek hiteléül a két kormány képviselői aláírták a jelen nyilatkozatot, amely azonnal érvénybe lép.

Kelt két példányban, francia és német nyelven, Párizsban, 1938. december 6-án.

GEORGES BONNET
JOACHIM VON RIBBENTROP

német beavatkozással szemben. A német katonai határ lényegesen lerövidült, s egyszerűbbé vált Ausztria és Kelet-Németország összeköttetése is. A cseh hadsereg készletei 20 hadosztály felfegyverzéséhez és felszereléséhez voltak elegendők. Ezt gyarapították még a 77 millió márka összértékű hadieszközök, a magasan fejlett hadiipari kapacitások (Skoda Művek Plzenben és Prágában, a Csehszlovák Fegyverművek Rt. Brnóban), a kiterjedt arany- és devizatartalékok, réz-, nikkel-, ólom-, alumínium-, cink- és ónkészletek, illetve Szlovákia mint német csatlósállam vas- és rézérc-, nemesfém-, mangán-, földgáz-, élelmiszer-, valamint élőállat-készletei. A cseh banki és befektetési tőke megkaparintásával pedig végleg megnyílt a dunai és a Balkán-térségbe való behatolás lehetősége. ◆

Hitler gyalogosan haladó tábornokai kíséretében érkezik a visszacsatolt Szudéta-vidék határához. Wildenau, 1938

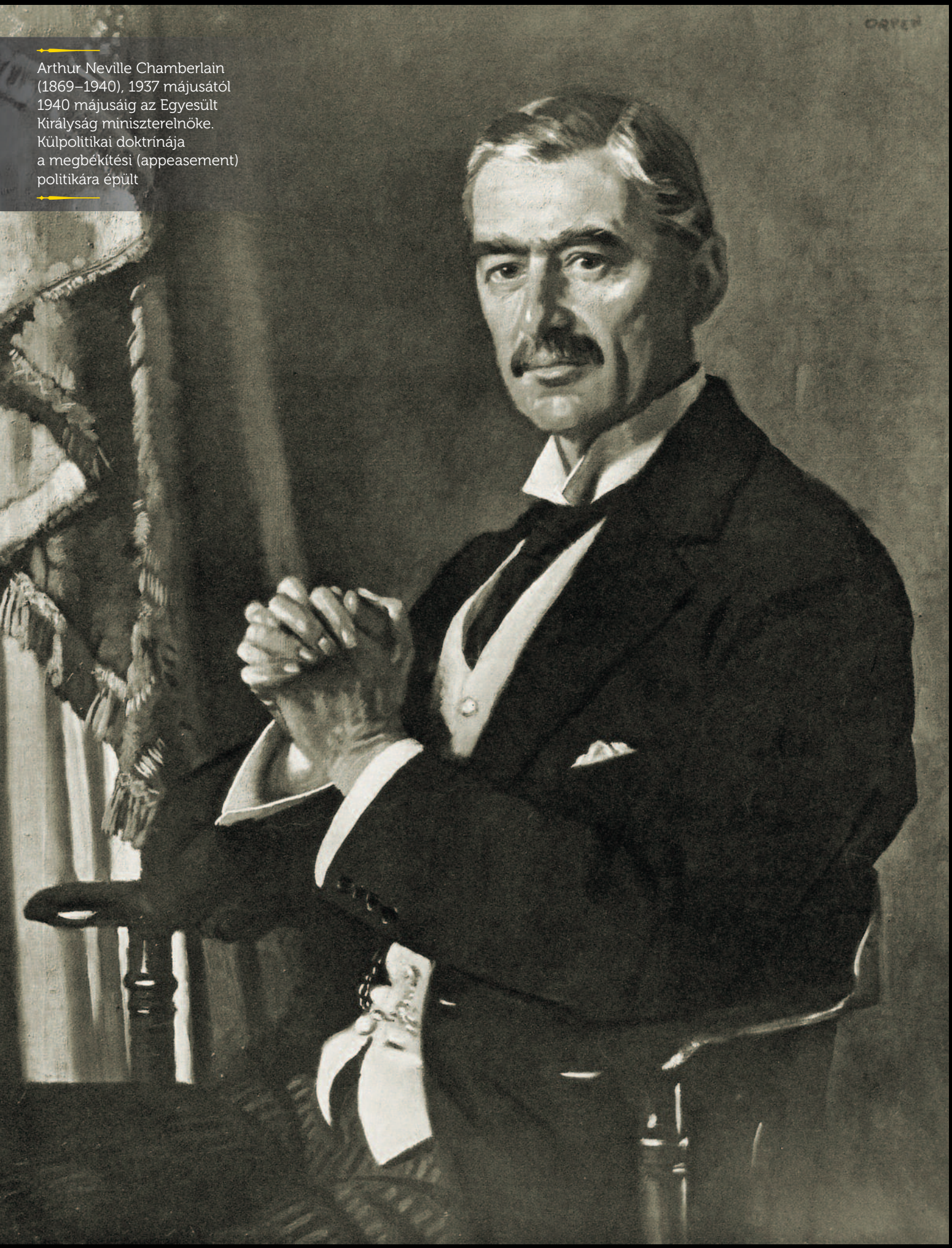

Arthur Neville Chamberlain (1869–1940), 1937 májusától 1940 májusáig az Egyesült Királyság miniszterelnöke. Külpolitikai doktrínája a megbékítési (appeasement) politikára épült

EGEDY GERGELY

A „megbékítés” kísérlete

CHAMBERLAIN KUDARCA

A brit külpolitika az 1930-as években

„Ha esetleg morális katasztrófa érné a brit nemzetet és a brit birodalmat, ezer év múlva a történészek értetlenül fognak állni az események rejtélyes alakulása előtt. Sohasem fogják megérteni, miként történhetett meg, hogy egy győztes nemzet, minden erőforrással a kezében, eltűrte a megaláztatást és lemondott mindarról, amit korábban mérhetetlen áldozatok árán megnyert…” 1938. március 24-én, néhány nappal az Anschluss után Winston Churchill e szavakkal figyelmeztette az Alsóházat a Hitlerrel való megalkuvás súlyos következményeire.

E kérdésfeltevést ellenpontozzuk egy másik sokatmondó eseménnyel! 1933 februárjában az Oxfordi Diákunió – olyan fiatalok szövetsége, akikre elit pozíciójuknak köszönhetően az Egyesült Királyság jövőbeli vezetése várt – ünnepélyesen kinyilvánította, hogy tagjai semmilyen körülmények között nem fognak fegyvert a királyért és a hazáért. Hasonló állásfoglalás a patinás egyetem hallgatóinak körében korábban elképzelhetetlen lett volna, s valójában ilyen deklarációra azóta sem került sor… Hogyan következhetett ez be néhány héttel azután, hogy Hitler hatalomra került Németországban? S máris eljutunk a Churchill által feltett kérdéshez: hogyan történhetett meg, hogy a hagyományosan jól tájékozódó brit politika folyamatosan rövidlátónak bizonyult az évről évre növekvő német veszéllyel szemben?

Félelem a háborútól

A neves brit történész, Richard Ovary szerint semmi sem keltett nagyobb aggodalmat a szigetországban az 1920-as és '30-as években, mint egy újabb háború réme. S ebben az érzésben a kor vezető politikusai éppúgy osztoztak, mint számos jeles gondolkodó. Stanley Baldwin, aki a konzervatívok vezetőjeként és kormányfőként hosszú időn át irányította Nagy-Britanniát a két világháború között, 1927-ben így fogalmazott: *„Ugyan ki ne tudná Európában, hogy egy újabb háború Nyugaton a történelmi korszakok által teremtett civilizációnkat akkora robajjal fogja összedönteni, mint amekkora Róma bukását kísérte?"* Lord Robert Cecil, a Népszövetség Brit Ligájának 1937-ben Nobel-békedíjjal kitüntetett elnöke hasonlóan vélekedett 1934-ben: *„Egyáltalán nem túlzás azt állítani, Mr. Baldwinnal egyetértve, hogy a következő háború civilizációnk teljes pusztulásával fog járni."*

A Harvard Egyetem kitűnő antropológusa, Bronislaw Malinowski 1936-ban úgy vélte, az I. világháború már olyannyira meggyengítette a nyugati civilizációt, hogy egy újabb háború *„egy csapásra"* elsöpörné. S vajon lehetne-e azt állítani, hogy a háborúról mint a nemzetközi kapcsolatok eszközéről mondott kemény ítéletek alaptalanok voltak? Elméletileg nézve aligha. S ez annál is inkább igaz, mert tudjuk, hogy az I. világháborúval megjelent a hadviselés új típusa, a totális háború, amely az államokat a hadseregek „hátországaivá" avatta. A politikai cselekvés azonban sohasem függetleníthető történelmi kontextusától. A 20. század harmincas évei pedig a legkevésbé sem kedveztek a pacifista eszméknek, így a fegyverekhez fordulás gondolatának feltétlen és doktriner elutasítása kockázatos állásfoglalás volt.

A korabeli közgondolkodás figyelembevétele nélkül aligha tudunk magyarázatot adni azokra a súlyos hibákra, amelyeket a brit külpolitika a harmincas években elkövetett. Magyarázatot keresünk tehát, nem pedig felmentést, hiszen a Németország „megbékítésére" irányuló londoni politikát súlyos felelősség terheli a bekövetkezett katasztrófáért. Előbb tehát a téves stratégiát motiváló tényezőket vesszük szemügyre, utána pedig a belőlük fakadó döntéseket és lépéseket. E sorok szerzője három körülményt szeretne kiemelni.

Az elsőre tulajdonképpen már utaltunk is, de erről többet kell mondanunk. Arról van szó, hogy az utókor által „bűnös embereknek" tekintett politikai vezetők – Ramsay McDonald, Stanley Baldwin és mindenekelőtt a „megbékítés" emblematikus figurája, Neville Chamberlain – valójában igen széles tömegtámogatást élveztek. A háborúról fentebb idézett vélemények nem légüres szellemi térben születtek. Az I. világháború – amelyről George F. Kennan amerikai diplomata 1945 után joggal állapította meg, hogy a 20. század „őskatasztrófája" volt – a lövészárkokban értelmetlenül elpusztult százezrek emlékét hagyta a következő évtizedekre. Elképzelhető volt-e, hogy még egyszer valaki lángra akarja lobbantani a világot?

Lord Robert Cecil 1934 novemberétől 1935 húsvétjáig nem hivatalos „békeszavazást" rendezett: mintegy 12 millióan fejezték ki a Népszövetség iránti elkötelezettségüket és a kollektív biztonsági rendszerbe vetett bizalmukat, 10 millióan pedig még az agresszorokkal szemben is a pacifizmust választották. Eközben 1934 októberében egy anglikán tiszteletes, Dick Sheppard ka-

Chamberlain miniszterelnök a Führer vendégeként. Balról: Chamberlain, Hitler, Ribbentrop német külügyminiszter és Henderson németországi brit követ

nonok levelet tett közzé a *Manchester Guardian*ben, amelyben arra szólította fel a polgárokat, hogy küldjenek neki levelezőlapot a következő szöveggel: *„Elutasítom a háborút, és sem közvetlen, sem pedig közvetett módon nem fogok támogatni vagy jóváhagyni egy újabbat.”* 80 ezer lapot hozott neki a posta… A britek szemében egy újabb háború valósággal apokaliptikus jelenségnek tűnt, olyannak, amelynek szinte önálló metafizikai léte volt. És ne felejtsük el, hogy a közvéleménynek egy demokratikus berendezkedésű országban fontos szerepe van! Ezzel még akkor is számolnunk kell, ha tudjuk, hogy a demokratikus rendszerek működéséből fakadóan a politikai (választási) szempontok olyan álláspont felvállalásához is elvezethetnek, amelyek se nem bölcsek, se nem morálisak.

De szólnunk kell arról is, hogy a téves helyzetértékelés összefüggött az I. világháború végén kialakított versailles-i békerendszerről alkotott brit vélekedéssel. London kezdettől fogva méltánytalannak tartotta a Németországra rótt, főként a francia revánstörekvéseket szolgáló szigorú büntetéseket. Lloyd George brit miniszterelnök egyértelműen kijelentette, hogy elképzelni sem tud nyomósabb ösztönzést egy újabb háborúra, mint nagy német etnikai tömbök idegen államokhoz csatolását. David Reynolds brit történész joggal jegyzi meg, hogy a londoni döntéshozók az Egyesült Királyságnak és Németországnak az I. világháborúhoz vezető vetélkedésében „aberrációt” láttak, hiszen az évszázados ellenség mindig is Franciaország volt. S 1918 után a britek ismét veszélyesebb riválisnak tekintették a nyíltan kontinentális dominanciára törekvő Franciaországot, mint a katonailag összezúzott német államot.

Mindez pedig azért kulcsfontosságú, mert Nagy-Britannia sokáig azt hitte – a korszak nemzetközi tendenciáit alapvetően tévesen ítélve meg –, hogy a Hitler hatalomra kerülése után kezdeményezett német revánspolitika tulajdonképpen csak az elszenvedett méltánytalanságok orvoslására irányul. A nemzetiszocialista rendszer kiépülése, noha a germán faji felsőbbrendűség hirdetése és mind nyilvánvalóbb erőszakossága igen gyorsan ellenszenvet keltett a szigetországban, önmagában még nem vezetett el a brit külpolitika irányvonalának módosításához. A tragédia az volt, hogy a brit vezetés nem ismerte fel a hitleri rendszer valódi természetét s ebből fakadóan azt, hogy egy totalitárius diktatúrával nem lehet úgy egyezkedni és kompromisszumokat kötni, mint egy „hagyományos” nagyhatalommal. A Versailles miatt érzett bűntudat kétségtelenül hozzájárult a veszélyérzet eltompulásához.

Chamberlain a gyönyörű kilátást csodálja godesbergi hotelje erkélyéről. Mellette Henderson követ

Nagy-Britannia magatartását az a – ritkán említett – megfontolás is befolyásolta, hogy vezetőiben kimondatlanul is tudatosult az ország cselekvőképességének korlátozottsága. Bár az 1919-es békerendezés nyomán a Brit Birodalom területe minden addiginál nagyobbra nőtt, már semmiképp sem tekinthetett magára a világ uralkodó hatalmaként. E helyzetben London egyértelműen a status quo fenntartásában volt érdekelt, s még egy győztes háborút sem kívánt. E realista álláspont azonban nem párosult annak felismerésével, hogy a teljes passzivitással a status quo sem tartható fenn.

Katonai szempontok és tévedések

Harmadik tényezőként pedig szóljunk arról, hogy Nagy-Britannia katonailag nem volt felkészülve egy újabb háborúra. Az I. világháború lezárulása után a brit kormány nagymértékben lefaragta a katonai kiadásokat – az 1920-as évek közepére ezek a brit költségvetés nyolcadára csökkentek, míg korábban körülbelül negyedét tették ki. 1928-ban a brit kabinet úgy foglalt állást a „katonai szükségletek” ügyében, hogy tíz éven belül semmilyen jelentősebb háború nem várható.

1933 októberében ma Mussoaz immár Hitler vezette Németország kivonult a genfi leszerelési tárgyalásokról. 1934-re e fejlemény megérlelte azt a felismerést a brit vezérkarban, hogy *„Németország Nagy-Britannia legjelentősebb potenciális jövőbeli ellenfele”,* ám a védelmi kiadásokra és programokra ez sokáig csekély hatással volt. Nagy-Britannia lemaradt a fegyverkezési versenyben Németország mögött, mert egészen 1939-ig jóval kevesebbet költött katonai célokra: 1935–1938 között harmadannyit, mint a németek. Ehhez hozzájárult a brit közvélemény is, amely azt várta el, hogy az ország soha többé ne bonyolódjon az európai kontinens ügyei miatt háborúba. A szárazföldi fegyveres erők fejlesztését, ebbe hangsúlyosan beleértve egy Európában bevethető „expedíciós hadtest” megszervezését, egészen 1939-ig „jegelték”, és erősen megkurtították a haditengerészeti kiadásokat is.

Különösen nagy lemaradás mutatkozott a fegyverkezés legújabb – és legtöbbet ígérő – területén, a légierő fejlesztésében, amely világszerte a húszas években kezdődött meg. A harmincas évek közepétől a légierő megítélésében egy sajátos tévedést is elkövettek, ami jelentős mértékben hatott a külpolitikai gondolkodásra és a pacifizmus erősítésére: messze túlértékelték e fegyvernem (akkori) erejét. Lényeges szerepet játszottak e téves értékelés megalapozásában a spanyol polgárháború tapasztalatai. Guernica tönkrebombázott városának emlékezetes, Picasso által is megörökített képe arra a következtetésre vezette a brit hadsereg vezetőit – és a brit polgárok jó részét is –, hogy a Luftwaffe Londont is hasonló sorsra juttatná néhány nap alatt. A neves filozófus, Bertrand Russel egyenesen azt jósolta, hogy egyetlen légitámadás romhalmazzá változtatná Londont.

Olaszország megnyerésének kudarca

A brit külpolitika kétarcúsága, amelyet a fentebb körvonalazott téves helyzetértékelés elemei legalább részlegesen magyaráznak, markánsan megmutatkozott az abesszíniai válságtól gyakorlatilag egészen a világháború kitöréséig. A német külpolitika új, agresszív orientációját érzékelve a Foreign Office azt a célt tűzte ki, hogy Mussolini Olaszországát meg kell nyerni szövetségesnek Németország ellensúlyozására. E törekvést tükrözte az 1935 áprilisában rendezett stresai konferencia, amelyen Nagy-Britannia és Franciaország Olaszországgal együtt lépett fel a nemzetközi szerződések tiszteletben tartása mellett. Ne felejtsük el, hogy Mussolini eleinte maga is ellenszenvvel figyelte Németország előretörését a nemzetközi arénában, és 1934-ben csapatokat vezényelt a Brenner-hágóra egy esetleges Anschluss-kísérlet meghiúsítására. A „Duce” abesszíniai intervenciója azonban látványosan bizonyította, hogy London nem számíthat Rómára – s egyúttal azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a britek és a franciák sem állnak ki a nemzetközi status quo megőrzése mellett.

1935 októberében Mussolini hozzákezdett egy régi olasz terv megvalósításához, Abesszínia (Etiópia) gyarmatosításához. A kelet-afrikai állam uralkodója, Hailé Szelasszié a Népszövetséghez fordult segítségért, amely „tárgyalásokra” biztatta őt. A világszervezet, amelyben a döntő szó Nagy-Britanniáé és Franciaországé volt, gazdasági szankciókat léptetett életbe, de csak igen óvatosan: a hadigépezet működtetéséhez nélkülözhetetlen olaj nem szerepelt az embargós listán. Volt még egy rendkívül hatásos eszköz Nagy-Britannia kezében: a Szuezi-csatorna lezárásával nagymértékben megnehezíthette volna az olasz agresszió kivitelezését, ám ezzel nem kívánt élni. 1935 decemberében Sir Samuel Hoare brit külügyminiszter titokban találkozott Párizsban francia kollégájával, Pierre Lavallal, és azt az ajánlatot tették Olaszországnak, hogy érje be Etiópia kétharmadával, a maradékot pedig hagyja meg a császárnak. A gyávaságról és cinizmusról tanúskodó javaslat olyan felháborodást keltett a szigetországban, hogy Hoare-nak le kellett mondania – ez azonban nem mentette meg sem Abesszíniát, sem pedig a Népszövetség tekintélyét. London nem tudta megakadályozni az agressziót, s eközben Olaszország is szembefordult vele. Mindezzel akaratlanul is a Berlin–Róma-tengely kialakulását segítette.

1936 márciusában a német csapatok behatoltak a rajnai demilitarizált övezetbe, nyíltan megszegve a versailles-i szerződés előírásait. A francia hadsereg meg sem mozdult, Baldwin miniszterelnök pedig azzal érvelt, hogy miért is ne uralhatná a német hadsereg az ország egész területét. London hasonlóan passzív attitűdöt tanúsított az 1936-ban kirobbant spanyol polgárháborúval kapcsolatban is. A be nem avatkozás álláspontját foglalta el, és ezt várta el a többi európai országtól is. A totalitárius hatalmak azonban a legkevésbé sem követték a példáját: a németek és az olaszok jelentős erőkkel támogatták a jobboldal vezetőjét, Franco tábornokot, a Szovjetunió pedig – bár nem hivatalosan – a köztársasági oldalt.

Chamberlain és az „appeasement” irányvonala

Talán nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, hogy míg Stanley Baldwin utolsó miniszterelnöki periódusa (1935. június–1937. május) alatt a szigetország inkább csak sodródott az eseményekkel, tudatos politikává az „appeasement”, vagyis „megbékítés” stratégiája csak 1937 májusától vált, miután Neville Chamberlain került a kormány élére. A másik esélyes Winston Churchill lehetett volna, aki azonban már a harmincas évek elején összeveszett pártjával, a konzervatívokkal India ügyében, s azóta nem is kapott kormányzati pozíciót. Chamberlain addig pénzügyminiszterként dolgozott, korábban pedig Birmingham polgármestere volt – e területeken megtanulta, hogy érdemes kompromisszumokra törekedni, azt viszont nem ismerte fel, hogy diktátorokkal szemben nem járható ez az út. Ő tulajdonképpen mindent egy lapra tett fel, a „megbékéltetésre” – és ennek sikerében mélyen hitt is. Alternatívát valójában nem is látott.

1937 decemberében a haderő állapotáról és a védelmi stratégia opcióiról készített jelentés következtetése szerint Nagy-Britanniának mindenképpen el kell kerülnie, hogy három hatalommal (Németország, Olaszország, Japán) egyidejűleg harcoljon, ezért a legjobb politika a kötelezettségek minimalizálása és az ellenségek számának csökkentése. Ezzel az ajánlással összhangban Chamberlain 1938 elején újabb kísérletet tett arra, hogy Olaszországot a maga oldalára állítsa. Róma azonban bármifajta közeledés előfeltételeként ragaszkodott ahhoz, hogy London ismerje el törvényesnek az abesszíniai hódítását. A kormányfő hajlandó lett volna ezt is mérlegelni, ám külügyminisztere, Anthony Eden határozottan elzárkózott ettől, s ezért 1938 februárjában le is mondott. Utódjává az egykori indiai alkirályt, Lord Halifaxet nevezték ki, aki nagyobb odaadással szolgálta főnökét. Edennek azonban igaza volt Chamberlainnel szemben: amíg Mussolini irányította Olaszországot, nem volt reális esély Róma megnyerésére.

A brit külpolitikát rövidesen, 1938. március 13-án újabb súlyos kihívás elé állította az „Anschluss” bekövetkezése, vagyis Ausztria Németországhoz csatolása. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után az osztrákok szívesen csatlakoztak volna Németországhoz, ám ezt a győztesek – francia nyomásra – megtiltották nekik. Egészen más volt a helyzet 1938-ban, amikor a hitleri birodalom népszavazás nélkül, erőszakkal kebelezte be az országot. A nyugati demokráciáktól nem jött segítség. Nagy-Britanniában egyedül a megbékítési politikát kezdettől fogva ellenző Churchill szólalt fel ellene, kijelentve: *„Európának egy precízen kalkulált és időzített, lépésről lépésre kibontakoztatott agresszióval kell szembenéznie.”* A brit kormány beérte egy formális, semmilyen érdemi hatást nem gyakorló tiltakozással.

Hitler újabb célpontja, Csehszlovákia ügyében a brit kormány abból indult ki, hogy Közép-Európában nincsenek érdekeltségei, ezért e térség miatt nem vállal nemzetközi konfliktust. Emlékezetes, hogy ebben az országban 1918 után 3 millió német élt a Szudéta-vidéken, és Berlin sikereit látva a legerősebb pártjuk, a nemzetiszocialista elveket valló Szudétanémet Párt harciasan követelni kezdte az anyaországgal való egyesülést. Franciaországgal és a Szovjetunióval ellentétben a briteket semmilyen szerződés nem kötelezte Csehszlovákia védelmére, de a versailles-i szerződés és – tágabb értelemben – a nemzetközi stabilitás védelme tőlük is fellépést követelt volna.

Határozott ellenlépések helyett azonban a brit miniszterelnök így jajdult fel a BBC-nek nyilatkozva: *„Milyen borzalmas, fantasztikus és hihetetlen az a gondolat, hogy árkokat kezdjünk ásni, és gázálarcokat próbáljunk fel egy olyan távoli országban kialakult veszekedés miatt, amelynek népeiről semmit sem tudunk.”* E szavakban minden benne volt a brit álláspontról. Chamberlain ismét közvetítéssel próbálkozott tehát: 1938 augusztusában Lord Runcimant küldte Prágába, azzal az üzenettel, hogy a csehek engedjenek a német követeléseknek. Ami a franciákat illeti, ők sem álltak ki közép-európai szövetségesük, a „kisantant” egykori vezető ereje mellett, és a britek által választott irányvonalat, a „megbékítést” támogatták. Miután a szudétanémetek vezetője, Konrad Henlein – Hitler egyetértésével – elutasította a Beneš elnök által felajánlott önkormányzatot, nyilvánvalóvá vált a konfliktus elkerülhetetlensége.

A béke biztosítása érdekében Chamberlain 1938 szeptemberében úgy döntött, személyesen utazik Németországba. (Bár addig még sosem repült, erre is vállalkozott.) Szándékában megerősítette a britek berlini nagykövetének, az éleslátás képességével nem rendelkező Neville Hendersonnak, a kiegyezési irányvonal elszánt hívének véleménye, mely szerint a Führer őszintén törekszik a szudétanémet kérdés rendezésére, de akár háborút is vállalna Nagy-Britanniával, ha az akadályozná ebben. Szeptember 15-én a brit kormányfő Berchtesgadenben találkozott Hitlerrel, aki kijelentette, hogy mindenképp ragaszkodik a Szudéta-vidék Németországhoz csatolásához.

Chamberlain nem emelt kifogást ez ellen, de azzal távozott, hogy még egyeztetnie kell a franciákkal. A háborútól rettegő franciák persze mindenhez hozzájárultak. London és Párizs engedékenysége még Hitlert is meglepte, s gyorsan emelte is a tétet. Szeptember 22-én került sor az újabb brit–német csúcstalálkozóra, ezúttal Godesbergben, itt azonban Chamberlain azzal szembesült, hogy a Führer immár a Szudéta-vidék azonnali, vagyis tárgyalások nélküli okkupációját követeli, roppant szoros határidővel, október 1-jével. Ez már neki is sok volt.

Hitler csaknem elszámította magát, mert Nagy-Britannia és Franciaország mozgósítással felelt. Amit Chamberlain el akart kerülni, az bekövetkezett: a londoni parkokban elkezdtek árkokat ásni, elővették a gázmaszkokat, s Londonból evakuálták a gyerekeket. E hátteret figyelembe kell vennünk, ha Mussolini közvetítési akciójáról szólunk. Szeptember 28-án Chamberlain éppen beszédet

A miniszterelnök és a Führer közötti végzetes godesbergi találkozó vége. Chamberlain és Hitler az éjféli megbeszélés után elhagyja a Dreesen Hotelt

mondott az Alsóházban, amikor a kezébe csúsztattak egy üzenetet: a Duce rávette Hitlert, hogy támogasson egy négyhatalmi csúcstalálkozót Csehszlovákia ügyében. Chamberlain nagy örömmel fogadta el az ajánlatot, és a légvédelmi óvóhelyeknek szánt árkok látványától megrettenő britek többsége egyetértett vele.

A müncheni egyezmény

Ez vezetett el az utókor által a szégyenteljes megalkuvás szimbólumának tekintett müncheni konferenciához. Chamberlain már másnap, azaz szeptember 29-én Münchenbe utazott, ahol Franciaországot Édouard Daladier képviselte – ők álltak szemben Hitlerrel és Mussolinival. Csehszlovákiából senkit sem hívtak meg a tanácskozásra, képviselőinek csak a döntés tudomásulvétele maradt. A két nyugati kormányfő lényegében kapitulált, elfogadva a Szudéta-vidék azonnali német annexióját. Chamberlain azonban még 30-án is a bajor fővárosban maradt, s aláíratott Hitlerrel egy papírlapot arról, hogy Nagy-Britannia és Németország békében kíván élni, és soha többé nem fognak egymással háborúzni. Hazatérésekor ezt a dokumentumot lobogtatta a londoni repülőtéren, azt állítva, hogy *„egyszer s mindenkorra”* békét hozott.

Az általános lelkesedésben csak Churchill nem osztozott, kijelentve: Angliának a háború és a szégyen között kellett választania, s az utóbbit választotta, hogy aztán az előbbit is megkapja... (A *Rubicon* e számában talán érdemes megjegyezni, hogy az első bécsi döntést illetően október 17-én a brit miniszterelnök így foglalt állást a parlamentben:

Chamberlain optimistán távozott első németországi útjáról. Úgy vélte: „egyszer s mindenkorra” békét teremt

A „négy nagy” találkozója Münchenben. Ribbentrop fogadja a müncheni konferenciára érkező Chamberlaint

„A csehszlovák és a magyar kormány között de facto megegyezés jött létre akkor, amikor beleegyeztek, hogy el fogják fogadni a német és az olasz kormány döntőbírói határozatát, következésképpen Őfelsége kormányának ez ügyben nincsen teendője.”)

Ezzel együtt joggal mutat rá Kissinger *Diplomácia* című könyvében, hogy valójában Chamberlain magatartása a müncheni válság idején már összetettebb volt, mint ahogy az utókor értékelni szokta. Hitler ekkorra felélte *„a brit jóindulat utolsó tartalékait”* is, és a hazatérésekor tett ostoba nyilatkozata ellenére Chamberlain eltökélte, hogy többé nem hagyja magát megzsarolni. Más kérdés, hogy a miniszterelnök még mindig nem változtatott az irányvonalán, noha erre ekkor már Halifax külügyminiszter is megpróbálta rábírni őt. A demokratikus közvélemény a nagy kudarccal való szembesülés után – 1939 márciusában Németország megszállta Csehországot, és formálisan is megszüntette Csehszlovákiát – engesztelhetetlen lett, s a kormányfő tekintélye összeomlott, még akkor is, ha a politikája ugyanennek a közvéleménynek a „pillanatnyi óhaját” teljesítette. Prága megszállása előtt Hitler arra hivatkozhatott a britek előtt, hogy a versailles-i béke igazságtalanságait akarja orvosolni, hiszen a világháborút lezáró békerendszer tényleg igazságtalan volt a vesztes

országokkal szemben, 1939 márciusától azonban mindennemű jogalapját elveszítette erre, és kendőzetlenné váltak a szándékai. Nem az önrendelkezés elve mozgatta, amely iránt Londonban is volt bizonyos fogékonyság, hanem az európai hegemónia vágya.

München után talán a legjelentősebb változás a brit stratégiában az volt, hogy a bombázók gyártása helyett ráálltak a védelmi célokat szolgáló vadászgépek, a légi háborúban majd kitűnően teljesítő Hurricane és Spitfire típusok gyártására. Chamberlain 1939. március 31-én garanciát vállalt Lengyelország – majd Görögország és Románia – határaira, mivel Hitler új követelése Danzig (Gdansk) és a német területet keresztülszelő lengyel folyosó (korridor) lett. Lengyelország ügyében eközben titokban brit–francia–szovjet tárgyalások is kezdődtek, bár ezek csak nagyon akadozva haladtak.

Chamberlain és kormánya éppúgy nem értette meg Sztálint, ahogyan Hitlert, s nem tudta elképzelni, hogy a kommunista nagyhatalom együtt fog működni akár a nemzetiszocialista Németországgal is, ha az érdekében áll. A briteket így hatalmas meglepetésként érte az 1939. augusztus 23-án bejelentett Molotov–Ribbentrop-paktum, vagyis a szovjet–német megnemtámadási egyezmény, amely titkos záradékában Lengyelország felosztását is tartalmazta. A sztálini Szovjetunió kikapcsolása kétségkívül Hitler diplomáciai sikere volt, ám a britek magatartásának megítélésében a német vezető nagyot tévedett: volt egy (kétségkívül nehezen érzékelhető) határ, amelyet még engedékenységében sem lépett át a brit politika.

A Molotov–Ribbentrop-paktum után Chamberlain megerősítette a Lengyelországnak adott brit garanciát, s amikor Mussolini újabb konferenciát javasolt a Lengyelországot szeptember 1-jén érő s a világháborút kirobbantó német támadás kapcsán, London már elutasította ezt. Szeptember 3-án pedig Nagy-Britannia hadat üzent Németországnak. *„Szomorú nap ez valamennyiünk számára, de senkinek sem szomorúbb, mint nekem”* – mondotta Chamberlain az Alsóházban, egy órával a hadüzenet bejelentése után.

Aligha kell csodálkoznunk azon, hogy a hitelét veszített s enervált Chamberlain a háborúban sem tudta azt a dinamikus irányítást biztosítani, amire országának hatalmas szüksége lett volna élethalál küzdelmében. Így aztán 1940. május 10-én, a norvégiai kudarc után a konzervatív képviselők példátlan módon fellázadtak ellene, s az I. világháború hőse, az öreg Lloyd George e szavakkal szólította őt fel a lemondásra: *„Semmivel sem tehet többet győzelemért, mint azzal, hogy feláll a székéből.”* Chamberlain ezt meg is tette, és régi politikai vetélytársa, Winston Churchill vette át a háborúban álló Nagy-Britannia irányítását. A megbékítés politikája véget ért.

„Szándékukban áll velünk együtt dolgozni Európa békéjéért.” Mussolini találkozója Chamberlainnel Hitler müncheni házában

A politikai döntéshozók a 20. század második felében (és a mi századunkban is) történelmi párhuzamokat keresve talán egyetlen korszakra sem hivatkoztak többet, mint a „megbékéltetési stratégiával” asszociált harmincas évekre. A levont tanulság általában az, hogy az idejében kinyilvánított határozott ellenállás meghiúsítja a diktátorok törekvéseit. A történészek ezt árnyaltabban kezelik, s azóta, hogy a brit levéltárak releváns anyagai a múlt század hatvanas éveinek vége óta kutathatóvá váltak, a korábbi képpel ellentétben jobban hangsúlyozzák a Chamberlain mozgásterét behatároló strukturális kényszereket. Mi több, néhányan, az ún. revizionista irodalom képviselői már-már teljesen felmentették a „megbékélési politikát” a felelősség alól. Ez az álláspont nyilvánvalóan túlzás, még ha a „bűnös emberek” régi leegyszerűsítő tézisét indokolt is volt árnyalni. A „posztrevizionista” szakirodalom talán legtekintélyesebb képviselője, R. A. Clarke Parker nagyszabású művében *(Chamberlain and Appeasement)* azt a következtetést vonja le, hogy valójában az erős korlátok mellett is léteztek döntési alternatívák, így Chamberlain *„valószínűleg a II. világháború megakadályozásának komoly esélyeit játszotta el”.* Az általa folytatott „megbékítési politikával” kilátása sem volt a sikerre egy totalitárius diktátorral szemben.

OLASZ LAJOS

A revízió éve

1938

A magyar politikai vezetés számára a revízió kérdése 1938-ra a korábbinál is nagyobb hangsúlyt kapott. Részben a térségben kialakuló nemzetközi feszültségek – Németországnak a status quo megváltoztatására irányuló egyre aktívabb fellépése, illetve a Csehszlovákiában tapasztalható belső bizonytalanság, a szudétanémet és a szlovák kérdés kiéleződése – közelebb hozták a magyar területi követelések nyílt diplomáciai felvetésének lehetőségét. Másrészt a revízió napirendre kerülése legitimációs célokat, a belpolitikai stabilitás megszilárdítását is szolgálta a megerősödő radikális törekvésekkel, szélsőjobboldali tényezőkkel szemben, melyek már nemcsak a kormány mérsékelt politikai irányvonalát kritizálták egyre hangosabban, hanem a fennálló alkotmányos parlamenti berendezkedés alapjait is megkérdőjelezték.

Az 1938 márciusában végrehajtott Anschluss, Ausztria Németországgal történő egyesítése csak tovább erősítette mindkét szempontot. Az esemény kapcsán a magyar politikai reakciók – köztük a társadalom megnyugtatását célzó kormányzói rádióbeszéd – a magyar törekvések Németországgal való együttműködésben történő megvalósítását, illetve a hazai szélsőséges erők fellépésének elutasítását hangsúlyozták. Az Anschluss legfontosabb külpolitikai tanulsága az volt, hogy bár a versailles-i békehatározatok egyértelműen tiltották Ausztria és Németország egyesítését, az esemény nyomán számottevő nemzetközi tiltakozásra a nyugati hatalmak részéről nem került sor. Kelet-Közép-Európa 1920-ban megkonstruált rendje tehát a brit és francia kormány beletörődése mellett omladozni kezdett. Ezt a magyar vezetés egyértelműen úgy értékelte, hogy a 18 éve várt revízió reális közelségbe került. Ezt a reményt csak erősítette, hogy az Anschluss következtében 1938 tavaszára a kisantant államok közül elsődleges ellenfélnek tekintett Csehszlovákia geopolitikai helyzete jelentős mértékben megrendült.

Az Anschluss hatása

A Német Birodalom terjeszkedése és a kelet-közép-európai régió országaira gyakorolt egyre erősebb nyomása egyúttal figyelmeztető jel is volt a magyar politikai elit számára, hogy az egyoldalú elkötelezettség – még ha közelebb is segít az annyira várt revízióhoz – komoly veszélyekkel járhat. Ezért a magyar külpolitika igyekezett egyensúlyt teremteni s a Berlinnel való együttműködés szorosabbra fűzése mellett Olaszországgal és Lengyelországgal is erősíteni a kapcsolatait. Miközben Darányi Kálmán miniszterelnök németországi látogatása során már 1937 novemberében kinyilvánította, hogy Magyarország kész támogatni a Csehszlovákia elleni politikai fellépést, intenzívebbé vált a diplomáciai egyeztetés Rómával és Varsóval. Az Anschluss után fokozódott a magyar érdeklődés az ún. horizontális tengely kérdésében, a lengyel–magyar–jugoszláv együttműködés lehetőségére vonatkozóan, és ismét tárgyalási téma lett a nemzetközi megbeszélések során a közös lengyel–magyar határ megteremtésének ügye. Miközben a magyar kormányzó 1938. februári lengyelországi látogatása kevés gyakorlati eredményt hozott, a magas szintű találkozó nyomán mindkét kormány egyfajta külpolitikai referenciapontként kezelte a másik országot.

Mindeddig Magyarország a trianoni béke szabta korlátok között igyekezett fejleszteni haderejét. Miután 1938 januárjában megszűnt a Népszövetség pénzügyi felügyelete, március elején a kormányfő egymilliárd pengős gazdasági programot hirdetett, amely elsősorban a honvédség ütőképességének erősítését szolgálta. A parlament áprilisban szavazta meg a győri programot, amely anyagi hátteret biztosított az 1938 elején kidolgozott Huba hadrend megalapozásához, legalábbis a kétévesre tervezett első fázis finanszírozásához. Az új hadrend kiépítése keretében az első intézkedések a határvédelem megerősítésére irányultak, a magyar haderő tehát támadó háborúra egyelőre nem készült.

Az 1938 májusában hivatalba lépő új miniszterelnök, Imrédy Béla nem kívánt változtatni az ország külpolitikai stratégiáján. Továbbra is meghatározónak tekintette az Olaszországhoz és Németországhoz fűződő jó kapcsolatok ápolását. Fontosnak tartotta a szomszédos kisantant államokkal korábban megindult tárgyalások folytatását, hogy ezzel is növelje az ország mozgásterét. Ugyanakkor bizonyos reményeket fűzött a Nagy-Britanniával való viszony javulásához is, remélve, hogy London nagyobb érdeklődést mutat majd a magyar törekvések iránt.

A legfontosabb gyakorlati lépésnek az új kormányfő azt tekintette, hogy egy Csehszlovákiával kialakuló konfliktus esetére biztosítsa az országot a jugoszláv katonai fellépéssel szemben. Ennek érdekében Róma támogatását kérte. Az olasz diplomácia ilyen jellegű hivatalos garanciát nem adott, de szükség esetére támogatást ígért. Az olasz vezetés bátorította a magyar kormányt, hogy ha német támadás indul Csehszlovákia ellen, nyugodtan csatlakozhat hozzá saját területi igényei kielégítése érdekében, nem kell tartania Belgrád reakciójától. Cserébe viszont az olasz külügyminiszter, Galeazzo Ciano több alkalommal is sürgette, hogy Magyarország lépjen ki a Népszövetségből. Ezt azonban Imrédy egyelőre halogatta, nem akarta ilyen módon elveszíteni a nyugati hatalmakkal való kapcsolatépítés lehetőségét.

Az Anschluss után tovább éleződött a már korábban feszültté vált német–csehszlovák viszony. A nagyarányú német csapatösszevonások hírére a prágai kormány május 20-án részleges mozgósítást rendelt el, mert attól tartott, hogy az ausztriai forgatókönyvhöz hasonlóan a németek bevonulnak a Szudéta-vidékre. A félelmek nyomán a prágai politikai körökben elterjedt, hogy Magyarországon is mozgósítottak 5 korosztályt. A magyar külügyminisztérium másnap határozottan cáfolta, hogy bármiféle katonai lépésre került volna sor. A valóságban német részről sem történtek átfogó támadási előkészületek, inkább csak álhírekről, esetleg provokációról volt szó. A csehszlovák lépés miatt mindenesetre Berlin zajosan tilta-

A NÉPSZÖVETSÉGI TAGSÁG KÉRDÉSE

KÁNYA KÜLÜGYMINISZTER FELJEGYZÉSE A MAGYAR KÜLDÖTTSÉG 1938. JÚLIUS 18-I RÓMAI TÁRGYALÁSAIRÓL

Ciano nagyon határozott hangon arra kért minket, hogy lépjünk ki a Népszövetségből, mely ma legádázabb ellensége a Róma–Berlin tengelynek és a Róma–Berlin–Tokió együttműködésnek. Hosszabb vita fejlődött ki, melyben mi felhoztuk azt az érvet, hogy a kisebbségekre való tekintettel egyelőre még nem nélkülözhetjük a Népszövetség támogatását, mely extrém rendszabályoktól mégis visszatartotta a kisentente államokat, nevezetesen Romániát. Ciano erősen kardoskodott felfogása mellett, azt állítván, hogy elhatározásunk Mussolinira rendkívül kedvező és mély benyomást tenne. Imrédy miniszterelnök erre felemlítette, hogy Anglia malgré tout továbbra is támogatja a Népszövetséget, azt symbolumnak tekinti és a felmerülő összes vitás kérdések békés megoldásának instrumentumát látja benne, mely jelenleg ugyan nem jól működik, de amely megfelelő reformokkal tényleg hasznos eszközzé válhatik. Anglia, melyre gazdasági okokból és devizaszerzés céljából okvetlenül szükségünk van, kilépésünket egészen biztosan rossznéven venné és elkedvetlenedését velünk szemben gazdasági és pénzügyi téren erősen éreztetné. Hasznunk a kilépésből alig volna, kárunk azonban lehetne igen sok.

kozott. A brit diplomácia viszont május 22-én határozott hangú üzenetben figyelmeztette a német vezetést, hogy a Csehszlovákia elleni katonai agressziót sem Nagy-Britannia, sem Franciaország nem nézné tétlenül. Néhány további diplomáciai és propagandamegnyilatkozás után a válság enyhülni látszott.

Adolf Hitler azonban ekkorra már eldöntötte, hogy akár katonai erő alkalmazása árán is visszaszerzi a Szudétavidéket, és ha lehetősége nyílik, megsemmisíti a csehszlovák államot. Május 28-ra utasításai alapján elkészült a Csehszlovákia elleni katonai támadás terve (Fall Grün). A német haderő vezetésében azonban sokan ellenezték a tervezett katonai akciót. Ludwig Beck vezérezredes, a Wermacht vezérkari főnöke vagy Walther von Brauchitsch vezérezredes, a német szárazföldi haderő főparancsnoka úgy ítélte meg, hogy csapataik nincsenek kellően felkészülve egy ilyen háborúra. A jól kiépített védelemre támaszkodó, viszonylag korszerűen felszerelt csehszlovák haderő komoly veszteségeket okozhat, az esetleges brit és francia fellépés pedig kétfrontos harcra kényszeríthetné és ezzel rendkívül nehéz helyzetbe hozhatná Németországot.

Adolf Hitler és Horthy Miklós Berlinben, 1939. augusztus 24.

A MAGYAR DIPLOMÁCIA ÓVATOSSÁGA

Hitler ugyan nem osztotta tábornokai aggodalmait, de az adott helyzetben maga is szerencsésnek tartotta volna, ha szövetségeseket tud bevonni az akcióba. A lengyelek ugyan nyíltan hangoztatták Csehszlovákiával szembeni területi igényeiket, a komoly német–lengyel nézetkülönbségek miatt azonban Hitler nem kívánt a Varsóval való együttműködésre építeni. Katonai szempontból is a csehszlovák állam déli határai voltak az érzékenyebbek. A német vezetés arra számított, hogy a magyar kormányt könnyen meg lehet nyerni erre a célra, hiszen Magyarországnak közismerten jelentős területi követelései voltak Csehszlovákiával szemben.

Hermann Göring vezértábornagy, légügyi miniszter június elején megbeszélést folytatott Sztójay Döme berlini magyar követtel, és konkrétan felvetette, hogy Berlin feltétlenül számít a honvédség közreműködésére egy német–csehszlovák fegyveres konfliktus kirobbanása esetén. A magyar részvétellel megnyílna az út a területi igények kielégítése felé. Július elején Budapestre érkezett Wilhelm Keitel tüzérségi tábornok, a Wehrmacht főparancsnoka, aki tárgyalt a kormányzóval, Imrédy miniszterelnökkel, valamint a honvédelmi miniszterrel és a Vezérkar főnökével. Megbeszélései során hivatalosan csak arról érdeklődött, hogy Csehszlovákia elleni német katonai akció esetén a Wehrmacht erői átvonulhatnának-e magyar területeken. Vadászkirándulás ürügyén Hegyeshalom és Komárom között Keitel személyesen is megszemlélte a magyar–szlovák határt. Valójában azonban arról kívánt tájékozódni, hogy Németország számíthat-e a magyar haderő közreműködésére.

Az egyre feszültebb helyzetben a Berlin felé történő teljes elköteleződés elkerülése érdekében Magyarország ismét csak Rómától várt támogatást. Július közepén a kormányfő és Kánya Kálmán külügyminiszter megbeszéléseket folytatott ez ügyben Cianóval és Benito Mussolinivel. Az olasz vezetés biztosította a magyar politikusokat, hogy a csehszlovák válság eszkalálódása esetén várható magyar katonai fellépés során nem kell jugoszláv fegyveres beavatkozástól tartani. Ezt maga Milan Stojadinović jugoszláv miniszterelnök jelentette ki a Cianóval folytatott tárgyalása során, és az olasz vezetés adott esetben emlékeztetni fogja erre az ígéretére. Ciano szavai azonban nem győzték meg a magyar felet, mert Imrédy és Kánya nem tartotta valószínűnek, hogy Róma a magyar szempontokat a saját szomszédsági politikája elé helyezve Budapest kedvéért konfrontálódna Jugoszláviával. Kánya ezért leszögezte, hogy Magyarország csak a német támadás megindulását követően kapcsolódna be a Prága elleni akcióba, de csak abban az esetben, ha teljesen biztos lehetne Belgrád semleges magatartásában.

Augusztus elején olyan hírek érkeztek Berlinből, hogy az ultimátumszerű területi követelések elutasítása esetén Hitler mindenképpen katonai erőt fog alkalmazni, és erre már szeptember folyamán sor kerülhet. A feszültség fokozódása nyomán a kormányzó részletes tájékoztatást kért a honvédség állapotáról. A vezérkar jelentése megerősítette, hogy a magyar haderő egyelőre nincs olyan állapotban, hogy fegyveres konfliktusba bonyolódhatna. Az új hadrend

szerinti átszervezések éppen csak megkezdődtek, nem álltak rendelkezésre modern harceszközök, páncélosok, nehéztüzérség, számottevő légierő, továbbá a csapatok lőszerkészlete alig néhány napra lett volna elegendő.

Augusztus folyamán Beck vezérezredes és Wilhelm Canaris altengernagy, a német katonai hírszerzés, az Abwehr főnöke megbízásából német összekötő tisztek jártak Budapesten. Kurt von Tippelskirch vezérőrnagy, illetve Helmuth Groscurth őrnagy tájékoztatta a magyar vezetést a Csehszlovákiával kapcsolatos helyzet alakulásáról, a gyorsított ütemű katonai előkészületekről.

Megbeszéléseik során azonban bizalmasan utaltak arra is, hogy a tábornoki kar jelentős része komoly kockázatot lát a Csehszlovákia elleni háborúban. Felvetették, hogy szerencsés lenne, ha küszöbönálló németországi látogatása során Horthy kormányzó a tárgyalásos megoldás mellett érvelne Hitler előtt. A német tisztek érzékeltették, hogy a magyarok következetes állásfoglalása a megegyezéses megoldás mellett esetleg megfontolásra késztethetné a Führert is.

A magyar államfő már márciusban meghívást kapott Hitlertől egy németországi hivatalos látogatásra, de konkrét időpontról még nem történt megállapodás. Augusztus elején azonban német részről szorgalmazni kezdték az utazás mielőbbi lebonyolítását. A látogatás apropóját egy új német nehézcirkáló vízre bocsátása adta, amire augusztus 22-én került sor, nagyszabású flottafelvonulás és hadgyakorlat kíséretében. Erre az eseményre invitálták az Osztrák–Magyar Monarchia hadiflottájának utolsó főparancsnokát, Horthy Miklóst. A cirkáló az 1697-es zentai csatában a török felett döntő győzelmet arató hadvezér, Savoyai Jenő nevét kapta (Prinz Eugen), ami újabb gesztus volt a magyar vendégek felé.

„Agent provocateur" kerestetik

A meghívás időzítése, az utazást szorgalmazó német lépések mögött nyilvánvaló politikai szándék húzódott meg: Hitler mielőbb egyértelmű választ akart kapni, hogy a Csehszlovákia elleni katonai akció során számíthat-e a honvédség közreműködésére. A kormányzó németországi látogatása kiváló alkalomnak tűnt arra, hogy döntés elé állítsa a magyar vezetést. Az időzítés azonban magyar szempontból problémákat vetett fel. Az István király halálának 900. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségsorozat még nem fejeződött be, számos hivatalos eseményre került sor augusztus 20. után is, amikorra az államfőt és a miniszterelnököt már Németországba várták. Horthy mégis az utazás mellett döntött. Ő maga is tisztában volt vele, hogy korántsem protokolláris jellegű látogatásra indul, hanem az ország helyzetét jelentősen befolyásoló diplomáciai eseményre kerül sor.

Az indulás előtt a kormányzó bizalmas megbeszélést tartott Imrédy Béla, Kánya Kálmán, Bethlen István és Eckhardt Tibor részvételével. A jelenlévők úgy értékelték a kialakult helyzetet, hogy a Csehszlovákia elleni katonai fellépésre vonatkozó német felkérést – kellően diplomatikus formában, a honvédség felkészületlenségére hivatkozva, de a magyar területi igények hangsúlyozása mellett – el kell utasítani. Az átszervezés

Horthy fogadása Berlinben

alatt álló magyar fegyveres erők komoly hiányosságain kívül a jelenlévők érvként említették a nyugati hatalmak részéről várható reakciókat, az augusztustól megélénkülő csehszlovák–szovjet katonai egyeztetések nyomán a Vörös Hadsereg esetleges megjelenését a térségben, valamint a honvédség mozgósításával járó súlyos gazdasági terheket. Az javasolták Horthynak, próbáljon meg hatni Hitlerre, hogy nem érdemes bizonytalan kimenetelű katonai vállalkozásba kezdeni, mert politikai nyomásgyakorlással tárgyalásos úton is jelentős sikert érhet el.

Az augusztus 20-i indulás előtt a kormányzó még egyszer tájékoztatást kért Apor Gábortól, a külügyminiszter állandó helyettesétől a látogatással kapcsolatos berlini várakozásokra, illetve a német–csehszlovák helyzet alakulására vonatkozóan. Az információk alapján ismét egyeztetett Imrédyvel és Kányával a közös álláspontról, hiszen a program szerint a kormányfő és a külügyminiszter külön is tárgyalásokat folytatott az illetékes német vezetőkkel. Megállapították, hogy egyértelmű a német szándék a csehszlovák ügy mielőbbi, akár erőszakkal történő megoldására. Magyarország ebben a helyzetben saját revíziós céljai érvényesítése érdekében ugyan kész együttműködni Hitlerrel és fellépni Prágával szemben, katonai erő alkalmazása azonban egyelőre semmiképp sem kerülhet szóba, mert erre a magyar haderő nincs felkészülve.

A német vezető körök nagy várakozással tekintettek Horthy látogatása elé. A német sajtó augusztus közepétől lelkes hangú cikkekben üdvözölte az eseményt. Számos írás foglalkozott a magyar történelemmel, Szent István királlyal, a Szent Koronával. Felidézték a közös német–magyar küzdelmeket, méltatták a kormányzó személyét, pályáját. Számos újság párhuzamot vont Hindenburg és Horthy között. A kormányzó németországi fogadása szokatlanul díszes külsőségek közepette zajlott. Hitler el kívánta kápráztatni a vendégeit, jelezni, hogy szövetségesként milyen megbecsülésre számíthatnak Németország részéről. Az anyagi erő, a korszerű hadigépezet és a német társadalom egyöntetű lelkesedésének demonstrálásával el akarta oszlatni a magyar delegáció utolsó kétségeit is, hogy rávegye a kormányzót a Csehszlovákia elleni közös katonai akcióra. A fogadtatás pompája annak is szólt, hogy Horthy volt az első európai államfő, aki Hitler hatalomra jutása óta hivatalos látogatást tett Németországban. A fényes ünnepségekkel és katonai parádékkal azonban a Führer egyúttal egész Európának is üzent, megmutatva a Német Birodalom gazdasági és katonai erejét.

A kormányzó és népes kísérete, melyben Imrédy és Kánya mellett jelen volt Rátz Jenő honvédelmi miniszter is, augusztus 20-án este indult útnak, és 22-én reggel érkezett meg Kielbe, a fogadóünnepség helyszínére. A delegációhoz útközben csatlakozó Sztójay Döme berlini magyar követ igyekezett meggyőzni a kormánytagokat, hogy mindenképpen együtt kellene működni a németekkel a Csehszlovákia elleni katonai akcióban, mert ez az etnikai határoknál sokkal nagyobb területet, teljes körű revíziót biztosíthatna. A honvédelmi miniszter azonban a magyar haderő állapotára utalva próbálta lehűteni a követ lelkesedését.

A fogadási ünnepségek fénypontja a Prinz Eugen megkeresztelése, a 110 hajóegységből és 37 búvárhajóból álló flottafelvonulás és a mintegy 8 órán át tartó, éjszakába nyúló hadgyakorlat volt, számos hadihajó, partvédelmi üteg és nagyszámú repülőgép bevonásával. A bemutató a német haditengerészet 1918 óta tartott legnagyobb szabású felvonulása volt. A rendezvény, a hadihajóktól nyüzsgő tenger, az ágyúk hangja, a torkolattüzek fénye, az élethű háborús szimuláció lenyűgözte Horthyt és a ma-

Hitler és Horthy a Patria fedélzetén (fent)
Hitler, a kormányzó és a kormányzóné a hajóhídon (jobbra)

gyar küldöttség tagjait. Hitler ekkor tért rá valódi mondandójára.

Arra kérte a kormányzót, a honvédség ne csak közreműködője legyen a Csehszlovákia elleni német támadásnak, hanem vállalja magára a konfliktus kirobbantójának szerepét, hogy Németország a béketeremtés ürügyével léphessen fel, és érdekeinek megfelelően konszolidálhassa a helyzetet. Kijelentette, hogy gyors lefolyású hadműveletekre számít, hiszen a két oldalról szorongatott Csehszlovákia rövid időn belül kapitulálni fog. Közölte, hogy meggyőződése szerint a nyugati hatalmak részéről nem várható fegyveres ellenlépés, mert nincsenek felkészülve a háborúra. Kilátásba helyezte, hogy szükség esetén Németország kész korszerű fegyvereket szállítani a magyar haderő számára – ez azonban a német haderőnél is meglévő hiányok ismeretében inkább csak üres ígéret volt.

Horthy kikosarazza Hitlert

Hitler legnagyobb meglepetésére azonban a magyar kormányzó határozottan elutasította a fegyveres részvétel lehetőségét. Indoklásként felhozta, hogy a honvédség jelenleg nem képes támadó hadműveletre, a csapatok nem rendelkeznek kellő számú gépesített harceszközzel és nehézfegyverrel, amellyel a határon kiépült csehszlovák erődrendszert sikeresen leküzdhetnék. A győri program még csak most indult el, eredményei legkorábban fél év múlva fognak jelentkezni. Horthy politikai érveket is felvonultatott. Kifejtette, hogy Magyarországnak nemcsak a csehszlovák haderővel kellene szembenéznie, mert egyelőre kiszámíthatatlan a jugoszláv és a román magatartás, sőt a Prágával katonai egyezményt kötő Szovjetunió reakciója is.

Horthy figyelmeztette Hitlert, hogy egy lokális konfliktus is könnyen összeurópai háborúvá eszkalálódhat, mert Csehszlovákia felszámolását valószínűleg London és Párizs sem nézné tétlenül. Nagy-Britanniával szemben pedig Berlinnek nem lehetnek győzelmi esélyei. A század eleji katonai doktrínák szemléletét képviselő kormányzó nagy meggyőződéssel érvelt amellett, hogy ha Londonnak hosszabb időre is lenne szüksége a katonai felkészülésre, előbbutóbb érvényesíteni tudná fölényét. Ezért nemcsak Magyarországnak, de Németországnak is kerülnie kellene a háborús megoldást.

Hitler mélységes csalódással hallgatta a kormányzó udvarias, de határozott elutasítását. Különösen bosszantották a Nagy-Britannia erejével kapcsolatos megjegyzései, főként, mert az elmúlt hónapok során a német tábornoki kar is hasonló érveket hangoztatott a Csehszlovákia elleni támadási terv kritikájaként. Horthy leplezetlen csodálata a brit flotta iránt végképp felingerelte, s leintette a kormányzót, hogy szamárság a brit fölény emlegetése. Horthy nem volt hozzászokva, hogy ilyen udvariatlanul beszéljenek vele, ezért szó nélkül faképnél hagyta a Führert. A kormányzót csak megerősítette álláspontjában a Brauchitsch vezérezredessel folytatott későbbi beszélgetés, amely során Brauchitsch is kétségesnek nevezte a tervezett támadás sikerét, és a német tábornok azt kérte, hogy Horthy lehetőség szerint próbálja lebeszélni Hitlert egy elhamarkodott akcióról.

A nap folyamán Rátz Jenő Keitel vezértábornaggyal folytatott megbeszélést, aki nyíltan közölte vele, hogy a Csehszlovákia elleni katonai akció már eldöntött tény, és ebben feltétlenül számítanak a magyarok közreműködésére. Rátz azonban több ellenvetést is tett. Emlékeztette Keitelt, hogy a Beck vezér-

ezredes részvételével folytatott korábbi tárgyalásokon a német fél is reálisnak látta a Huba hadrend bevezetésének ütemezését, hogy a honvédség csak 1940-re, az első szakasz lezárulása nyomán éri el azt az ütőképességet, amelylyel már támadó hadműveleteket folytathat. Felvetette azt is, hogy a magyar vezetés csak Olaszország közreműködése esetén érezné úgy, hogy minden akadály elhárult a katonai fellépés elől, Róma azonban egyelőre nem nyilatkozott a részvételről. Így a katonai megbeszélés is eredmény nélkül zárult.

A német vezetés azt remélte, hogy a magát megmakacsoló kormányzóval ellentétben a magyar kormány tagjait talán könnyebb lesz megnyerni, ezért Joachim von Ribbentrop külügyminiszter augusztus 23-án a Kányával és Imrédyvel folytatott megbeszélése során ismét rátért a közös katonai fellépés kérdésére. Konkrétan feltette a kérdést, hogy mit tesz Magyarország, ha német katonai akció indul Csehszlovákia ellen. Imrédy és Kánya biztosította a német külügyminisztert Magyarország politikai támogatásáról, a katonai részvételt azonban a várható nemzetközi reakciókra és a honvédség hiányos felkészültségére hivatkozva kizárták.

Ribbentrop igyekezett meggyőzni partnereit, hogy a kisantant államok nem fognak nyílt konfrontációt vállalni a tengellyel, London és Párizs sem avatkozik be, mert nem akarják a konfliktust az egész kontinensre kiterjeszteni. Imrédy és Kánya azonban kevésbé volt derűlátó, változatlanul a nemzetközi következményekkel érveltek. A magyar kormánytagok igyekeztek kipuhatolni, hogy Berlin tulajdonképpen milyen mértékű magyar katonai beavatkozást tartana szükségesnek, és cserébe milyen ellentételezést adna, ezekre a kérdésekre azonban nem kaptak választ. A német vezetés csak egy politikai beleegyezést akart kicsikarni, hogy utána erre hivatkozva már az aktuális helyzetnek megfelelő katonai kérésekkel léphessen fel, miközben előzetes garanciát semmire nem ad.

Feszült hangulatban

A beszélgetés egyre feszültebb légkörben folytatódott, nyoma sem volt a túláradó barátságnak, amit a fogadás perceiben a vendéglátók mutattak, és amit a hivatalos protokoll és a sajtómegnyilvánulások egyelőre igyekeztek fenntartani. Ribbentropot meglepte a magyar politikusok elutasító magatartása, amellyel minden érvét elvetették. Amikor Kánya elterelő manővereit megunva elkezdte kioktatni a magyar külügyminisztert, hogy szerinte mit kellene és mit nem szabadna tennie Magyarországnak az adott helyzetben, Kánya egyszerűen leintette, mondván: *„Vagyok én is olyan okos, mint Ön, fiatalember."* A megbeszélés eredmény nélkül, kifejezetten feszült hangulatban ért véget. Ribbentrop a későbbiekben már nem szívesen tárgyalt Kányával, és a látogatás során Hitler sem fogadta a magyar külügyminisztert hosszabb négyszemközti megbeszélésre. A német vezetés elégedetlenségét azonban nem elsősorban Kánya közismerten fanyar stílusa váltotta ki, hanem a Csehszlovákia elleni fegyveres beavatkozást következetesen elutasító magyar magatartás.

Amikor a délután folyamán Hitler is tárgyalt Imrédyvel, a megbeszélésre Kánya már nem kapott meghívást. A Führer a szétválasztás taktikájával próbálkozott. Úgy látta, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában szocializálódott és az új Németországgal szemben bizonyos fenntartásokkal viseltető Kánya helyett a dinamikusabb és a hatalomkoncentráció gondolatától sem idegenkedő Imrédy talán könnyebben meggyőzhető. Abban nem tévedett, hogy a miniszterelnökre rendkívül mély benyomást tett Németország látványos fejlődése, a belső rend és szervezettség, a fennálló európai viszonyokat nyíltan elutasító, öncélú politika és a félelmetes haderő. A Csehszlovákia elleni katonai akcióba való bekapcsolódás lehetőségét azonban Imrédy is elutasította. Kijelentette, hogy a magyar kormány tökéletesen

megérti és támogatja Berlin álláspontját, de a honvédség jelenlegi állapota miatt kezdeményező katonai szerepet nem vállalhat.

A mindinkább érzékelhető német elégedetlenség enyhítése érdekében annyit azonban – feltételesen – kijelentett, hogy egy kirobbanó fegyveres konfliktus természetesen lépésre kényszerítené a magyar kormányt is, így a honvédség a mozgósítás után, legalább két héttel a német fellépést követően kisebb helyi akciókat már magára tudna vállalni. Természetesen mindketten tudták, hogy a Csehszlovákia elleni német támadásnak két hét alatt így vagy úgy, de döntésre kell jutnia, a magyar beavatkozásnak tehát már nem lenne semmi jelentősége. Hitler így bosszúsan megjegyezte, hogy Németország természetesen nem támaszt semmiféle kötelező elvárást a magyar magatartással szemben, ám *„aki ott akar lenni a lakomán, annak a főzésben is segédkeznie kell”.*

A német vezetés nem számított ilyen kitartó és egyöntetű visszautasításra. Azt remélték, hogy a közel két évtizede hangoztatott, kormányprogram szintjére emelt és a társadalom nagy többsége által támogatott revízió gyakorlati megvalósításának lehetősége még szorosabb együttműködésre sarkallja a magyar politikai vezetést Németországgal, és Budapest feltétlenül megragadja a kínálkozó alkalmat – annak minden kockázatával együtt. Hitler ezért még nem mondott le végleg Horthy meggyőzéséről. Nehéz helyzetben voltak a magyar delegáció tagjai is. Világosan látták, hogy a magyar revíziós törekvések megvalósításánál Olaszországon és Németországon kívül más nagyhatalomra nem számíthatnak, a Berlinnel való jó viszony megőrzését ezért nagyon fontosnak tartották.

Az időközben nyilvánosságra került bledi egyezmény megkötése nagy felháborodást váltott ki német vezető körökben, a magyar fél ezért is kész volt néhány részletkérdésben engedményt tenni. Mindenképpen napirenden kívánta tartani a revízió kérdését, különösen hogy a nemzetközi helyzet változása reális közelségbe hozta annak megvalósulását. Ezért a magyar politikusok hangsúlyozták, hogy Magyarország egy későbbi alkalommal akár katonailag is kész fellépni elszakított területei visszacsatolása érdekében. Jelen helyzetben azonban semmiképp sem kíván fegyveres konfliktusba bonyolódni, különösen nem úgy, hogy magára vállalja az „agent provocateur” szerepét.

A bledi közjáték

1938 nyarán a magyar külpolitika látta a Németországgal való együttműködés szükségességét, de érzékelte a Harmadik Birodalom szomszédságából és növekvő befolyásából eredő veszélyeket is. Igyekezett tehát ellensúlyokat találni az egyoldalú német elköteleződéssel szemben. Az Olaszországgal és Lengyelországgal fenntartott kapcsolatok, valamint a brit diplomáciával folytatott párbeszéd mellett a magyar politika mozgásterét jelentősen megnövelhette a kisantant államok jelentette bezártság, fenyegetés megszüntetése. A nyár folyamán több megbeszélésre is sor került Magyarország és a kisantant között. A három ország június 10-én közös megegyezési tervezetet juttatott el Budapestre, amire a magyar diplomácia két héttel később egy ellenjavaslattal válaszolt. Az egyeztetések folytak, anélkül azonban, hogy bármelyik fél komolyan akarta volna a gyors megegyezést.

A kisantant államok soron következő értekezletét augusztus közepére tűzték ki. Ekkor még senki nem gondolta, hogy a fegyverkezési egyenjogúság elismerése, a vitás kérdések fegyveres úton történő megoldásáról való lemondás és a kisebbségek helyzetének javítása ügyében érdemi megállapodás születhet. A nyár folyamán azonban a Csehszlovákiával szemben fokozódó német diplomáciai nyomás és a széles körű katonai előkészületek hatására a kisantant államok már hajlottak a megegyezésre. Horthy augusztus 11-én nyilvánosságra hozott németországi utazása is arra ösztönözte a jugoszláv, a román és a csehszlovák vezetést, hogy mielőbb találja-

Hitler és a kormányzóné a Patria fedélzetén

nak valamiféle kompromisszumot, megelőzve ezzel is egy esetleges német–magyar katonai együttműködés létrejöttét, amely aktuálisan Prága, a későbbiekben viszont akár a térség többi állama ellen is irányulhat. Ugyanakkor a magyar diplomácia lehetőségeit is bővíthette a kisantanttal való megegyezés lehetősége. Miután Romániában augusztus elején a nemzetiségi jogokat valamelyest bővítő kormányrendelet jelent meg, a magyar vezetés alkalmasnak ítélte a helyzetet, hogy a júniusban kezdődő egyeztetések alapján Romániával és Jugoszláviával egyezségre jusson. Csehszlovákiától azonban eltérő tartalmú, szélesebb garanciákat biztosító megállapodásra tartott igényt.

Augusztus 17-én Sztójay Döme berlini magyar követ felkereste a német külügyminisztert, és tájékoztatta, hogy a már hosszabb ideje húzódó, de számottevő eredményt mindeddig nem hozó tárgyalások Magyarország és a kisantant államok között valószínűleg felgyorsulnak, és sor kerülhet valamilyen egyezmény megkötésére. Ribbentrop leplezetlen rosszallással fogadta a hírt, és közölte Sztójayval, hogy az adott helyzetben igen szerencsétlennek tartaná, ha Magyarország megállapodást kötne a kisantanttal, főként Csehszlovákiával. Hangsúlyozta, hogy a jelenlegi szorongatott helyzetben a magyar kisebbség jogainak bővítésére vonatkozó megállapodás csak üres ígéret lenne Prága részéről. A katonai erő alkalmazásáról való lemondás viszont jelentősen rontaná Magyarország revíziós esélyeit, hiszen területi nyereségre csak a Németországgal való közös fellépés esetén számíthat.

Augusztus 18-án a német külügyminisztérium tájékoztatót állított össze a Horthy kormányzó látogatása során várhatóan szóba kerülő témákról. Az anyag szerint az egyik felmerülő kérdés a kisantanttal, mindenekelőtt Jugoszláviával való tárgyalások ügye lehet. A német vezetés a Budapesttel folytatott korábbi megbeszélések során egyetértett azzal, hogy a magyar kormány kölcsönös engedmények alapján igyekezzen rendezni viszonyát Belgráddal, és ezzel próbálja lazítani a kisantant államok közötti együttműködést. Ez azonban mindaddig nem sikerült, így nem lehetett kizárni, hogy Jugoszlávia és Románia katonai lépéseket tenne, ha Magyarország fegyveres akcióra szánná el magát Csehszlovákia ellen.

A másik fontos, megvitatásra kerülő téma a Csehszlovákia elleni közös német–magyar fellépés ügye, mert az esetleges együttműködés katonai részleteinek megtervezése előtt meg kell tárgyalni a kérdés politikai vonatkozásait, és Horthynak döntésre kell jutnia a honvédség bevetését illetően. A tájékoztató szerint egy előzetes cseh provokáció megfelelő indokot adna a magyar fegyveres beavatkozáshoz, feloldaná a magyar politikai körök aggályait és egyúttal kikapcsolhatná a másik két kisantant állam beavatkozásának veszélyét is.

A kisantant értekezlete

A kisantant értekezletére augusztus 21. és 22. között került sor a jugoszláviai Bledben. A már mintegy másfél éve folyó tárgyalások lezárásaként Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia képviselői elismerték Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát, amivel elhárult az akadály a honvédség nyílt fejlesztése elől. Ugyanakkor az érintett felek kölcsönösen lemondtak a fegyveres erőszak alkalmazásáról az egymással való vitáik során, beleértve a területi igények érvényesítését is. A tervezett egyezmény részét képezte volna a magyar kisebbség helyzetének javítására vonatkozó megállapodás, amelyet Jugoszlávia és Románia kész volt megkötni, Csehszlovákia azonban túlzottnak találta a magyarok által támasztott igényeket. Az első két kérdésben Magyarország mindhárom kisantant állammal megkötötte az egyezményt, a kisebbségi kérdésben azonban csak Jugoszláviával és Romániával jött létre megállapodás.

A BLEDI MEGÁLLAPODÁS

A KISANTANT ÁLLANDÓ TANÁCSÁNAK HIVATALOS KÖZLEMÉNYE | 1938. AUGUSZTUS 22.

A kisantant Állandó Tanácsa megelégedéssel állapította meg, hogy a Magyarországgal való tárgyalások lehetővé tették olyan megállapodás megkötését, amely kimondja, hogy a felek lemondanak mindennemű erőszakos eszköz alkalmazásáról, és a három állam elismeri Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát.

A tárgyalások során, amelyek célja a kisantant államok és Magyarország közötti jószomszédi viszony továbbfejlesztése volt, bizonyos kérdések függőben maradtak, s ezért az említett megállapodás közzététele még nem történhetett meg. De a kisantant államai és Magyarország megegyeztek abban, hogy Bledben a kisantant Állandó Tanácsa és Budapesten a magyar kormány azonos szövegű közleményt tesz közzé, amelyben ismerteti a kérdéses tárgyalások jelenlegi állását. A kisantant Állandó Tanácsa örömét fejezi ki a már elért, nagy jelentőségű eredmények felett, s hangot ad azon reményének, hogy hála a kölcsönös megértő szellemnek, amely számot vet nemcsak a kérdéses államok, hanem az egész Duna-vidék érdekeivel is, nem fog soká késni a teljes megállapodás létrejötte.

A MAGYAR KORMÁNY HIVATALOS KÖZLEMÉNYE 1938. AUGUSZTUS 22.

Azok a tárgyalások, melyek egyrészt Magyarország, másrészt Románia, Jugoszlávia és Csehszlovákia között a múlt év óta folytak, abból a közös vágyból kifolyólag, hogy az útból elháríttassanak a Magyarország és a fent említett három állam közötti jószomszédi viszony kifejlődését zavarni alkalmas tényezők, ideiglenes megállapodásra vezettek. E megállapodások Magyarország fegyverkezési egyenjogúságának a fent említett három állam részéről történő elismerését és Magyarország, valamint a szóban forgó három állam között mindennemű fegyveres erőszak alkalmazásáról való lemondást tartalmazzák.

A megállapodások tető alá hozatalát megelőző megbeszélések során az összes egyéb kérdések – melyek megoldása a dunai államok viszonyát kedvező módon befolyásolhatná – szintén beható és jóindulatú megfontolás tárgyát képezték. A fent említett államoknak e kérdéseket illető magatartását leszögező nyilatkozatok előkészítettek, de végleges formájukban nem voltak lefektethetők.

Remélhető, mihelyt a fennálló nehézségek áthidaltattak, az e kérdésekre irányuló tárgyalások kedvező befejezést nyernek, és a létrejött megállapodások, valamint a szóban forgó nyilatkozatok egyidejűleg közzé fognak tétetni.

A felek között tehát teljes körű egyezmény nem született. A megállapodás azonban így is nagy jelentőségűnek számított. Megnövelte Magyarország külpolitikai mozgásterét, és a kisantant országok gyakorlatilag elismerték a magyar állam jogát, hogy fellépjen a területükön élő magyar kisebbség érdekeinek képviseletében. A megegyezést a nyugati hatalmak is üdvözölték, különösen az Anschluss és a májusi csehszlovákiai válság után, mert azt remélték, hogy segíthet Kelet-Közép-Európa megbomlott stabilitásának helyreállításában.

A belgrádi magyar követ augusztus 21-én éjszaka tájékoztatta Apor Gábort, hogy Stojadinović jugoszláv miniszterelnök a román és a csehszlovák külügyminiszter jelenlétében átnyújtotta annak a kommünikének a szövegét, amelyet a bledi megbeszélések eredményéről kívánnak kiadni. Az anyagba a korábban tett magyar javaslatok mind bekerültek, a szöveg több helyen szó szerint megegyezett azokkal, csak néhány megfogalmazásban tért el, ami a jövőt tekintve optimistább hangvételűvé tette a dokumentumot. Stojadinović javasolta a magyar, a jugoszláv és a román fél által elfogadott kisebbségi deklaráció szövegének véglegesítését is. Mivel a magyar kívánságok szerepeltek az elkészült nyilatkozatokban, és a kisebbségi egyezmény csak Jugoszláviát és Romániát érintette, a követ Stojadinović mindkét javaslatának elfogadását ajánlotta Apornak. Egyben jelezte, hogy a tárgyalópartnerek augusztus 22-én délig kérik a magyar választ.

A kisantant augusztus 22-én 18 órára tervezett sajtótájékoztatót a tárgyalásokról szóló kommüniké kiadására. A sietség nem volt véletlen: szerették volna bejelenteni a megállapodás tényét, mielőtt még Horthy és Hitler között számukra kedvezőtlen megegyezés születne. Apor továbbította az anyagot Kielbe, a maga részéről szintén támogatta az aláírást, és augusztus 22-én 11 órára kért ezzel kapcsolatban utasítást a külügyminisztertől. Mivel Kielből eddig az időpontig válasz nem érkezett, Bakach-Bessenyey György kérésére a tervezett sajtótájékoztatót augusztus 23-án 12 órára halasztották. A kisebbségi kérdéssel foglalkozó jegyzőkönyvet augusztus 23-án délelőtt magyar részről – Apor Gábor engedélyével – Bakách-Bessenyey követ, Jugoszlávia és Románia képviseletében pedig Milan Stojadinović miniszterelnök írta alá. A sajtótájékoztató kezdete előtt megérkezett Kánya beleegyezése is a kommüniké nyilvánosságra hozatalához. A két dokumentum végső szövegét Apor előzetesen egyeztette Teleki Pállal is.

Német felháborodás

Augusztus 23-án folytatott megbeszélésük során Kánya jelezte Ribbentropnak, hogy Magyarország és a kisantant államok között megállapodás született, vázolta a megegyezés tartalmát, és közölte, hogy minderről a nap folyamán hivatalos kommünikét adnak ki a nemzetközi közvélemény tájékoztatására. A magyar külügyminiszter igyekezett bagatellizálni az esemény jelentőségét. Kijelentette, hogy egyelőre csak egy ideiglenes megállapodás született. Továbbra is vannak nyitott kérdések, köztük a magyar kisebbség jogainak bővítése, így a megkötött egyezmény nem tekinthető mindhárom kisantant országot érintő, teljes körű nemzetközi szerződésnek. Jelezte, hogy a kommüniké kiadását nem a magyar kormány szorgalmazta, hanem a kisantant. A megállapodás részleteivel szembeni esetleges német kritika elhárítása érdekében azt állította, hogy a tájékoztató szövegét sem ő, sem a miniszterelnök nem ismeri pontosan, annak egyeztetésére alsóbb szinten, a külügyminiszter állandó helyettese közreműködésével került sor. Ez nem felelt meg teljesen a valóságnak, és erről a németek is tudtak. Apor folyamatosan tájékoztatta Kányát a megbeszélések alakulásáról, a külügyminiszter telefonbeszélgetéseit pedig (ahogyan a többi magyar politikusét is) a németek lehallgatták.

Ribbentrop élesen bírálta a megállapodást. Kifejtette, hogy egy ilyen egyezmény korántsem garantálja Magyarország biztonságát Jugoszláviával és Romániával szemben. Megköti viszont a kezét a Csehszlovákia elleni katonai fellépés tekintetében. A megegyezés a külső szemlélő számára azt sugallja, hogy Budapest el kíván határolódni a német–csehszlovák konfliktustól, ezzel viszont gyakorlatilag lemond a revízióról, hiszen *„ha valaki nem vesz részt az események alakításában, nem is remélhet nyereséget a végén”*. Kánya igyekezett cáfolni a német külügyminiszter értelmezését. Hangsúlyozta, az egyezmény bizonyos garanciát adott Magyarország számára Jugoszlávia és Románia tekintetében, hiszen ezzel a két országgal gyakorlatilag minden vitás kérdésben sikerült megállapodni. Csehszlovákia esetében azonban a kisebbségi kérdés rendezetlensége miatt a megegyezési folyamat még nem zárult le. Ha Prága nem adja meg a kért biztosítékokat a magyar kisebbség ügyében, az a megállapodás többi részét is érvénytelenné teszi. Amikor Ribbentrop újra megismételte az érveit, Kánya a tapasztaltabb diplomata fölényével közbevetette, hogy *„elmondom még egyszer, egészen lassan, így talán majd Ribbentrop úr is megérti”*.

A bledi megállapodásról szóló kommüniké végül augusztus 23-án, az esti órákban jelent meg. A nemzetközi hírügynökségek és a világsajtó azonnal felkapták a hírt. A lapok úgy értékelték a bledi megbeszéléseket, hogy Magyarország és a kisantant államai rendezték a vitás ügyeiket, így a kelet-közép-európai helyzet stabilabbá vált. A francia és a brit sajtó elsősorban az erő alkalmazásáról való kölcsönös lemondást üdvözölte. Még az olasz sajtó is pozitívan kommentálta a megegyezést, amelyet az előkészítésben való közreműködése révén Róma részben saját diplomáciai sikerének tekintett, és amely beleillett a Délkelet-Európával kapcsolatos olasz külpolitikai tervekbe. A magyar sajtó úgy interpretálta a bledi megállapodást, hogy ezt a lépést Németország sem ellenzi, hanem inkább üdvözli. Berlin, Róma és Varsó ugyanis már évek óta szorgalmazta, hogy Budapest próbálja meg rendezni viszonyát a szomszédaival.

A bledi megállapodás meglepte és felháborította a német vezetést, és különösen kellemetlennek találták annak széles körű pozitív fogadtatását. Egyértelműen olyan lépésként értékelték, amely keresztezi Berlin törekvéseit. Főként azt nehezményezték, hogy a megegyezésre akkor került sor, amikor Németország már elhatározta a fegyveres fellépést, és éppen erről egyeztetett a magyar vezetéssel. Az egyezmény megnehezítette azon német elképzelések megvalósítását, hogy a magyar kormányt is felhasználják a csehszlovák állam destabilizálásában, illetve fegyveres felszámolásában. Ezt jelezte, hogy augusztus 24-én, a magyar küldöttség Berlinbe érkezésekor a bledi megállapodás demonstrálásaként a berlini román követ mellett a csehszlovák követ is megjelent a pályaudvaron a magyar államfő köszöntésére. Ez egyértelmű utalás volt arra, hogy Prága az egyezmény megkötése nyomán Magyarország részéről semleges magatartásra számít a német–csehszlovák konfliktusban. Hitler dühösen reagált erre a közjátékra, mert úgy ítélte meg, hogy az új helyzet gyengíti a

MÜNCHEN ÁRNYÉKÁBAN

HITLER ÉS A HADVEZETÉS

Apor Gábor, a külügyminiszter állandó helyettesének jelentése | 1938. augusztus 21.

Hitler szemrehányást tett Becknek és Brauchitschnak, hogy két ízben (Rajna kérdés és Ausztria) is le akarták beszélni, most a cseh kérdésben harmadszor nem hagyja magát károsan befolyásolni. Führer, tett kijelentése szerint még soha sem volt olyan nyugodt és biztos a teendőkben, mint most a csehekkel való leszámolásban. Francia és angol beavatkozástól egyáltalán nem tart. Beck és Brauchitsch alig tudnak a Führer elé jutni. Führer kizárólag pártemberekre hallgat. Ribbentrop és magas katonai vezetőség között összeműködés teljesen hiányzik. Hadsereg szorongva néz közeljövő eseményei elé, miután Führer elhatározását megmásíthatatlannak tartja, és azon kívül a katonai téren tett előkészületeket nem tartja elégségesnek, nyersanyagban pedig máris hiányok mutatkoznak. Közhangulat Németországban általában, Ausztriában kimondottan háborúellenes.

HORTHY ÉS IMRÉDY

Joseph Goebbels naplóbejegyzése | 1938. augusztus 24.

Reméljük, a Führernek megint szerencséje lesz. A magyarokat szinte már teljesen meggyőztük. Készek részt venni a mi tervünkben. Horthy itt hozza meg a döntést. Részletesen tárgyalok vele. Vadul csehellenes. „Nem erős nép" – mondja joggal. De vajon veszély esetén megbízhatunk-e a magyarokban? Talán igen, hiszen az ő érdekeik is erősen ezt kívánják. S Horthy becsületes ember. Nagyon jó benyomást kelt, egyáltalán nem gyepesedett be, és nem hülyült el. Tetszik nekem. Brauchitschnak is, aki mint katona rendkívül elégedett. De ő sem tudja leplezni gondjait: mi történik, ha London beavatkozik.

Hosszan beszélgetek az új magyar miniszterelnökkel, Imrédyvel. Teljesen más, mint Darányi. Felvázolja programját, ami alapjában véve gazdasági. De kapcsolódik hozzá az államszerkezet átalakítása is. A zsidókérdést is kézbe akarja venni. Nekem úgy tűnik, hogy nem eléggé határozottan. Tárgyalása a Führerrel mély nyomokat hagyott benne. A cseh kérdésben a magyarok jönnek velünk. Reméljük, nem csak szóban.

A KISANTANTRÓL

Kánya külügyminiszter számjeltávirata a magyar követségeknek | 1938. augusztus 23.

Fegyverkezési egyenjogúság és meg-nem-támadás kérdésében – melyekre magától értetődő voltuknál fogva különös súlyt nem helyeztünk – mindhárom kis-entente állammal teljes megegyezés jött létre. Tárgyalásaink súlypontja kisebbségi kérdésen volt, melyben Romániával és Jugoszláviával gentlemens-agreement formájában szintén véglegesen megegyeztünk. Egész megállapodás-komplexum finalizálása Csehszlovákia miatt maradt függőben, mellyel kisebbségi kérdés ottani különleges jelentősége folytán megfelelő nyilatkozat-szövegben megegyezni nem tudtunk. Kisebbségi kérdés cseh vonatkozásban való rendezésére majd akkor kerülhet sor, ha ottani kisebbségünk sorsa megnyugtató módon intern rendeztetett, vagy megfelelően a román és jugoszláv nyilatkozatoknál mindenesetre jóval messzemenőbb szövegben nem állapodtunk meg.

MAGYAR ÓVATOSSÁG

Otto von Erdmannsdorff budapesti német követ jelentése | 1938. augusztus 29.

A miniszterelnök [Imrédy Béla] elmondta, hogy útban a charlottenburgi kastélytól a lehrti pályaudvarra azt mondta a birodalmi külügyminiszter úrnak, hogy mint Németország barátja, kötelességének tartja – negyedszer is – megmondani, mély meggyőződése, hogy egy német–cseh konfliktus esetén Franciaország beavatkozik ellenünk. A birodalmi külügyminiszter úr újólag kifejezésre juttatta ellentétes véleményét.

A kormányzó, aki egyébként – akárcsak Horthyné is – elragadtatással nyilatkozott németországi úti benyomásairól, azt mondta, az a sajátos helyzet állt elő, hogy ő, akinek évek óta semmi égetőbb kívánsága nincs, mint a magyar revíziós célok mielőbbi megvalósítása, most a világpolitikai helyzet alapján kénytelen az óvatosságra intő szerepében fellépni.

HITLER SZEMREHÁNYÁSA

Erich Kordt német külügyminisztériumi tanácsos feljegyzése 1938. szeptember 21.

A Führer mindenekelőtt szemrehányást tett a magyar uraknak Magyarország a mostani válságos időszakban tanúsított határozatlan magatartása miatt. A Führer elhatározta, hogy még a világháború kockázatától sem riad vissza, de a cseh kérdést megoldja. Németország az összes németlakta területeket követeli. Meggyőződése, hogy sem Anglia, sem Franciaország nem fog menetelni. Magyarország számára most elérkezett az utolsó pillanat a bekapcsolódásra, különben nem lesz abban a helyzetben, hogy síkra szálljon a magyar érdekekért. Véleménye szerint az lenne a legjobb, ha Csehszlovákiát szétvernék. Biztos, hogy hosszú távra nem lehet eltűrni Európa szívében ezt a repülőgépanyahajót. Felszólítja a magyar urakat, hogy 1. azonnal követeljenek a maguk részéről népszavazást a Magyarország által igényelt területekre, 2. semmiféle garanciát ne adjanak Csehszlovákia esetleges új határaira. Adott esetben fenyegetőzzék Magyarország a Népszövetségből való kilépéssel és szabadcsapatok szervezésével. A csehszlovák kérdést a Führer legkésőbb három héten belül megoldja. Imrédy miniszterelnök azt válaszolta, hogy Magyarországot meglepte a megoldás tempója. Magyarországon azt gondolták, a megoldás csak 1-2 éven belül következik be.

német pozíciókat a csehszlovák kormányra való nyomásgyakorlás tekintetében. Ribbentrop úgy fogalmazott, hogy a magyarok ezzel cserbenhagyták, „hátba támadták" Németországot, kihúzták magukat a Csehszlovákia elleni fellépésből, így viszont a remélt revízióval kapcsolatos terveik is kútba estek.

A magyar kormány a németországi utazás kapcsán abban reménykedett, hogy – a katonai beavatkozásra vonatkozó berlini kérés előli kitérés ellenére – megőrizheti Németország támogatását revíziós céljai megvalósításához. Kánya azzal számolt, hogy a kormányzó látogatása lépéskényszerbe hozza a kisantant államokat, és mielőbbi megegyezésre ösztönzi őket. A kisantanttal való megállapodás ugyanakkor megerősíti a békés megoldást hangoztató magyar politika pozícióit, és aktualitását veszti a honvédség közreműködése iránt támasztott német igény. Azt azonban nem tudta, hogy a Csehszlovákia elleni német támadás előkészítése már nem a mérlegelés fázisában van, hanem a megvalósítás szakaszába lépett. Ebben a helyzetben a német vezetés már sokkal kisebb toleranciát tanúsított a magyar kormány kivárásra épülő álláspontjával és a fegyveres közreműködés előli elzárkózásával szemben. A magyarok csak az utazás során szembesültek azzal, hogy Hitler már meghozta a döntést, és teljességgel figyelmen kívül hagyja saját tábornokai figyelmeztetéseit is.

Kánya a bledi megállapodást ellensúlyként kívánta felhasználni, de az egyezmény túlságosan nagy nemzetközi visszhangot és elismerést kapott. Ez csak fokozta a németek felháborodását, amit a diplomáciában szokatlan nyíltsággal és nyersességgel juttattak kifejezésre. A magyar külügyminiszter gyorsan felmérte, hogy itt már nem a fegyveres részvételre vonatkozó német kérések elhárítása a feladat, hanem hogy ennek ellenére sikerüljön megőrizni a németek támogatását a Csehszlovákiával szemben küszöbönálló magyar revízió megvalósításához.

Magyar időnyerési kísérlet

A német elégedetlenségre tekintettel Kánya augusztus 23-án este körtáviratot intézett valamennyi magyar követséghez a bledi tárgyalásokról közzétett kommünikével kapcsolatban. Ebben kiemelte, hogy a fegyverkezési egyenjogúságra és a fegyveres erőszak alkalmazásáról való lemondásra vonatkozó megállapodás mindhárom kisantant államot érinti, de nem ezek a kérdések jelentik az egyezmény lényegét, mert ezeket a magyar külpolitika eddig is magától értetődőnek tekintette. A hangsúlyt a magyar kormány ezúttal a kisebbségi jogokra helyezte, és e tekintetben csak Jugoszláviával és Romániával született gentlemen's agreement. Csehszlovákiával nem sikerült megállapodni, így mindhárom kisantant államot érintő, teljes körű egyezmény egyelőre nem került aláírásra.

A feszült helyzet enyhítése érdekében augusztus 25-én délelőtt a magyar delegáció lelkes hangú sajtókonferenciát tartott a németországi tapasztalatokról. Imrédy méltatta a fényes fogadtatást, a német gazdaság és a haderő látványos fejlődését. A magyar politikusok igyekeztek magyarázattal szolgálni a bledi megállapodásra, és egyben bagatellizálták annak jelenőségét. A kormányfő kiemelte, hogy csak ideiglenes megállapodás született, mert magyar részről már a tárgyalások kezdetén világossá tették, hogy a végleges megegyezés a kisebbség helyzetének alakulásától függ. Ezt erősítette meg a némi késéssel megérkező Kánya is, aki kijelentette, hogy a kisebbségi jogok terén Magyarország messzemenő kötelezettségvállalást vár Csehszlovákiától. Ez azonban eddig nem történt meg, így a bledi megállapodás (Prága vonatkozásában) egyelőre nem lépett érvénybe.

Kánya újabb találkozót kért Ribbentroptól, és a megbeszélés során a magyar revízió német támogatásának megőrzése érdekében a katonai részvétel kérdésében a korábbinál engedékenyebben nyilatkozott. Közölte, hogy a fegyverkezési egyenjogúság kimondása felgyorsítja a honvédség felszerelését, így a magyar csapatok talán már október elejére elérik azt a készenléti szintet, hogy közreműködhessenek egy Csehszlovákia elleni akcióban. Magyar katonai fellépésre azonban csak akkor kerülhet sor, ha az országnak nem kell jugoszláv vagy román beavatkozástól tartania.

Kánya – korábbi álláspontja felpuhítása ellenére – továbbra is időnyerésre játszott. A német felkészülésről szóló hírek alapján úgy vélte, hogy Hitler október elejéig biztosan akcióba lép. Így a magyar haderőre már nem oszthatja rá a konfliktus kirobbantójának szerepét. A honvédség legfeljebb később, menet közben csatlakozhat, hogy a német támadás nyomán destabilizálódó állam magyarlakta területeit pacifikálja.

Ribbentrop újabb heves szemrehányásai nyomán Kánya – ezúttal udvarias formában – továbbra is azzal érvelt, hogy Csehszlovákia vonatkozásában nem történt teljes körű megállapodás. Prága aligha fogja teljesíteni a kisebbségi kérdésben támasztott magyar elvárásokat, ami felmenti a magyar kormányt az erőszak alkalmazásáról való előzetes lemondás kötelezettsége alól. A kisebbségi jogok előtérbe állítása révén Magyarország megőrizte cselekvési szabadságát a revízió érvényre juttatásához. Ribbentrop ragaszkodott ahhoz, hogy ha már mindez megtörtént, a magyar tömegtájékoztatás a német szempontok messzemenő figyelembevételével interpretálja az eseményeket a hazai és nemzetközi közvélemény előtt.

Ennek megfelelően fokozatosan változott a magyarországi sajtó hangneme. A lapok kezdetben nagy lelkesedéssel fogadták és komoly diplomáciai sikerként értékelték a bledi megállapodást. Kiemelték a fegyverkezési egyenjogúság visszanyerését, de a békés revízió szempontjából kedvezőnek ítélték az erőszakról való kölcsönös lemondást is. Széles körképet adtak a világsajtóban megjelenő pozitív kommentárokról. Idézték a *Times* cikkét, mely szerint a régió békéje szempontjából meghatározó fontosságú a megállapodás, vagy a *Daily Telegraph* írását, mely szerint a bledi egyezmény előmozdíthatja a német–csehszlovák vita tárgyalásos rendezését is. Augusztus 25. után azonban megváltoztak a híradások. A bledi megbeszélésekkel kapcsolatban nagyobb hangsúlyt kapott, hogy a megállapodás csak ideiglenes jellegű, és érvényessége Prága vonatkozásában a magyar kisebbség helyzetének javításától függ, ami azonban egyelőre megoldatlan.

Hitler fogadta Rátz Jenőt

Augusztus 25-én Rátz Jenő ismét tárgyalt Keitellel, aki megerősítette, hogy a Csehszlovákia elleni katonai fellépésre bármikor sor kerülhet. Hangsúlyozta, hogy Németország nem kíván nyomást gyakorolni ez ügyben a magyar vezetésre, nyilvánvaló azonban, hogy a régóta várt revízióra csak a német katonai akció teremthet megfelelő alkalmat, és a magyaroknak élniük kellene ezzel a lehetőséggel. Utalt arra, hogy a szállítókapacitás szűkössége miatt a német haderő ausztriai átcsoportosítása és egy onnan induló

hadművelet végrehajtása nehézségekbe ütközik, ezért is lenne fontos a magyar honvédség közreműködése. Rátz biztosította Keitelt a magyar fél együttműködési készségéről. Kifejtette azonban, hogy katonai kérdésekről a Honvéd Vezérkar főnökének kellene tárgyalásokat folytatnia a német katonai vezetéssel.

A délutáni órákban Hitler újabb kísérletet tett Horthy meggyőzésére, de rosszul mérte fel a helyzetet. Mondandóját szemrehányással kezdte, amiért a kormányzó megvitatta Brauchitsch vezérezredessel a német tábornoki kar fenntartásait, és egyetértett ezekkel a kétségekkel. Horthy viszont közölte, hogy maga választja meg beszélgetőpartnereit és a társalgás témáját, ebben őt senki nem korlátozhatja. Sőt, még megemlítette azt is, hogy katonai természetű kérdésekben feltétlenül érdemes mérlegelni az illetékes tábornokok véleményét. Ezek után a beszélgetés meglehetősen feszült légkörben folytatódott és eredménytelenül zárult.

A kormányzói látogatás utolsó napjaiban mindkét fél igyekezett meggyőzni tárgyalópartnerét a maga igazáról. Hitler fogadta Rátz Jenőt, arra számítva, hogy a katonákat talán könnyebb lesz megnyerni a Csehszlovákia elleni fegyveres fellépés tervének, mint a nemzetközi reakciók miatt aggályoskodó politikusokat. Rátzról közismert szélsőjobboldali kapcsolatai révén feltételezhető volt, hogy minden tekintetben támogatja a Berlinnel való szoros együttműködést. Hitler remélte, hogy a honvédelmi miniszter személyében megfelelő szószólóra talál, aki a kormányon belül, illetve a kormányzó előtt a katonai megoldás mellett kardoskodik.

A Führer azzal kezdte a beszélgetést, hogy igyekezett cáfolni a magyarok által korábban felvetett aggályokat. Kijelentette, hogy a nyugati hatalmak beavatkozásától nem kell tartani, és a Szovjetunió is távol fogja tartani magát az eseményektől. Ezután rátért, hogy személy szerint annak örülne a legjobban, ha egész Szlovákia magyar fennhatóság alá kerülne, de ha Magyarország nem lép kellő gyorsasággal, csak tétlenül szemléli az eseményeket, akkor az ugrásra készen álló lengyelek jelentős területi nyereségtől foszthatják meg. Hitler nyíltan kijelentette, hogy Németország számára kedvező lenne, ha a magyarok lépnének először, és teljesíthetetlen követeléseket támasztanának Prágával szemben. Ha ezeket a csehszlovák kormány elutasítaná, és katonai intézkedéseket tenne, vagy esetleg összetűzés robbanna ki a magyar határon, Németország ezt kellő indoknak tekinthetné a fellépésre és az ország felosztására.

Rátz igyekezett hangot adni a magyar aggodalmaknak. Kifejtette, hogy épp csak megindult a honvédség átszervezése és átfegyverzése, így a magyar csapatok az ősz folyamán aligha lennének képesek komolyabb katonai műveletre. Felvetette a jugoszláv magatartás kiszámíthatatlanságát, illetve hogy a konfliktus további államok bekapcsolódása révén esetleg mégis európai léptékű háborúvá szélesedhet. Hitler alaptalannak nevezte ezeket a fenntartásokat. Ugyanakkor konkrétumként felvetette, hogy a német légierő használhatná-e a magyar légteret és telepíthetne-e rádióállomásokat magyar területen. Rátz készséggel igent mondott, örült, hogy valamiben végre pozitív választ adhat. Közölte, hogy a légügyi együttműködés előtt akkor sincs akadály, ha Magyarország nem vesz részt a támadásban.

Magyar aggályok

Augusztus 25-én újabb megbeszélésre került sor Ribbentrop, Imrédy és Kánya között. A magyar külügyminiszter is-

Horthy ünnepélyes bevonulása Komáromba, 1938. november

mét igyekezett a bledi megállapodás miatti német rosszallást enyhíteni. Kijelentette, hogy mindhárom megtárgyalt témakörben, a fegyverkezési egyenjogúság, az erő alkalmazásáról való lemondás és a kisebbségi jogok bővítése ügyében csak Jugoszláviával és Romániával jött létre megegyezés. Ez természetesen nem felelt meg a tényeknek, mert az első két pontban a megegyezés Csehszlovákiára is vonatkozott. Kánya azonban leegyszerűsítő interpretációval azt hangsúlyozta, hogy a magyar kormány Csehszlovákiától komoly kisebbségi intézkedéseket kért, Prága viszont erre eddig nem volt hajlandó. Mivel a megállapodás hatályba lépése a kisebbségi kérdés rendezésének függvénye, Magyarország jelenleg nincs elkötelezve Csehszlovákia irányában.

A nyomaték kedvéért Kánya megemlítette: a brit diplomácia nehezményezte, hogy Budapest túlzott igényeket támasztott Prágával szemben, ami csak megnehezíti a megegyezést Csehszlovákiával. Az esetleges katonai beavatkozás kérdésében azonban a magyar politikusok továbbra is fenntartották aggályaikat. Imrédy annak a véleményének adott hangot, hogy katonai akció esetén Franciaország fel fog lépni Prága mellett, mert erre szerződés és az ország nemzetközi presztízse is kötelezi. A kormányfő békülékeny gesztusként a nemzetiségi iskolákkal kapcsolatos német panaszok mielőbbi orvoslását ígérte, ugyanakkor kérte, hogy Berlin lehetőleg ne gyakoroljon közvetlen befolyást a hazai németség képviselőire.

A magyar küldöttség tagjai a rájuk nehezedő nyomás ellenére minden tárgyalás alkalmával igyekeztek elfogadtatni ellenérveiket. Imrédy rövid megbeszélést folytatott Ernst von Weizsäcker külügyi államtitkárral. Kifejtette, hogy Magyarország elvben egyetért a német törekvésekkel, és kész együttműködni a Csehszlovákia elleni politikai fellépésben, fegyveres akció esetén azonban számolnia kell a nyugati hatalmak reakcióival és a jugoszláv magatartással is. A nyugati hatalmak esetleges beavatkozása nemcsak Magyarországot inti óvatosságra, hanem Németországnak is számolnia kellene ezzel. Rátz Jenő megbeszélést folytatott Beck, illetve Brauchitsch vezérezredessel. Egyetértettek abban, hogy ha Németország támadást indít Csehszlovákia ellen, az aligha marad elszigetelt konfliktus, valószínűleg kiváltja London és Párizs beavatkozását. Beck vezérezredes egyébként már augusztus 18-án benyújtotta lemondását, mert nem értett egyet a megfelelő előkészítés nélküli támadással.

A kis államok kiszolgáltatottsága

A kormányzó és kísérete augusztus 28-án nyomott hangulatban érkezett haza Magyarországra. Részben mert világossá vált, hogy küszöbön áll egy európai háborús konfliktus, amelyben a kis államok ki lesznek szolgáltatva az eseményeknek. Másrészt mert a revízió valóra váltását már nem a status quo megváltoztathatatlansága, hanem éppen a változás túlzott dinamikája fenyegette, és a sikerért folytatott versenyfutás során a résztvevőknek mind nagyobb árat kellett fizetniük.

A következő hetekben a magyar politikusok a Németországban képviselthez hasonló, óvatos álláspontot foglaltak el. Kánya Kálmán külügyminiszter Otto von Erdmannsdorff budapesti német követ előtt augusztus 28-án kijelentette, hogy Magyarország hajlandó a Csehszlovákia elleni fellépésre, de csak akkor, ha reális esély van a sikerre, észszerűtlen kockázatot viszont nem vállalhat az ország. Rátz Jenő pedig úgy nyilatkozott, hogy a magyar haderő elvileg kész részt venni egy Németországgal egyeztetett katonai akcióban, erre azonban csak a német támadást követően kerülhet sor, ha már biztos, hogy jugoszláv vagy román katonai beavatkozástól nem kell tartani. A kormányzó lenyűgözőnek nevezte németországi tapasztalatait. Leszögezte azonban, hogy bár két évtizede mindenkinél jobban várja a revízió sikerét, a bizonytalan nemzetközi helyzet óvatosságra inti, és kénytelen megfontoltságot tanácsolni a német vezető köröknek is.

A hazai szélsőjobboldal elégedetlen volt azzal, ahogyan a politikai vezetés kezelte a német–csehszlovák konfliktust. A legtöbben Kányát okolták, hogy óvatoskodásával és pacifizmusával eljátszotta a kínálkozó alkalmat. A szélsőjobboldal propagandája röpiratokban, pamfletekben azt terjesztette, hogy Magyarország még az esélyét is elveszítette a revízióra, mert Kánya elárulta a legfontosabb nemzeti ügyet. Sokan kritizálták Imrédyt is. Mecsér András kijelentése szerint a miniszterelnök úgy viselkedett Berlinben, mintha a britek ügynöke lenne, és olyan rossz benyomást keltett a német vezető körökben, hogy évtizedekig várhatja, amíg újra meghívást kap. Holott Imrédyre gyakorolta talán a legnagyobb hatást a németországi utazás. Már kinevezése óta szükségesnek látta egy erős és centralizált kormányfői hatalom megteremtését korporatív struktúrák kiépítésével, de ennek megvalósítását még nem tartotta időszerűnek. A németországi látogatás során – érzékelve a küszöbönálló nagy európai változásokat és látva Németország lenyűgöző erejét, belső stabilitását – tervei mielőbbi végrehajtása mellett döntött.

Hitler a magyar vezetés elutasító magatartása miatt, elvesztve Csehszlovákia harapófogóba zárásának stratégiai előnyét, kénytelen volt visszakozni a katonai lépéseket illetően. A nyugati hatalmak engedékenységét tapasztalva, melyek Németország keleti irányú terjeszkedését a kisebbik rossznak ítélték, a Prága elleni katonai előkészületeket a Führer már egyre inkább csak nyomásgyakorlásra használta. Mind jobban ért annak lehetősége – és a nagyhatalmak diplomáciája már ezen dolgozott –, hogy a német–csehszlovák konfliktus tárgyalásos úton, döntőbíráskodás révén nyerjen megoldást.

Hitler szemrehányásai

Szeptember 14-én a magyar kormány bejelentette, hogy ha Németország tárgyalások révén, nemzetközi egyetértés mellett érvényesíteni tudja a Szudéta-vidékre vonatkozó, etnikai alapon nyugvó igényét, akkor Magyarország is hasonló megoldást követel a Felvidék magyarlakta részével kapcsolatban. A bejelentés nyomatékosításaként részleges mozgósítást rendeltek el a honvédségnél, két korosztály behívásával. A katonai vezetés kiadta, hogy a szeptember 1. és 15. között megtartott őszi záró hadgyakorlat után az északi országrészben állomásozó 1., 2. és 7. hadtest ne vonuljon be békeelhelyezési körleteibe, és ne szerelje le behívott tartalékosait. A budapesti és a székesfehérvári hadtest kijelölt csapatait közelebb vonták a csehszlovák határhoz, és elrendelték a gyorscsapatok, az 1. és 2. lovas-, valamint a 2. gépkocsizó dandár alakulatainak ilyen irányú átcsoportosítását is.

Szeptember 15-én találkozóra került sor Hitler és a brit miniszterelnök, Neville Chamberlain között, amelyen a brit politikus kijelentette, hogy London támogatni fogja a többségében német lakosságú csehszlovákiai területek visszacsatolását Németországhoz. A magyar vezetés ugyan örült az általa is forszíro-

Horthy ünnepélyes bevonulása Kassára, 1938. november

zott tárgyalásos megoldásnak, viszont egyre inkább attól tartott, hogy a brit és francia fellépés csak a német kívánságok kielégítésére terjed ki, más nemzeti törekvések, köztük a magyar revíziós célok viszont megoldatlanul maradnak. Ezért többször is igyekezett megnyugtató választ szerezni a brit kormányköröktől, hogy a Felvidék magyarlakta részeinek kérdését is rendezni fogják. Chamberlain és a külügyminiszter, Lord Halifax egyaránt úgy nyilatkozott, hogy bár most a német kérdés élvez elsőbbséget, megértést tanúsítanak a magyar törekvések iránt is. Ezek a kijelentések azonban, mint kiderült, semmiféle garanciát nem jelentettek. Horthy jobb híján Hitlerhez fordult segítségért, levelet intézett hozzá, melyben egyenlő elbírálást kért a csehszlovák államba kényszerített nagyobb létszámú nemzetiségek számára, hogy népszavazás útján dönthessenek szülőföldjük hovatartozásáról.

Ismét aktivizálódott Magyarország irányában a német diplomácia, amely a brit kötelezettségvállalás révén már biztosan megszerzett területeknél többet akart. Hitler úgy vélte, hogy a revízióról éppen lemaradó magyar vezetés talán most készségesebb lesz a Csehszlovákia elleni katonai fellépés kérdésében. Göring szeptember 16-án megbeszélést folytatott Sztójay követtel, és arra ösztönözte, hogy magyar részről lépjenek fel erélyesebben, provokáljanak incidenseket, ezzel talán fel tudják hívni a világ figyelmét a magyar követelésekre. Göring természetesen nem a magyar érdekek érvényesítése miatt aggódott, hanem a korábbi forgatókönyvet felidézve fegyveres konfliktus kirobbantására igyekezett rávenni Magyarországot. Ennek jegyében vadászatra invitálta Horthyt, aki szeptember 18. és 22. között Németországban tartózkodott.

Közben a magyar kormány korábbi tárgyalási javaslatának váratlanul eleget téve Hitler sürgős megbeszélésre hívta Berlinbe Imrédyt, Kányát és Keresztes-Fischer Lajost, a Honvéd Vezérkar főnökét. A megbeszélés során a Führer először igyekezett félelmet kelteni tárgyalópartnereiben, felemlegetve a kieli visszautasítást, majd olyan kérésekkel állt elő, melyek nem tűntek teljesíthetetlennek a magyar politikusok számára. Javasolta, hogy Budapest követeljen népszavazást a felvidék magyarlakta régióinak hovatartozásáról, ne adjon garanciát az új csehszlovák határra vonatkozóan, és fenyegetőzzön a Népszövetségből való kilépéssel. Miután Imrédy ezekre hajlandónak mutatkozott, előállt a lényeggel: azt kérte, hogy a német–brit tárgyalások néhány nap múlva esedékes következő fordulója alatt a honvédség indítson támadást Csehszlovákia ellen, így Berlin szabad kezet kapna a beavatkozásra, ráadásul a britek asszisztálásával.

Imrédy azonban nem kívánta vállalni az agresszor szerepét, és a nyílt katonai fellépést ismét elutasította. Csak a Prága-ellenes politikai nyomás és a propaganda fokozására tett ígéretet. Ezzel összhangban, a tárgyalások kikényszerítése érdekében szeptember 22-én a magyar diplomácia erélyes hangú jegyzékben követelte a csehszlovák kormánytól a magyarlakta felvidéki területek békés átengedését.

A London, Párizs és Róma közreműködésével megszülető müncheni egyezménnyel Hitler kezdettől elégedetlen volt. Ezzel kapcsolatban többször is élesen bírálta a magyar vezető köröket, hogy sok mindent szeretnének, de képtelenek elhatározni magukat a cselekvésre. Még hónapokkal később is szemrehányást tett magyar tárgyalópartnereinek, hogy a kieli találkozó során a kormányzó és kísérete nem értette meg az idők szavát, és a katonai megoldás elősegítése helyett csak indokolatlanul aggodalmaskodott. Ezzel elmulasztotta, hogy rövid úton visszaszerezze egész Szlovákiát, és Németországnak is be kellett érnie a müncheni egyezmény nyújtotta részleges eredménnyel.

SZARKA LÁSZLÓ

ETNIKAI REVÍZIÓ,
NAGYHATALMI JÁTSZMA,
ORSZÁGGYARAPÍTÁS

A felvidéki magyarság visszatérése

AZ ELSŐ BÉCSI DÖNTÉS OLVASATAI

A müncheni egyezmény kiegészítő nyilatkozatában az etnikai elv alapján Csehszlovákiával szemben támasztott magyar területi igényeket mind a négy nagyhatalom – Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország és Németország – jogosnak ismerte el.

A München utáni második Cseh–Szlovák Köztársaság és a Magyar Királyság, a két érdekelt fél felfogásának különbözősége azonban nem tette lehetővé 1938. október 9–13. közt a bal parti Komáromban a tárgyalásos megegyezést, ami a kérdés nagyhatalmi eldöntéséhez vezetett.

A müncheni megállapodást szignáló Nagy-Britannia és Franciaország viszont már nem vett részt az újabb nagyhatalmi döntésben. A brit miniszterelnök ugyan elismerte „jogérvényesnek" a *„müncheni megállapodásnak teljesen megfelelő"* bécsi döntést, de csupán szóban.

Festő ecsetjére illő képek rögzültek a magyar bevonulás minden településen ismétlődő jelenetei során: dolgos magyar falvak ünneplőbe öltözött lakói pompás díszkapukkal, zászlókkal, virágot szórva várták az életüknek ugyancsak legszebb élményeit megélő magyar bakákat.

A trianoni béke aláírását, törvénybe iktatását követően a korabeli magyar politikai elitnek egyszerre kellett szembesülnie a névlegesen függetlenné vált, de területében összezsugorodott, gazdaságilag a külső kereskedelmi kapcsolatokra szoruló, katonailag pedig szinte teljes egészében a nagyhatalmaknak és az európai biztonságpolitikai folyamatoknak kiszolgáltatott ország korlátozott belső és külső lehetőségeivel. Az ország gazdasági önellátási képessége csak fokozatosan állt helyre. A 35 ezer főben limitált hadsereg a tízszer – sőt több haderőnemben hússzor – erősebb és jobban felszerelt kisantanttal szemben önmagában képtelen lett volna a trianoni országterület megvédésére. Ezért is sikerült Bethlennek kormányra kerülése után a különböző fegyveres terveket, kalandor elképzeléseket rövid időn belül süllyesztőbe küldenie, jóllehet ezek képviselői időről időre megjelentek a magyar diplomácia szürke peremzónáiban.

Konszolidáció és külpolitikai mozgástér

Mindezen okok és az országot feszítő belső társadalmi ellentétek miatt a Horthy-korszak első másfél évtizedének legfőbb célja bel- és külpolitikai téren egyaránt az ország konszolidálása, az európai hatalmi erőviszonyok közé történő beágyazása és a középeurópai régió második legkisebb államaként saját nemzeti érdekeinek védelmét szolgáló politikai mozgástér, illetve nagyhatalmi támogatottság kialakítása volt.

A magyar külpolitika prioritásrendszerét Bethlen István miniszterelnök 1922. február 26-i debreceni beszédében a következő négy tényezőben foglalta össze: *„Az első a gazdasági egyenjogúság helyreállítása az egész vonalon és a gazdasági érintkezés fölvétele a szomszédos államokkal. A második a reparációs kérdés* [jóvátétel] *elodázása. Magyarország reparációt fizetni nem képes. A harmadik a magyar kisebbségek megvédése azokon a területeken, amelyeket elszakítottak tőlünk. A negyedik a beavatkozási politika megszüntetése azáltal, hogy csatlakozzunk ahhoz a politikai irányhoz, amely Európa lefegyverzését írta zászlójára."*

A bethleni konszolidáció gazdasági, belpolitikai feltételeihez ebben a formában társultak azok a reális és megvalósíthatónak bizonyuló külgazdasági, szomszédságpolitikai, kisebbségi, jóvátételi és biztonságpolitikai célok, amelyek nagymértékben hozzájárultak a sokak által életképtelennek mondott trianoni ország magára találásához és fokozatos fejlődéséhez. A revíziós célokat szolgáló eszközrendszerben persze kezdettől fogva jelen van a nagyhatalmi támogatás megszerzésének igénye, hiszen enélkül az eleve csakis békés, diplomáciai eszközökkel elérni remélt határváltozások illuzórikusak lettek volna.

A kisantant egységének megbontása is fontos előfeltétele volt minden reális revíziós elképzelésnek. Ezt a szempontot kezdettől fogva figyelembe vette a magyar diplomácia, s igyekezett mindhárom szomszéd irányában külön tárgyalási pozíciókat kialakítani. A Dísz téri külügyminisztériumi palotában általában Jugoszláviát tekintették a potenciális gyenge láncszemnek, s Belgrád felé tették a legtöbb kezdeményező lépést. Másfelől mindvégig Csehszlovákiával volt a legkiélezettebb a helyzet, s különösen Hitler hatalomra kerülése után nem volt kérdés, hogy a magyar

Kánya Kálmán külügyminiszter tíz nappal az Anschluss előtt, 1938. március 2-án hivatalos látogatáson járt Bécsben, ahol találkozott a Hitler fenyegetése miatt egyre kilátástalanabb helyzetbe került Schuschnigg kancellárral. Az olasz–osztrák–magyar együttműködés fenntartása mellett elkötelezett Kánya részéről a bécsi látogatás az Anschluss réme elől az osztrák szuverenitásról szóló népszavazás kiírásába menekülő osztrák kancellár melletti kiállásnak számított.

revíziós igényeket Prágával szemben kell a legerőteljesebben képviselni.

Az 1938. szeptember 29–30-i müncheni szerződés létrejötte a magyar kormányzat számára azt igazolta, hogy a két világháború közötti európai politika kontextusában létezett európai nagyhatalmi alternatíva a versailles-i békerendszer területi rendelkezéseinek felülvizsgálatára, és azt a magyar érdekekkel összhangba lehetett hozni. München ugyanakkor ki is jelölte Budapest külpolitikai mozgásterét. Magyarország számára első lépésben csupán az vált lehetővé, hogy tárgyalások útján, etnikai alapon érvényesítse területi követeléseit Csehszlovákiával szemben.

Csehszlovákia a magyar revíziós politikában

A magyar külpolitika Csehszlovákiával szemben kezdetben az integrális – az elveszített észak- és északkelet-magyarországi területek összességére kiterjedő, történeti – revízió megvalósítását tekintette optimális és végső célnak. Ám igen korán be kellett látni, hogy a sikeres politika elképzelhetetlen nemzetközi, nagyhatalmi támogatás nélkül.

Már az 1920. tavaszi titkos francia–magyar tárgyalások egyértelművé tették az új közép-európai külpolitikai viszonyok nagyhatalmi meghatározottságát. Teleki Pál, majd különösen Bethlen István miniszterelnök a Csehszlovákiával szembeni katonai fellépés tervei helyett az ország konszolidációjára helyezte a hangsúlyt, s fokozatosan kialakította a nagyhatalmak beleegyezésére és támogatására alapozott, békés revízió elképzelését.

Bethlen az 1920-as évek közepén felerősödött olasz–magyar közeledésben látta a revíziós igények nagyhatalmi támogatásának első biztató jelét, de a magyar revíziós célokat igyekezett a többi nagyhatalommal, a Budapest számára különösen fontos londoni kormánykörökkel is első kézből megismertetni és elfogadtatni. Kánya Kálmán az 1930-as évek második felében a Gömbös-, Darányi- és Imrédy-kormányok külügyminiszereként, tapasztalt diplomataként nagy súlyt helyezett arra, hogy Anglia és Franciaország – közép-európai szövetségeseikkel szembeni kötelezettségeik és szerződéseik ellenére – megértést és jóindulatú semlegességet tanúsítsanak a magyar revíziós törekvések iránt.

A Dísz tér még a csehszlovák válság hónapjaiban is igyekezett napi kapcsolatot tartani a brit diplomácia vezetőivel, részben Barcza György londoni magyar követ révén, részben pedig Thomas Moore korábban Budapesten is szolgálatot teljesítő brit diplomata közvetítésével. Kánya külügyminisztersége idején kiemelten fontos feladatnak számított, hogy Londont és Berlint, Párizst és Rómát – sőt, esetenként Moszkvát is egy időben – párhuzamosan tájékoztassák a magyar kormány revíziós megfontolásairól. Mindeközben a magyar külügyi vezetés megpróbált a kisantanttal is új modus vivendit kialakítani. Ez éppen 1938 augusztusában a bledi megállapodás megkötésével sikeresen meg is történt, ami a Horthyval Kielben tárgyaló Hitlert heves kirohanásokra késztette. Magát Kánya Kálmánt – a német túlsúlyt és zsarolási pozíciót elkerülni kívánó politikája miatt – Hitler többször is nyíltan és élesen támadta, ami 1938. november végén Kánya lemondásához vezetett.

A harmincas években folyamatosan letisztultak a magyar revíziós politika területi céljai, s kibővültek stratégiai és taktikai elemei. A Gömbös-kormány programjában például változatlanul jelen voltak a kisebbségvédelem, a szomszédokkal való együttműködés, illetve a minél átfogóbb, de továbbra is békés revízió célkitűzései. Az 1927. évi olasz–magyar államközi szerződés óta Róma volt Magyarország legfontosabb, az ország újrafelfegyverzésében is szerepet játszó nagyhatalmi támogatója. Az 1934-ben aláírt olasz–magyar–osztrák római jegyzőkönyvekben körvonalazódó közép-európai együttműködés azonban sohasem találkozott a németek tetszésével. Gömbös 1933 júniusában első külföldi kormányfőként Hitlernél tett berlini látogatása pedig jól jelezte, hogy a magyar külpolitika a Harmadik Birodalommal való kapcsolatok szorosabbra fűzésével kívánja megerősíteni közép-európai helyzetét. Ez azonban rövid időn belül számos bilaterális és regionális konfliktus forrásává vált, s alapvetően befolyásolta a magyar külpolitika mozgásterét.

Amikor Milan Hodža a Runciman-misszió első napjaiban fogadta az Esterházy János vezette magyar pártküldöttséget, egyértelműen kijelentette, hogy a német kérdés feltétlen prioritást élvez a válság kezelésében. Hodža nyíltan kifejtette, hogy többé nem bíznak saját erejükben, s tisztán látják, hogy Csehszlovákia sorsa, a csehszlovák válság kezelése az egymással szemben álló nagyhatalmak döntésétől függ: *„A krízis kedvező megoldása a Harmadik Birodalom kezében van. A Harmadik Birodalom jelenleg válaszúton van, és merem remélni, hogy el fog minden olyan lépést kerülni, amely maga után vonhatna egy katasztrófát. Tisztában vagyunk azzal, hogy ez tisztára német–angol kérdés, tehát, ha a Harmadik Birodalom bizonyos enyhébb magatartást fog tanúsítani, az tisztára az angol befolyásnak lesz köszönhető."*

A csehszlovák válságnak 1938 szeptemberében már nem volt belső alternatívája. Beneš csak abban bízhatott, hogy a britek és a franciák felismerik, Hitlert nem lehet ideiglenes engedményekkel feltartóztatni. Magyarországnak a csehszlovák válság idején alapvető érdeke fűződött ahhoz, hogy a magyar kisebbség helyzetének rendezésében ugyanazon alapelvek érvényesüljenek, mint a szudétanémetek esetében. A Darányi-kormány 1938 májusáig napirenden tartotta a teljes Szlovákia visszacsatolására vonatkozó elképzelést, s ezzel kapcsolatban áprilisban még szondázta a német külügyminisztériumi vezetésnek és magának Hitlernek az álláspontját. Apor Gábor külügyminiszter-helyettes például furcsa utasítást adott Sztójay berlini követnek: *„hálásak volnánk Ribbentropnak, ha a birodalmi kancellár emlékébe idézve az akkori* [1937. novemberi] *kijelentéseit, vele ezzel kapcsolatban közölni szíves volna, hogy a magyar kormánynak az a határozott szándéka, hogy a Felvidék visszacsatolása esetén az ott lakó tótoknak és ruténeknek széles körű autonómiát adjon."*

Németország és Olaszország szerepe

Mussolini és Ciano közép-európai terveinek tengelyében az 1932 márciusában hatalomra jutott Engelbert Dolfuss kancellár Ausztriája állt. A szociáldemokratákat a hatalomból kiszorító, majd az 1934 februárjában kitört polgárháború után a baloldali pártot felszámoló kancellár szorosan együttműködött a fasiszta Olaszországgal. Az olasz fasiszta modellhez hasonló „hivatalrendi" osztrák államodell sajátos ausztrofasiszta rendszerében az összes politikai pártot feloszlatták. Az 1934. márciusi római jegyzőkönyvekkel azonban nem csitultak a német–osztrák

KRONOLÓGIA

1938

Április 24. Henlein, a Szudétanémet Párt vezetője karlsbadi beszédében bejelentette a Szudétanémet Párt autonomista programját.

Május 22.–június 12. A csehszlovákiai helyhatósági választásokon az Egyesült Magyar Párt szerezte meg a magyarlakta területeken a szavazatok többségét.

Május 30. Hitler kiadta a parancsot a Csehszlovákia katonai lerohanását célzó Fall Grün haditerv véglegesítésére.

Június 29. Milan Hodža miniszterelnök az Egyesült Magyar Párt vezetőivel tárgyalt, akik az autonóm Szlovákián belüli magyar autonómia megvalósítását sürgették.

Augusztus 3.–szeptember 15. A brit kormány Prágába küldte lord Walter Runcimant, hogy közvetítsen a Hodža-kormány, Beneš köztársasági elnök és a Szudétanémet Párt vezetői között. Runciman találkozott a csehszlovákiai Egységes Magyar Párt vezetőivel, Szüllő Gézával, Jaross Andorral és Esterházy Jánossal is. Missziója eredménytelenül zárult, ami hozzájárult a müncheni szerződés brit és francia aláírásához.

Augusztus 21–24. Berlinben Hitler és Ribbentrop külügyminiszter felajánlotta Horthy Miklós kormányzónak és Kánya Kálmán külügyminiszternek, hogy a Csehszlovákia elleni magyar katonai támadásért cserébe Németország biztosítja Szlovákia és Kárpátalja visszaszerzését.

Augusztus 21–23. Magyarország és a három kisantant állam megkötötte a Bledi egyezményt, amely biztosította Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát, Budapest viszont lemondott a határrevízió fegyveres megoldásáról.

konfliktusok, és Dolfussnak nem sikerült elfogadtatnia az osztrák közvéleménnyel az olasz orientációt. Ugyanakkor nyíltan szembeszállt a Hitler által egyre gyakrabban hirdetett Anschluss-törekvésekkel. Mindez azt is jelezte, hogy Olaszország közép-európai elképzelései – különösen az 1938. márciusi Anschluss, a Hitler bécsi bevonulásával Ausztriát a birodalom részévé változtató „virágháború” után – igencsak ingatag lábakon álltak. Ezt a magyar diplomácia is pontosan érzékelte, de továbbra is igyekezett Róma támogatását biztosítani a magyar revíziós célokhoz.

A korabeli Európában a magyarhoz hasonló revíziós igényei egyetlen nagyhatalomnak voltak, mégpedig Németországnak. Jóllehet a weimari Német Köztársaság kezdettől fogva érdekelt volt a versailles-i békerendszer fokozatos lebontásában, a kelet-közép-európai régió területi átrendezésének kérdései a Stresemann-korszakban mindvégig háttérben maradtak. Ezzel együtt Budapest számára kezdettől fogva Németország jelentette a revízió szempontjából mértékadó nagyhatalmat.

Berlin a harmincas évek elejétől kezdve egyre nagyobb hangsúlyt helyezett a külföldi német népcsoportok jogi, politikai helyzetének javítására. E tekintetben a Magyarországon élő német kisebbség helyzetével sem voltak elégedettek, amit Darányi miniszterelnök 1937. novemberi berlini útján eléggé egyértelműen közöltek is a magyar kormányfővel. Nem véletlen, hogy ekkortól kezdve a magyar miniszterelnökség Pataky Tibor vezette nemzetiségi osztályán a kisebbségi magyar ügyek mellett egyre több figyelmet kellett fordítani a magyarországi németek által felvetett kérdésekre is.

Magyar részről viszont a csehszlovákiai német kisebbségi pártok, politikai vezetők magyar kisebbségi pártokkal szembeni távolságtartását rótták fel. 1938. február 10–12-én a magyar kormány kezdeményezésére Budapesten tárgyalt a Szudétanémet Párt két vezetője, Karl Herman Frank és Franz Künzel, hogy megpróbálják összehangolni fellépésüket a csehszlovákiai Egyesült Magyar Párt vezetőivel, Esterházy Jánossal és Jaross Andorral, s ehhez a magyar kormány részéről is hathatós támogatást kapjanak.

Künzel a berlini külügyminisztériumnak készített 1938. február 19-i jelentésében azt hangsúlyozta, hogy budapesti tárgyalásaik során a két exminiszterelnöknél – Bethlen Istvánnál és Darányi

Kálmánnál –, illetve Kánya Kálmán külügyminiszternél egyaránt azt tapasztalták, hogy a magyar politikusok számára idegen a szudétanémet népiség gondolatköre, s a magyar revíziós törekvéseket is szinte kizárólag *„a Szent István koronajogainak szempontjából”* látják. Mindenesetre a szudétanémet kérdés felértékelődése s ezzel együtt a szlovák autonomista törekvések megerősödése figyelmeztette a magyar diplomáciát, hogy Berlinben az etnikai megoldást egyre fontosabb eszköznek tekintik a csehszlovák kérdés megoldásában.

A magyar kormány 1937-től kezdődően igyekezett tisztázni a Csehszlovákia ellen irányuló német katonai tervek alapján Magyarországra háruló kötelezettségeket. A magyar vezérkar már 1938 tavaszán szembesült a folyamatosan módosuló német tervek kockázataival. Andorka Rudolf – a vezérkari főnökség kémelhárítással is foglalkozó 2. osztályának vezetőjeként – 1938 májusában fogadta a német elhárítást vezető Canaris tengernagy megbízottját, Fruck őrnagyot, aki azt kívánta tisztázni, hogy a szudétanémet kérdés békés megoldása, illetve Németország katonai beavatkozása esetén Magyar-

1938. július 17. és 20. között Imrédy Béla miniszterelnök (1), Kánya Kálmán külügyminiszter (2) és Csáky István, a külügyminisztériumi kabinetiroda vezetője (3) hivatalos látogatáson járt Rómában. Két hónappal Hitler gesztusértékű római útja után Mussolini (4) ejtette az Anschluss után felmerült, németellenes lengyel–magyar–olasz „horizontális tengely" kialakításának ötletét. Kockázatosnak tartotta a magyar küldöttség által felvetett katonai fellépést Csehszlovákia ellen. Ciano (5) szerint a magyarok semmilyen biztatást nem kaptak erre.

ország milyen eszközökkel szeretné érvényesíteni saját követeléseit. Andorkának a látogatásról készült jelentéséből kitűnik, hogy a magyar katonai vezetés a hadsereg felkészületlensége és a kisantant részéről fenyegető támadás lehetősége miatt alapvetően a békés megoldásban volt érdekelt.

A határrevízió feltételei

Magyarország két világháború közötti külpolitikai doktrínájának alapját a trianoni békeszerződésben rögzített magyar államhatárok revíziója s ezzel együtt az 1918 és 1938 közötti közép-európai politikai status quo megváltoztatása jelentette. A revíziós célok és a külpolitikai eszközök a korszak gyorsan változó körülményeihez alkalmazkodva folyamatosan módosultak, de néhány alapelv, illetve a döntés-előkészítést befolyásoló fő szempont jól körülhatárolható.

A revíziós magyar külpolitikai törekvések diplomáciatörténeti kontextusban olyan külpolitikai program megnyilvánulásaiként határozhatóak meg, amely a status quo ante visszaállításának igényéről nyíltan nem mondott le, de az integrális revízió megvalósíthatatlan elképzelése helyett a trianoni államhatárok fokozatos, lehetőség szerint egyre nagyobb mértékű megváltoztatását tűzte ki célul. Ennek a stratégiának a megvalósításához a meghatározó európai nagyhatalmak támogatásának megszerzését tekintette legfontosabb eszköznek. Ilyen értelemben a két világ-

Augusztus 24–25. Beneš a német autonómiaprogramhoz közel álló tervezetet ajánlott fel a Szudétanémet Párt vezetőinek, de nem járult hozzá a náci ideológia szabad terjesztésének engedélyezéséhez.

Szeptember 23. A csehszlovák kormány a német fenyegetések hatására általános mozgósítást rendelt el.

Szeptember 29–30. Münchenben elfogadták a négyhatalmi szerződést. A német hadsereg megkezdte a szudétanémet terület megszállását. A lengyel kormány szeptember 30. éjféli ultimátuma nyomán a csehszlovák kormány hozzájárult Teschen (Těšín) vidékének Lengyelországhoz csatolásához.

Október 5. Beneš köztársasági elnök lemondott hivataláról, s október 22-én Angliába emigrált.

Október 6. Zsolnán, a Hlinka-féle Szlovák Néppárt által irányított tanácskozáson a szlovák pártok képviselői megállapodtak a Csehszlovákián belül létrehozandó autonóm Szlovákiáról. Az október 7-én megalakított szlovák kormány élére dr. Jozef Tiso került.

Október 7. Megalakult a csehszlovákiai magyarok Magyar Nemzeti Tanácsa, amely a bécsi döntés előtti és utáni napokban biztosította a magyarlakta területek rendjét és működőképességét.

Október 9–13. Magyar–csehszlovák tárgyalások Komáromban a csehszlovákiai magyarlakta területek sorsáról. A magyar küldöttség országos népszavazást és az 1910-ben magyar többségű települések visszacsatolását követelte. A csehszlovák fél ezt elutasította, és a magyar területi igények kisebbik felére kiterjedő javaslatot adott át.

Október 14. A kormányzó megbízásából Darányi Kálmán Hitlerrel és Ribbentroppal tárgyalt a Csehszlovákiával szembeni magyar követelések német támogatásáról. Október folyamán a Tiso vezette szlovák delegációt is fogadta Hitler.

Október 10. Megalakult a Franz Karmasin által vezetett Deutsche Partei, amely egyesíteni kívánta a szlovákiai németeket.

November 2. A bécsi döntés értelmében Szlovákia déli, magyarlakta területeinek jelentős része visszakerült Magyarországhoz. A Magyarországhoz csatolt 12 400 km² területen közel 1,1 millió lakos élt. Magyar adatok szerint a népesség 84-86 százaléka, az 1930-as csehszlovák adatok szerint csupán 59,1 százaléka volt magyar.

November 19. A prágai nemzetgyűlés jóváhagyta a Szlovákia és Kárpátalja autonómiájáról szóló törvényt. Az ország hivatalos új elnevezése Cseh–Szlovák Köztársaság (Česko-Slovenská republika).

December 18. Parlamenti választások Szlovákiában. A 63 fős pozsonyi parlamentben a néppárti képviselőkön kívül csak a Deutsche Partei és az Egyesült Magyar Párt egy-egy képviselője, Franz Karmasin, illetve Esterházy János kapott mandátumot.

1939

Március 10. A prágai kormány bevezette Szlovákiában a katonai diktatúrát, amelytől a szlovák szeparatista törekvések felszámolását remélte.

Március 13. Jozef Tiso Berlinben Hitlerrel és Ribbentroppal tárgyalt. Értésére adták, hogy amennyiben Szlovákia nem nyilvánítja ki függetlenségét, kiszolgáltatják Magyarországnak és Lengyelországnak.

Március 14. Tiso tájékoztatta a pozsonyi parlamentet a Berlinben folytatott tárgyalásokról. A parlament megszavazta az önálló szlovák állam kikiáltását.

Március 15. A függetlenségét egy nappal korábban kinyilvánító Kárpátaljára bevonultak a magyar hadsereg egységei, és egész Kárpátalját Magyarországhoz csatolták.

háború közötti időszakban a revíziót kizárólag diplomáciai úton elérendő politikai célként határozták meg.

Az etnikai alapú revíziós követelések természetesen a romániai, csehszlovákiai és jugoszláviai magyar kisebbségekkel kapcsolatos magyar kormányzati politikában is folyamatosan jelen voltak, de a budapesti kormányok a kisebbségi magyar vezetők számára egyértelművé tették, hogy optimális megoldásnak az integrális revíziót tekintették volna.

Az integrális revízió víziója

A magyar kormányzati politika bilaterális és regionális szintjén az 1930-as években is jelen volt és folytatódott az integrális revízió előkészítése. Ez Csehszlovákia esetében a korábbi Észak- és Északkelet-Magyarországot, azaz a teljes Szlovákia és Ruténföld önkéntes „visszatérését" jelentette volna. Budapesten ugyanis abban reménykedtek, hogy a szlovák és rutén elitek az 1920-as években kellőképpen megtapasztalták Prága centralizáló politikáját, a két „őslakos" nemzet autonómiatörekvéseivel szembeni elutasító magatartását. Abban bíztak, hogy a Magyarországon belül számukra kilátásba helyezett széles körű önkormányzat ígéretére az első adandó alkalommal jelentkezni fognak a Szent István-i eszme jegyében felújítandó magyar állami keretek közé.

A magyar kormányzati politikában egészen 1938-ig azért nem karolták fel a Csehszlovákián belüli magyar autonómia terveit, mert a magyar politikai elit sokáig elképzelhetetlennek tartotta, hogy az autonómiájukat elnyerő szlovákok és rutének számára ne a visszatérés jelentse a legvonzóbb megoldást. Alapvetően ezt szolgálta a budapesti kormánypolitika úgynevezett „őslakos"-koncepciója. Egy ideig ugyanis racionális elképzelésnek tűnt, hogy a „betolakodó", „hódító" csehekkel, a csehszlovák kormányokkal, pártokkal szemben megteremthető a szlovenszkói és ruszinszkói magyar–szlovák–rutén–német együttműködés. Az egymást sűrűn váltogató csehszlovák kormányoknak azonban a húszas években sikerült konszolidálniuk az ország belés külpolitikai viszonyait, és 1928-ban létrejött az első cseh–szlovák–német kormánykoalíció, ami felülírta az őslakos-koncepciót.

Természetesen Budapesten tisztán látták a kisantant országok és a brit–francia politika részéről az átfogó revízióval szemben támasztott kifogásokat, illetve számoltak a diplomáciai és katonai akadályokkal is. Éppen ezért az 1930-as évek elejétől a magyar revíziós külpolitika lépéseit a Dísz téren és a budai Sándor-palotában összehangoló vezetők egyre gyakrabban számoltak a magyar többségű területek visszatérését célzó etnikai revízió lehetőségével.

Az 1930-as évek elején Andrej Hlinka, a mind élesebben autonomista irányzatú Szlovák Néppárt vezetője és a mellé felnövő fiatalabb néppárti nemzedék – például Jozef Tiso, Karol Sidor, Ferdinand Ďurčanský – a szlovákok autonómiájának ideális forgatókönyvét mindinkább Csehszlovákián belül képzelte el. Adolf Hitler hatalomra kerülését, majd a csehszlovákiai szudétanémet kérdés 1935 utáni kiéleződését követően Hlinkáék átmenetileg visszatértek a Csehszlovákián belüli német–szlovák–magyar autonomista blokk kialakításának tervéhez. Miután a szudétanémetek mögött egyre erőteljesebbé vált a hitleri népcsoportelv alapján újragondolt birodalmi támogatás, az 1930-as évek második felében a magyar kormányt és a kisebbségi magyar párt vezetőit elgondolkodtatták a németekkel való együttműködés kockázatai.

Hlinka 1938 augusztusában bekövetkezett halála után a Jozef Tiso vezette Szlovák Néppárt autonómiatörekvései is hozzájárultak a csehszlovák válság kiéleződéséhez. Hitler Csehszlovákiával szembeni egyre radikálisabb fellépése a müncheni szerződés megkötése előtti hónapokban európai háború kirobbanásával fenyegetett. 1938 augusztusában Kielben a magyar kormányzónak sikerült kitérnie Hitler ajánlata elől, mely szerint Magyarországnak – integrális revíziós céljainak megvalósítása érdekében – elsőként kellett volna fegyveresen rátámadnia Csehszlovákiára.

Szeptemberben, a csehszlovák válság diplomáciailag kiélezett szakaszában, Lord Runciman prágai tárgyalásai idején a szlovák–magyar együttműködés esélyei gyakorlatilag megszűntek. Ez részben Csehszlovákia első szlovák nemzetiségű miniszterelnökének, az 1935-ben hatalomra került Milan Hodžának a szlovák autonomisták megnyerése érdekében kifejtett tevékenységével függött össze. A döntő ok azonban az 1938-as csehszlovák válság – többször módosult – hitleri forgatókönyv szerinti levezénylése volt.

A világháborúval fenyegető eredeti hitleri tervet, a Fall Grünben rögzített katonai akciót s annak beláthatatlan következményeit a négyhatalmi müncheni szerződéssel sikerült átmenetileg leszerelni. Az 1938. szeptember 30-án a hajnali órákban Hitler, Mussolini, Daladier és Chamberlain által aláírt – a cseh és szlovák történetírásban és közvéleményben müncheni diktátumként emlegetett – dokumentum alapján Németország megszerezte Csehországnak az 1910. évi, utolsó osztrák népszámlálás szerinti német többségű területeit, valamint a szlovákiai Dévényt, illetve a Pozsonnyal szemben, a Duna jobb partján található Ligetfalut. Ez összesen 41 098 km² területet jelentett, 4 879 000 lakossal, akiknek 15 százaléka, hozzávetőleg 800 ezer fő cseh nemzetiségű volt.

A szudétanémet területek elcsatolásával Prága az ott élő csehekkel együtt a csehszlovák–német határon kiépített katonai erődítményrendszert is elvesztette, s ezzel szinte teljes egészében kiszolgáltatottá vált Berlin akaratának. Hodža miniszterelnök és Edvard Beneš köztársasági elnök lemondott és emigrációba vonult. 1938. október elején az ország összeomlásával fenyegető válságra a csehszlovák állam radikális belső átalakításával, Szlovákia és Kárpátalja autonómiájának megteremtésével próbáltak megoldást találni.

A második Cseh–Szlovák Köztársaság külpolitikai helyzete azonban továbbra is kritikus maradt. Lengyelország rövid lejáratú ultimátum formájában bejelentette a 869 km² nagyságú, lengyel többségű cseh-sziléziai területekre vonatkozó igényét. Az 1938 októberére kialakult helyzet magyar szempontból azt jelentette, hogy végleg lekerült a napirendről Szlovákia egészének visszatérése Magyarországhoz.

A vezető szlovák politikusok ekkor még a maradék Csehszlovákián belüli megoldás mellett kötelezték el magukat. Jozef Tiso, a Szlovák Néppárt elnöke megbízásából Pavel Farkaš szlovák politikus 1938. október elején, titkos varsói és budapesti útja során tájékoztatta a lengyel és a magyar kormányt a második Cseh–Szlovák Köztársaságon belüli autonómia kialakításának körülményeiről. Farkašnak a Kánya Kálmán külügyminiszterrel lefolytatott találkozóján – amelyen Teleki Pál, Pataky Tibor, a miniszterelnökség kisebbségi ügyekért felelős osztályának vezetője és a csehszlovákiai Egyesült Magyar Párt ügyvezető elnöke, Esterházy János is jelen volt – a magyar politikusok hiába kérték arra Tiso személyes küldöttjét, hogy Csehszlovákia felbomlása esetén egész Szlovákia csatlakozzék Magyarországhoz. Két nappal később, 1938. október 6-án Zsolnán a Szlovák Néppárt meghozta döntését a második Cseh–Szlovák Köztársaságon belüli szlovák autonómia kikiáltásáról. A müncheni szerződés aláírását követően létrejött szlovák és kárpátaljai autonómiák kezdetben Prágától, 1939 januárjától viszont egyre inkább Berlintől remélték a számukra legkedvezőbb megoldást.

A müncheni kiegészítő jegyzőkönyv

A müncheni szerződés új irányt szabott Magyarország revíziós politikájának. Csehszlovákia egy lépésben, háborús úton megvalósuló felszámolása, vagyis a „nagy megoldás" helyett Hitler a szudétanémet területek elfoglalását, a szlovák és rutén kérdés Csehszlovákián belüli autonómiák formájában történő kezelését – azaz az etnikai alapú változások diplomáciai úton való kikényszerítését – átmenetileg jobb megoldásnak tartotta. Sztójay Döme berlini magyar követ a müncheni és a bécsi döntések közti kritikus októberi napokban arra hívta fel minisztere figyelmét, hogy a német–cseh–szlovák–rutén viszonyban olyan változások történtek, amelyek nehezíthetik a magyar érdekek eredményes képviseletét.

Az alapvetően a berlini megfontolások és a német érdekek felől közelítő berlini magyar követ szerint München nem megoldotta, hanem inkább komplikálta a helyzetet: *„Akárhogy is mérlegeljük a helyzetet, a mi szempontunkból a »nagy megoldás« talán még egy háború árán is előnyösebb lett volna, mint a »kis megoldás« az összes bonyolult és tisztázatlan kérdéseivel."* A közép-európai történeti fejlődés és azon belül az egyetlen agresszív nagyhatalomra támaszkodó magyar pozíciók sebezhetőségét átlátni, mérlegelni nem tudó Sztójay farkasvaksága a magyar elitben sajnálatos módon ragályosnak bizonyult.

A müncheni szerződés kiegészítő nyilatkozatában a négy nagyhatalom képviselői a következőképpen rendelkeztek a csehszlovákiai magyar és lengyel kérdésről: *„A négy hatalom kormányfői kijelentik, hogy a csehszlovákiai lengyel és magyar kisebbségek kérdése, amennyiben azt a következő három hónapon belül az érdekelt kormányok közötti megegyezés útján nem rendezik, a négy hatalom itt jelen lévő kormányfői újabb összejövetelének tárgya lesz."* Kétségkívül fontos eredménye volt ez a magyar kormány 1938. szeptemberi erőfeszítéseinek, amelyek során a kormányzó, a kormány s különösen Kánya külügyminiszter és a magyar diplomácia minden követ megmozgatott a nyugati nagyhatalmak fővárosaiban, hogy a csehszlovákiai magyar kisebbség ügye valamilyen egyértelmű megfogalmazásban része legyen a négyhatalmi szerződésnek.

Az etnikai revízió előtérbe kerülése

A magyar diplomácia kezdetben az etnikai alapozású revíziónak, a határok nemzetiségi korrekciójának kisebb jelentőséget tulajdonított, azt valamilyen átmeneti megoldásként értékelte. Ezzel együtt az 1921. évi brucki, marienbadi és brünni bilaterális magyar–csehszlovák tárgyalásokon, majd szinte minden évben valamilyen formában előkerültek a csallóközi, Ipoly menti határok módosítására vonatkozó ötletek, elképzelések mint a két ország közötti nyíltan ellenséges viszony kezelésében a fordulat lehetőségét megteremtő feltételek. Ezért váltott ki élénk visszhangot Magyarországon Masaryk csehszlovák elnök minden olyan megnyilatkozása, amely akár a Csallóköznek, akár más magyar többségű területsávnak a lehetséges átadását helyezte kilátásba.

Az etnikai alapozású revíziós követelések a romániai, a csehszlovákiai és a jugoszláviai magyar kisebbségekkel kapcsolatos magyar kormányzati politikában folyamatosan jelen voltak. Magyarország igyekezett kihasználni a kisebbségvédelmi rendszer lehetőségeit, de a budapesti kormányok a kisebbségi magyar vezetők számára minden alkalommal egyértelművé tették, hogy optimális megoldásnak a területi revíziót tekintik. A három szinten – történeti, etnikai, területi kritériumok alapján – körvonalazott revíziós eszmény megvalósításának útjában a két világháború közötti közép-európai nemzetállami realitások egyre nagyobb akadályt jelentettek.

Az 1918 előtti magyar állam reintegrációja éppoly irreális eszmének bizonyult, mint a Habsburg-restauráció gondolata. Hasonlóképpen nem volt

semmilyen érdemi háttere a magyar–szlovák közös állam létrehozásának, de még csak a Magyarországon belüli szlovák autonómia kialakításának sem. Pedig ez a felvidéki revíziós tervezésben jó ideig, sőt egyes vezető magyar politikusoknál egészen 1938-ig meghatározó ideának számított. A magyar diplomácia sokáig nagy súlyt helyezett arra, hogy a magyar kisebbségek területi önrendelkezése mellett a térség többi „elnyomott" nemzete, köztük elsősorban a szlovák és a rutén-ruszin nemzet, népszavazás keretében mondhasson véleményt saját jövőjéről, nem titkolva azt a reményt, hogy a két nemzeti társadalom többsége a magyar állami keretek közt képzeli el saját önrendelkezésének megvalósítását.

Jóllehet a korszak valamennyi vezető külpolitikai személyisége, irányító és mértékadó tényezője kénytelen volt szembesülni a revíziós célok megvalósításából adódó kül- és geopolitikai, illetve katonai adottságokkal, az Anschluss, illetve az 1938. évi csehszlovák válság hónapjaiban a magyar döntéshozók nem tudtak és nem is akartak kimaradni a határrevízió Németország által felkínált lehetőségéből. A katonai konfliktus kezdeményezőjének hálátlan szerepétől sikerült ugyan megszabadulni, a hitleri forgatókönyv szabályait azonban a magyar kormány nem volt képes átírni.

Remények és dilemmák

A müncheni szerződés eredményeként létrejövő autonóm szlovák kormány az 1938. októberi komáromi tárgyalásokon próbált megegyezésre jutni a Kánya Kálmán és Teleki Pál vezette magyar küldöttséggel. A Jozef Tiso szlovák miniszterelnök által irányított cseh–szlovák delegáció megpróbált kibújni az etnikai elvű határmódosítást szorgalmazó magyar javaslat elől, s a szlovákiai és a kárpátaljai magyarok autonómiájának biztosítását, majd a két ország közötti reciprok kisebbségpolitika megoldását, sőt a lakosságcsere gondolatát is felvetette. A szlovák autonóm kormány érdekeinek mindemellett jobban megfelelt a nemzetközi döntés kicsikarása, hiszen így annak diktátumjellegét kommunikálhatta a szlovákiai közvélemény felé.

Magyar kormánytényezők a müncheni szerződést követő napokban is abban reménykedtek, hogy a szlovák autonómia kikiáltása egész Szlovákiát Magyarországhoz kötheti. Kárpátalja esetében a teljes terület visszaszerzése sohasem titkolt része volt az etnikai, történeti elveken nyugvó, integrális vagy fokozatos megoldások láncolataként elképzelt magyar revíziónak. Az 1910-ben 55%-os ruszin többségű Kárpátalja esetében a lengyel–magyar közös határ stratégiainak mondott, de inkább csak érzelmi célja mellett a magyar kormányok a történeti nemzetiségekkel kialakítható megállapodás vonzó alternatívájának felmutatását is remélték a kárpátaljai autonómia tervétől. A magyar követelések alapvariánsát azonban 1938-ban már az etnikai revízió, azaz az 1910. évi népszámlálás nemzetiségi adataival alátámaszthatóan magyar többségű szlovákiai és kárpátaljai területek megszerzése jelentette. Azonban ez a müncheni szerződésben jogalapra találó magyar törekvés elfogadhatatlan volt a csehszlovák, illetve az autonóm szlovák kormány számára.

Az 1910. évi népszámlálások igen erős, minden korabeli és utólagos elemzés szerint is eltúlzott asszimilációs nyereséget mutattak ki a magyarok javára. Pozsony, Nyitra, Besztercebánya, Zólyom magyar népességének erőteljes növekedése, illetve relatív többsége mellett a kétnyelvű, kettős identitású etnikai kontaktuszónákban is jelentős magyarosodást regisztrált az 1910-es adatfelvétel. Nyitra, Kassa, de különösen Pozsony – és még inkább a három város együttes – átadásába semmilyen cseh–szlovák kormány sem egyezhetett volna bele. Ezek az etnikai érvek eleve reménytelenné tették az október 9-én Komáromban elkezdett kétoldalú tárgyalásokat.

Ráadásul mindkét ország és az autonóm szlovák kormány is abban reménykedett, hogy a kétoldalú tárgyalások kudarcának dokumentálásával kedvezőbb tárgyalási pozíciókat alakíthat ki a nagyhatalmak döntőbírósága előtt, mint a másik féltől elvárható legnagyobb engedmények esetén. A magyar kormány pedig a revíziós doktrínában megfogalmazottaknak megfelelően fontosabbnak tartotta a brit, francia, olasz és német nagyhatalmi részvételt a döntés meghozatalában, mint a csehszlovák kormánnyal kialakítandó kompromisszumos alternatívát.

Ugyanakkor az is tény, hogy Németország a komáromi tárgyalások előtt a háttérben, a komáromi tárgyalásokat követően pedig nyíltan beavatkozott a két ország konfliktusába, és a vitás kérdések többségében (Pozsony, Nyitra és Kassa esetében is) a Tiso által előterjesztett szlovák pozíciót támogatta. A magyar szempontból vesztésre álló vitás kérdésekben végül is az olasz kormány, Ciano és Mussolini közbelépése módosította ezt a képletet, amivel jó ideig sem Prágában, sem Pozsonyban nem számoltak. Az integrális és az etnikai revízió opciójának belső konfliktusát a korszak valamennyi vezető magyar politikusa átélte. Még Teleki Pál is, aki a globális-integrális revízió legelkötelezettebb hívének számított, kénytelen volt tudomásul venni az európai, azon belül a közép-európai nemzetállami realitásokat s elfogadni az etnikai alapozású határmódosítások alternatíváját.

Hitler átmeneti meghátrálása

1938 tavaszán–nyarán sokáig úgy tűnt, hogy Hitler a Fall Grün (Zöld terv) megvalósítása mellett dönt, de több tényező – pl. a brit–francia egyeztetések miatti berlini aggodalmak, a csehszlovák hadsereg és védelmi vonalak ereje, a szovjet hadba lépés kockázata, a háború kirobbantásában kezdeményező szerepre kiszemelt Magyarország meghátrálása – hatására a német diplomácia átmenetileg megelégedett a szudétanémet többségű területek megszerzésével. A csehszlovákiai német kérdés, illetve a csehszlovákiai kisebbségi rendezés ügyének átvilágítására s egyfajta közvetítő feladatra felkért Runcimanmisszió kudarca azt mutatta, hogy Prága nyugati szövetségesei a „világbéke megmentésére" hivatkozva nem fognak Benešék védelmére kelni.

Ugyanakkor már az 1938. augusztusi kieli legfelső szintű német–magyar tárgyalásokon kiderült, hogy a németek a háborús kockázattól húzódozó Magyarországot egyre kevésbé tartják megfelelő partnernek a Csehszlovákiával szembeni katonai fellépéshez. Sőt a kieli tárgyalások előtt a német külügyminisztérium arra is felhívta a Führer figyelmét, hogy Magyarország elsietett Csehszlovákia elleni támadása a két kisantantpartner akcióját is kiválthatná. *„Nem lenne számunkra nyereség olyan magyar segítség, amely új ellenfeleket szerezne nekünk"* – állt az 1938. augusztus 22-i feljegyzésben.

Berlinnek szembesülnie kellett azzal a ténnyel is, hogy Magyarország nemcsak katonailag nincs felkészülve a németekét megelőző vagy velük egyi-

1938. november 2-án a bécsi Belvedere palotában Ciano olasz és Ribbentrop birodalmi német külügyminiszter kézjegyével látta el a magyar–csehszlovák államhatárokat módosító első bécsi döntést. Ennek alapján Magyarországhoz visszakerült 11 927 négyzetkilométernyi terület és 896 ezer lakos. Az etnikai alapú revízió eredményeképpen a visszacsatolt terület népességének 86%-a, mintegy 750 ezer fő volt magyar nemzetiségű.

dejűleg indítandó fegyveres támadásra, de politikailag is irreális elképzelés a történeti alapozású integrális revízió alternatívája. Az érintett szlovákok akarata ellenére, a két másik kisantant állam előzetes egyetértését nélkülözve, illetve Lengyelország fokozott szlovákbarát érzékenységét figyelembe véve az Imrédy-kormány egyszerűen nem engedhette meg magának az egykori felső-magyarországi területek egészére kiterjedő revíziót. A trianoni Magyarország nemzetközi determinációit figyelembe véve – Kárpátalja kivételével – így vált a szomszéd államok mindegyikével szemben fennálló területi igények megfogalmazásában az etnikai alapozású revízió első számú célkitűzéssé.

Diplomáciatörténeti közhely, hogy Hitler további agresszív terjeszkedési terveivel szemben Anglia, illetve Franciaország a csehszlovák válság heteibenhónapjaiban ideig-óráig elhitte, hogy az appeasement politika engedékenysége képes lesz megfékezni, kiengesztelni a kardcsörtető Németországot. A két nyugati nagyhatalom közép-európai politikájának tényleges vezérfonala azonban továbbra is a Berlin–Róma-tengely konfliktusnövelő hatásának ellensúlyozása, a háborús tűzfészkekkel szembeni preventív fellépés és minden további határmódosítás elutasítása maradt.

Ugyanakkor Csehszlovákia külpolitikai elszigetelődésében a belpolitikai, kisebbségpolitikai fejlemények szorosan összefüggtek Németország egyre agresszívebb fellépésével. A szudétanémet, szlovák, lengyel, rutén és magyar kérdés külpolitikai felértékelődése és eszkalációja az Anschluss után radikalizálódott hitleri külpolitika nyílt beavatkozó magatartásának következménye volt. Még akkor is, ha az ország lakosságának közel ötven százalékát alkotó nem cseh népesség rendezetlen államjogi helyzete a hitleri beavatkozási politika nélkül is megoldásra várt volna.

Milan Hodža miniszterelnök nemzetiségi statútummal kapcsolatos munkálatai elégtelennek bizonyultak arra, hogy az egyre inkább alkotmányjogi válsággal fenyegető szlovák, szudétanémet, ruszin, magyar és lengyel kérdésben világos megoldási tervet körvonalazzon. Mindezek a kül- és belpolitikai fejlemények Csehszlovákia két másik érintett szomszédjának – Lengyelországnak és Magyarországnak – az aktivizálódását is kiváltották, és a müncheni szerződést követő hetekben kiderült: egyik relációban sem sikerült a müncheni szerződés kiegészítésében megjelölt kétoldalú megállapodást elérni.

A müncheni négyhatalmi konferencia előestéjén a magyar kormány számára különösen fontos volt a házigazda Németország és a szövetséges Olaszország jóakaratú figyelmének megszerzése, illetve a brit és francia jóindulat megőrzése, mégpedig annak érdekében, hogy a szudétanémet kérdéssel egy időben a magyar kérdésre vonatkozóan is döntés szülessék. A magyar külügyminisztérium folyamatosan arra utasította berlini, római és londoni követeit, hívják fel az illetékes körök figyelmét arra, *„hogy amennyiben Magyarország kárára a csehszlovák ügy likvidálásánál diszkrimináció történnék, akkor a magyar kormány mindenre el van szánva”.*

Németország és a magyar–csehszlovák területi vita

A csehszlovákiai lengyel és magyar kisebbségi kérdés rendezésének a müncheni szerződés mellékletébe bekerült követelménye a magyar revízió ügyét a korábbi bizonytalan diplomáciai tár-

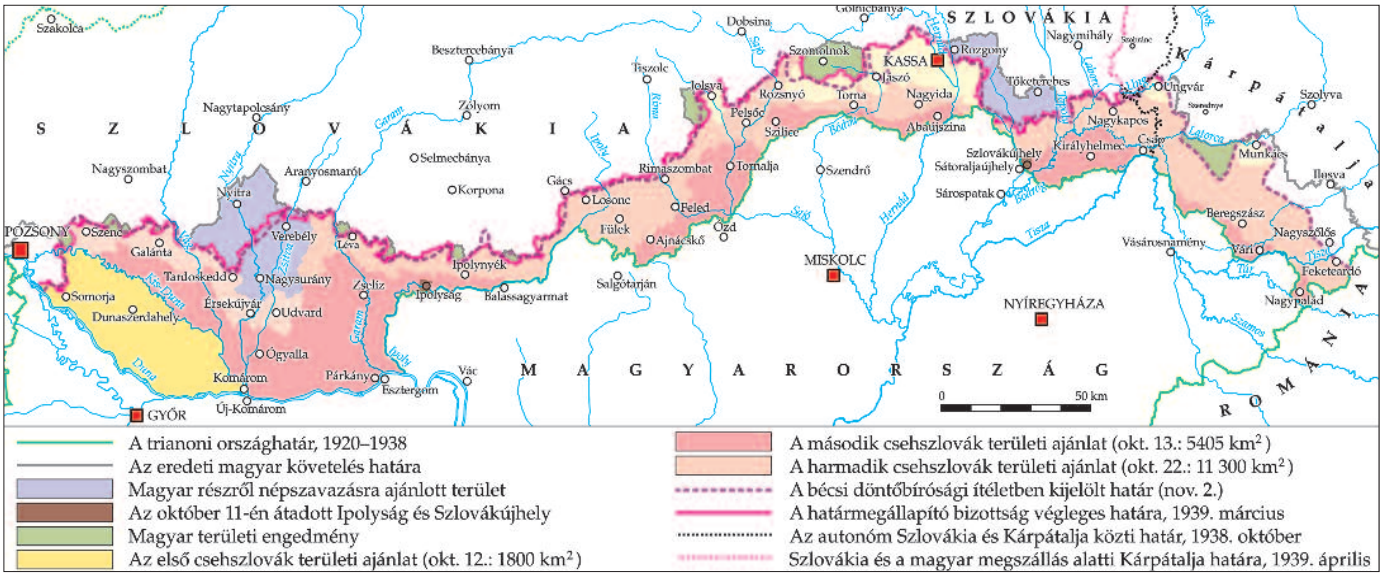

gyalási mezőből átemelte a három hónapon belüli bilaterális megoldás, illetve sikertelen kétoldalú tárgyalások esetén az ismételt négyhatalmi döntés konkrét, szerződésekbe foglalható megállapodásának világába. A mintaként és alapelvként szolgáló müncheni kotta – az 1918 előtti utolsó népszámlálás adatai alapján magyar többségű települések visszaszolgáltatása Magyarországnak – mindenesetre számos nehézséget hordozott magában. Mindenekelőtt az 1918 és 1938 közt sok tekintetben radikálisan megváltozott etnikai viszonyokkal kellett szembesülni a kétoldalú tárgyalásokon.

Külön nehézséget jelentettek az 1910. évi magyarországi népszámlálásnak éppen a felső-magyarországi megyékben és városokban sok esetben kétséges, csakis statisztikai magyarosításokkal magyarázható kétséges adatai, mint például Besztercebánya, Zólyom relatív magyar többsége vagy Trencsén város 30, Kassa közel 80 százalékos magyar részaránya, a zsidóság soraiban lezajlott nagyarányú disszimilációs folyamat, illetve a városlakó népesség gyakori kettős, hármas identitása.

A globális, integrális revízió alternatívájának folyamatos háttérbe szorulása Németország közép-európai pozícióinak megerősödésével párhuzamosan történt, mégpedig elsősorban azért, mert Hitlerék számára a katonai és gazdasági értelemben egyaránt gyenge Magyarország maximális revíziós céljainak támogatása valójában szóba sem jöhetett. Szlovákia és Kárpátalja esetében erre elméletileg nyílhatott volna némi esély, de a magyar politikai és katonai vezetés 1938-ban is csak Kárpátaljával kapcsolatosan tartotta járhatónak a teljes terület megszerzését.

Az etnikai revízió azt követően vált Szlovákia tekintetében kizárólagossá, hogy a magyar kormány kitért a Csehszlovákia elleni katonai támadásban Hitler által felkínált kezdeményező, illetve kísérletinyúl-szerep elől. Erre a magyar kormánynak számos oka volt, de legfőképp a másik két kisantant állam részéről fenyegető támadás, illetve a magyar hadsereg felkészületlensége játszott meghatározó szerepet. Ráadásul az etnikai alapozású területmó-

A komáromi tárgyalások

A müncheni szerződés kiegészítő jegyzőkönyve alapján a Kánya Kálmán külügyminiszter vezette magyar és a Jozef Tiso szlovák miniszterelnök által vezetett csehszlovák kormányküldöttség 1938. október 9-én este 19 órakor a bal parti Komáromban, a Vármegyeháza épületében kezdte meg tárgyalásait a müncheni szerződés kiegészítő jegyzőkönyve szerint három hónap alatt megoldandó határkérdésekről. A tárgyaló felek hivatalos nyelvként a franciát fogadták el, de megegyeztek a magyar nyelvű tárgyalási gyakorlatban.

Kánya Kálmán az első tárgyalási forduló végén átnyújtotta azt a francia nyelvű jegyzéket, amely az egykori magyarországi területek valamennyi nemzetisége, így a szlovákok és a ruszinok esetében is népszavazást javasolt. A magyar fél természetesen *„elsősorban a többségében magyarok lakta területek sorsa iránt érdeklődött”*. Szorgalmazta a szudétanémet területek átadásáról döntő müncheni szerződés alapelvének alkalmazását, vagyis az 1910. évi népszámlálás adatai alapján magyar többségű szlovákiai és kárpátaljai területek azonnali visszaszolgáltatását. Az eredeti magyar követelések magukban foglalták a magyar nyelvterület peremén elhelyezkedő falvakat és városokat, egyebek közt Dévényt, Pozsonyt, Nyitrát, Jolsvát, Kassát, Munkácsot és Ungvárt.

A (cseh)szlovák fél az öt napon át, október 13-ig tartó tárgyalásokon ezeket a magyar igényeket mindvégig elutasította. Helyette előbb a magyar területek autonómiáját, majd a Csallóköz átengedését ajánlotta, s végül harmadik javaslatában a vasútvonalak megtartása mellett két azonos számú kisebbség kialakítását célozta meg, amit Teleki Pál, illetve Kánya Kálmán a tárgyalások megszakítását is kilátásba helyezve elutasított. Pozsony átadását viszont Tisóék eleve kizárták, amit a magyar küldöttség hallgatólagosan tudomásul vett. A szlovákok a magyar területsáv többi városához, így Kassához, Ungvárhoz és Munkácshoz is következetesen ragaszkodtak. A tárgyalások kudarcának egyik fő oka éppen ez utóbbi három város kétoldalú tárgyalásokon megoldhatatlannak bizonyult kérdése volt.

dosítási elképzelések megvalósításában a magyar kormányok számíthattak a meghatározó európai nagyhatalmak mindegyikének megértésére, Csehszlovákia esetében 1938 augusztusától kezdve korlátozott támogatásukra is.

S ez kétségkívül – a háborús konfliktus elkerüléséhez hasonlóan – kiemelten fontos szempontja volt a Bethlen és Teleki által kidolgozott magyar revíziós doktrínának, hiszen a magyar határmódosítások tartósságát mindig is egyfajta európai konszenzus kialakításától, a meghatározó nagyhatalmak közös támogatásától remélte a magyar diplomácia. Mindez azonban éppen a hitleri Németország közép-európai dominanciájának megerősödése mellett egyre valószínűtlenebbé vált.

Berlin elhidegül Budapesttől

A Hitler által Kielben elmondott nevezetes mondat, mely szerint aki a németekkel *„akar étkezni, annak a főzésben is segítenie kell”,* valójában kijelölte Magyarország politikai és katonai szerepét. Bár az Imrédy-kormány igyekezett is ennek mindenben megfelelni, a katonai beavatkozástól mégis sikerült távol maradni a csehszlovák válság forró szakaszában.

Sztójay Döme berlini követ szeptemberi jelentései jól jelzik a német nyomás fokozódását. Szeptember 10-én Ribbentrop külügyminiszter óva intette Magyarországot a Prágával szembeni elhamarkodott ultimatív fellépéstől. Hat nappal később Göring tábornagytól már enyhe megrovást kap Sztójay, amiért *„sem a világsajtóban, sem a magyar sajtóban, sem a szlovenszkói magyar párt és magyarság megnyilvánulásaiban nem látja azt, hogy valami történnék a világ figyelmének felhívására abban az irányban, hogy a szlovenszkói magyarság »a vér jogán« visszacsatoltassék az anyaországhoz”.*

Göring a következő napon Sztójayn keresztül meg is üzente a tennivalókat. Azt javasolta, hogy Magyarország *„az önrendelkezési jogot csehországi magyar kisebbségek részére hivatalosan is a legerélyesebben és pergőtűzszerűen követelje”,* s emellett *„a magyar kisebbségek Henlein felhívásához hasonlót intézzenek a cseh kormányhoz, illetőleg az összes tekintetbe jövő kormányokhoz”; „provokáljanak fegyveres összeütközéseket, sztrájkokat s behívási parancsnak ne tegyenek eleget, mert csak erős incidensek irányítják a nyugati hatalmak figyelmét a magyar követelésekre”.* Göring a varsói és a budapesti kormányt arra is rá akarta venni, hogy hassanak a szlovákokra, *„hasonló magatartás követésére, és hogy az önrendelkezést követeljék”.* S végül azt is melegen tanácsolta, hogy a londoni és párizsi magyar követek *„lehetőleg döngessék az ottani kormányok kapuit úgy, ahogy a cseh követek ezt naponta többször is megteszik”,* s a magyar kormány vessen mindent latba, hogy a külföldi sajtó többet foglalkozzék a magyar kérdéssel is. Göring tehát azzal fenyegetőzött, hogy a magyar passzivitás és tétlenség miatt a nyugati államok csak a szudétanémetek ügyét kívánják majd rendezni, s a magyarokról megfeledkeznek.

Tárgyalások Münchenben és Berlinben

Magyar részről rövid ideig még a müncheni szerződést követő napokban is számoltak azzal az eshetőséggel, hogy a cseh–szlovák kormányválság, majd pedig a szlovák autonómia október 6-i zsolnai kikiáltása egész Szlovákiát Magyarországhoz sodorhatja. Éppen ezért a Jozef Tiso vezette szlovák autonóm kormány Magyarországgal szembeni határozott fellépését – a közös államjogi megoldás határozott pozsonyi elutasítását – a magyar kormány 1938. október 7-i, a szlovák autonómia kikiáltásának következményeit is megtárgyaló ülésén láthatóan rezignáltan vette tudomásul.

A sikertelen komáromi tárgyalások után a német és az olasz kormány megpróbált közvetítőként fellépni a vitás kérdések megoldásában. Előbb a Jozef Tiso vezette cseh–szlovák delegációt fogadta Ribbentrop és Hitler, majd március 14-én František Chvalkovský cseh–szlovák külügyminiszterrel, illetve Darányi volt magyar miniszterelnökkel folytattak tárgyalásokat. Külön gondot jelentett a német kormány egyre keményebb nyomásgyakorlása, amit a sikertelen komáromi tárgyalások után mindkét érintett fél megtapasztalt.

Az öt napig tartó, plenáris üléseken és szakértői megbeszéléseken folyó tárgyalásokon Teleki Pál, az Imrédy-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, a nemzetiségi, földrajzi ügyek kiváló szakértője visszautasította a magyar népszámlálási adatokkal szembeni szlovák kifogásokat és azt a Tiso által felvetett javaslatot, hogy a két országban maradó kisebbségek ügyét lakosságcserével oldják meg.

Miután a (cseh)szlovák delegáció nem volt hajlandó a müncheni elvek alapján a magyar követelésekhez közelítő javaslatot tenni, október 13-án az este hét órakor kezdődött megbeszélésen Kánya Kálmán bejelentette, hogy *„az újjárendezés alapelvét illetőleg olyan űr tátong a két delegáció által képviselt álláspont között, hogy annak áthidalását, meggyőződésünk szerint, ezektől a tárgyalásoktól nem remélhetjük”.* Ezzel a nyilatkozattal a magyar fél a komáromi tárgyalásokat befejezettnek tekintette. Ugyanaznap éjfélkor Imrédy miniszterelnök rendkívüli minisztertanácsi ülést hívott össze, ahol döntést hoztak az 1908–1911-es korosztályok katonai behívásáról, illetve Darányi Kálmán és Csáky István október 14-i németországi, illetve olaszországi kiküldetéséről, ahol az előállt helyzetről Hitlert és Mussolinit tájékoztatták.

Sátoralja- (szlovák)újhely és Ipolyság visszatérése

A komáromi tárgyalások előfeltételeként a magyar kormány a csehszlovákiai magyar politikai foglyok amnesztiája, a csehszlovák hadseregben szolgáló magyar katonák leszerelése, az érintett magyar területeken magyar rendfenntartó egységek létrehozásának engedélyezése mellett két határ menti település átengedését követelte. Az október 9-i esti tárgyalásokon a két küldöttség katonai szakértője, Andorka Rudolf vezérkari ezredes és Rudolf Viest tábornok megegyezett, hogy Cseh–Szlovákia a Sátoraljaújhely Ronyván túli részén található Szlovákújhely községet 24 órán belül, Ipolyság városát pedig 36 órán belül átadja Magyarországnak. A budapesti 1. honvéd gyalogezred 1938. október 11-én vonult be Ipolyságra, ahol elsőként vezették be a magyar pengőt, amely hét csehszlovák koronát ért. A magyar rádió élő adásban közvetítette az első visszatért város euforikus hangulatú ünnepségét.

1938. november 6-án délután három órakor Komárom főterén, a Klapka-szobor előtti emelvényen Horthy Miklóst és feleségét, Imrédy miniszterelnököt, a cserkészruhában megjelent Teleki Pált, Zsindely Ferenc államtitkárt, valamint Alapy Gáspár újkomáromi polgármestert köszöntötte Fülöp Zsigmond bankigazgató, Komárom városbírója.

Darányi Kálmán berlini és müncheni tárgyalásain azzal szembesült, hogy a magyar határjavaslatot Ribbentrop birodalmi külügyminiszter tévesen – illetve a szlovákok számára kedvező tárgyalási pozíciót felkínálva, tudatosan módosítva – interpretálta. A Kassa, Munkács, Ungvár kihagyásával átértelmezett Ribbentrop-vonalat mint a magyarokkal már egyeztetett német megoldási javaslatot terjesztette elő Chvalkovský cseh–szlovák külügyminiszternek, illetve a Tiso–Bacsinszkij-féle szlovák–rutén delegációnak.

A Darányi és Hitler megbeszéléséről készült német feljegyzés tanúsága szerint Hitler – a szlovák autonómiában rejlő német regionális érdekeket felismerve – elutasította a magyar népszavazási törekvéseket, mondván, a szlovákok és a ruténok már nem kívánnak automatikusan visszatérni a magyar államkeretek közé. *„A szlovákokra nem lehet a népszavazást ráerőszakolni. Ők természetesen függetlenekké akarnak válni, és végképp nem akarnak Magyarországgal egyesülni."*

A Führer a magyar tárgyalási pozíciók gyöngéjét Magyarország katonai határozatlanságában jelölte meg, és a magyar szempontból legkedvezőbb pillanatok elmulasztását Darányi szemére vetve megjegyezte: *„Ha háborúra került volna sor, Magyarország megkaphatta volna egész Szlovákiát. Most viszont alkalmazkodnia kell ahhoz, ami lehetséges."* Erre utalva Darányinak azt a kérdést is feltették a müncheni tárgyaláson, nem kívánja-e megszállni Szlovákia egyik részét, míg a másik részre vonatkozóan népszavazást írnának ki. A volt magyar miniszterelnök csak a magyarlakta területek megszállását tartotta kivitelezhetőnek, utalva Románia és Jugoszlávia várhatóan ellenséges magatartására. Hitler a beszélgetésnek ezt a részét a következőképpen összegezte: *„Mindenesetre a döntő tényező nem az, hogy kinek van igaza, hanem az, hogy kinek van hatalma."*

Darányi látogatása előtt egy nappal a csehszlovák kormány megbízásából Jozef Tiso, a szlovák autonóm kormány miniszterelnöke is tárgyalt Hitlerrel, akit láthatóan meg tudott győzni arról, hogy Pozsony mellett Kassa és Ungvár is alapvető fontosságú a második Cseh–Szlovák Köztársaság szempontjából. A harmadik csehszlovák területi javaslatban ezek a német ígéretek tükröződtek, ami miatt a magyar kormány kénytelen volt Berlinben is tiltakozást bejelenteni. Október második felében ez a német elköteleződés okozott azután bonyodalmat, amely az olaszok közreműködésével végül is Kassa, Ungvár, Munkács Magyarországhoz kerülésével ért véget.

Darányi Ribbentroppal folytatott különmegbeszélésén a magyar határjavaslat Cseh–Szlovákia által elutasított pontjairól – Pozsony, Nyitra, Kassa, Munkács és Ungvár kérdéséről – egyeztetett. A tárgyalások eredményét a birodalmi külügyminiszter – Darányi javaslatától eltérően – úgy interpretálta, hogy abból Kassa, Munkács és Ungvár is kimaradt volna. Ez ellen október 23-án Darányi levélben tiltakozott. Darányi ragaszkodott Kassa és a két kárpátaljai város magyar fennhatóság alá kerüléséhez. A szlovákok által vitatott többi város közül Nyitra, Jolsva, Szomolnok és környéke esetében pedig továbbra is a népszavazást tartotta a legjobb megoldásnak. Válaszüzenetében Ribbentrop a Kassára vonatkozó magyar igényt elismerte, Ungvár és Munkács esetében viszont a cseh–szlovák pozíciót támogatta. Ez az álláspont változott meg azután a Ciano és Ribbentrop, illetve a Hitler és Mussolini közötti egyeztetések során. Darányival folytatott tárgyalásain Hitler majdnem ultimátumszerűen javasolta a magyar kormánynak a kilépést a Népszövetségből, a csatlakozást az Antikomintern Paktumhoz, illetve Kánya menesztését.

A bécsi döntés után kialakult magyar–német helyzetet Hitler már a Kányát váltó Csáky külügyminiszterrel tekintette át 1939. január 16-án. Hitler felháborodva utasította vissza Bethlen

kritikáját, aki a *Pesti Hírlap* 1939. újévi számában Németországot okolta az etnikai területekre korlátozott felső-magyarországi revízió miatt. Hitler ehelyett – a tényeknek egyébiránt megfelelően – Magyarország húzódozását, etnikai alapokra helyezkedését, Kányabledi és Darányi müncheni tárgyalásait rótta fel, valamint azt, hogy a magyarok tulajdonképpen a németekkel kapartatták ki saját gesztenyéjüket. „Idióta nyilatkozatoknak" minősítette azokat a kritikákat, amelyek a németek negatív álláspontjáról beszélnek a lengyel–magyar határ esetében. A Szent István-i Magyarországgal szemben ő a Nagynémet Birodalmat helyezhetné szembe. Magyarország a Csehszlovákia elleni katonai támadás elmulasztásával lekésett az integrális megoldás lehetőségéről, az etnikai határok mellett döntött, s ismétlésre többé nincs lehetőség.

A komáromi bevonuláson a kormányzót három díszmagyarba öltözött leány – Kállay Éva, Kecskés Sári és Gögh Gizike – virágcsokorral köszöntötte. A bevonuló magyar katonákat mindenütt hasonló lelkesedés és hála fogadta.

A bécsi döntés korabeli értékelése

Öt nappal az első bécsi döntés megszületése után, 1938. november 7-én a Magyar Történelmi Társulat ünnepi nagygyűlést szervezett Budapesten. A rendezvény fő szónokaként a társulat elnöke, Hóman Bálint egyebek mellett arra kereste a választ, miért nem *„az abszolút történeti igazságosság"*, hanem a nemzetiségi elv alapján, a *„népi gondolat szellemében"* határozta meg a döntőbírói szerepet vállaló német és olasz külügyminiszter az új magyar–csehszlovák határt. Minden kortárs tisztában volt azzal, hogy Németországnak döntő szerepe volt a határkorrekció nagyhatalmi előkészítésében. Azt azonban csak a magyar kormányzati elithez tartozó kevesek tudhatták, miért és hogyan módosította a német diplomácia a Csehszlovákia felszámolását 1938. október 1-jei határidővel célul kitűző Zöld tervet, s abban milyen szerepeket, feladatokat szánt és milyen területek megszerzését ígérte Magyarországnak.

Természetesen Hóman is azt hangsúlyozta, hogy a magyar külpolitika első revíziós sikere milyen nagy mértékben volt Hitlernek köszönhető, s ezért a társulat ünnepi ülése köszönőtáviratot intézett a Führerhez. Az eseményről beszámoló budapesti német követi jelentés kiemelte: Hóman a német népi gondolatot fontos vezérelvnek tartotta, s a német nép kulturális és politikai egységének megvalósításában Hitler magyar vonatkozású érdemeit elvitathatatlannak mondta. Kiemelte, hogy Berlin *„német hűséggel állt Magyarország oldalára, és a birodalmi külügyminiszterrel együtt elősegítette, hogy egymillió felsőmagyarországi testvér vissza tudott térni az anyaországhoz"*. Otto Erdmannsdorf budapesti német követ 1938. november 9-i jelentése szerint Hóman Bálint beszéde végén mégis annak a meggyőződésének adott hangot, hogy *„a népiség elvét össze kell olvasztani a történelmi elvvel, azaz Magyarország javára a Kárpát-határt kell követelni"*.

A korabeli magyar politikai sajtó és közvélemény nagyobbik része hasonlóképpen reagált a Belvedere palotában történtekre. Különbségek csak abban mutatkoztak, hogy még a vezető magyar politikusok között is sokan voltak, akik Olaszország, illetve Mussolini és Ciano külügyminiszter álláspontját a németekénél sokkal következetesebben magyarbarátnak tartották. Közéjük tartozott Bethlen István, Teleki Pál vagy éppen Esterházy János, aki a döntés előtti napon azért indult Rómába, hogy a bécsi döntés előtt Ciano által igényelt magyar háttér-információkhoz a maga részéről is hozzájáruljon. ◆

BABUCS ZOLTÁN

Országgyarapítás
– vér nélkül

Horthy Miklós kormányzó 1938. november 4-én a következő hadparancsot adta ki:

„Honvédek! A Trianon bilincsei alól felszabadult és újjászületett honvédségünk 20 esztendei nehéz várakozás után átlépi azt a határt, amelyet mindenkor ideiglenesnek tekintettünk. Egymillió testvérünk vár Reátok odaát! Az ő számukra két évtizedes súlyos megpróbáltatás után Ti jelentitek minden reményük és vágyuk beteljesülését. Hazamentek elődeink drága vérével annyiszor megszentelt Felvidékünkre! Ezzel az érzéssel teljen meg lelketek, és honvédségünk dicső múltjához méltóan szeretettel zárjátok szívetekbe a visszanyert ősi magyar föld minden egyes lakóját, magyarokat, szlovák, ruszin és német testvéreinket egyaránt. Büszkén és bizalommal bocsájtalak utatokra azzal a biztos tudattal, hogy az örök igazság jogán az új életre támadt Magyar Erő segítségével visszaszerzett területeket soha semmi szín alatt sem hagyjuk el többé! Isten és a Haza nevében: ELŐRE!”

A HONVÉDSÉG BEVONULÁSA

Honvédek magyar ruhás hölgykoszorúban Léván

Az 1938. szeptember 29-én angol, francia, német és olasz részről aláírt müncheni egyezmény Németországnak juttatta az addig csehszlovák fennhatóság alatt lévő Szudéta-vidéket. Az okmány záradékába bekerült, hogy a csehszlovákoknak területi vitáikat kilencven napon belül rendezniük kell a lengyelekkel és a magyarokkal, s amennyiben a tárgyalások kudarcba fulladnak, nemzetközi döntőbíróság határoz a kérdéses ügyekről.

A honvédség mozgósítása

Ennek értelmében október 8-án kezdődtek meg Révkomáromban a csehszlovák–magyar határtárgyalások. Az akkori varsói magyar katonai attasé, vitéz ebesfalvi Lengyel Béla vezérkari alezredes beszámolt a komáromi tárgyalások egyik érdekes epizódjáról: *„Kánya Kálmán m. kir. külügyminiszter előbb franciául szólalt fel, de utána mindjárt Tiso szlovák miniszterelnök emelkedett szólásra, és javaslatára a tárgyaló felek megállapodtak a magyar tárgyaló nyelv alkalmazásában.”*

A csehszlovák delegáció két határ menti települést (Ipolyság, Sátoraljaújhely-Gyártelep) visszaadott Magyarországnak, ahová a honvédség október 11-én vonult be. Ám a jóindulat tovatűnt, Josef Tisóék egy 5405 km²-es – városok nélküli – területsáv és 349 ezer lakos átadására voltak hajlandóak, ezzel szemben a magyar követelés 14 153 km² és 1 091 000 lakos volt. Időközben a lengyelek hadseregük erődemonstrációja révén elérték, hogy Teschen vidékét és néhány tátrai községet megkapjanak a csehszlovákoktól. A tárgyalások végleg megfeneklettek, s Csehszlovákia kijelentette: hadserege kész megvédeni az ország határait.

A magyar hadvezetőség már szeptember derekán elrendelte a honvédség mozgósítását – ami 1919 óta első ízben történt meg –, és öt korosztályt hívtak be. Az október 1-jén életbe lépő Huba–I. hadrend értelmében a vegyes dandárok felvették a hadtest elnevezést, és az északi határra zárkóztak fel – nyugatról kelet felé – a székesfehérvári II., a budapesti I., a miskolci VII. és a debreceni VI. hadtest csapatai (a fővezérségközvetlen alakulatokkal együtt tizenhat dandár), továbbá a leveldi Kozma Miklós által szervezett Rongyosgárda, amelynek 19 lövészzászlóalja diverzáns akciók sorát hajtotta végre. A fegyveres konfliktus kirobbanását megelőzendő a magyar fél október 20-án nemzetközi döntőbíráskodást kért, amelyet hat nappal később Csehszlovákia is elfogadott.

Miután Nagy-Britannia és Franciaország Közép-Európa ügyei tekintetében kinyilvánította érdektelenségét, a magyar–csehszlovák határterületi vita rendezésében Németország és Olaszország vett részt. A bécsi Belvedere palotában november 2-án kihirdetett első bécsi döntés Magyarországhoz csatolta a Felvidék és Kárpátalja déli részét, 11 927 km²-nyi területet és 1 058 000 lakost, akiknek 86,5%-a volt magyar. Történt mindez a németek akarata ellenére, akik a döntőbíráskodás során végig a csehszlovák érdekeket tartották szem előtt, míg ügyünket Galeazzo Ciano gróf, olasz külügyér pártolta leg-

Ünneplő sokaság, Nagysalló, 1938. november 9.

inkább, s egy magyar titkos delegáció segítségével megtanulta magyarul az összes település nevét, amelyre Magyarország igényt formált. A későbbi határkiigazítások révén a hazatért felvidéki területek nagysága 1939 márciusának végéig tovább növekedett, így összesen 12 012 km² tért vissza a magyar Szent Korona fennhatósága alá.

A DÖNTÉS

A Belvedere palotában lezajlott tárgyalásokat a varsói magyar katonai attasé is megőrizte emlékezetében: *„A döntőbíróság* […] *Magyarországhoz visszacsatolta a régi Felvidék többségében magyarok által lakott határsávját Érsekújvár, Ipolyság, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Kassa, Ungvár, Munkács és Beregszász városokkal. Ezt Imrédy Béla m. kir. miniszterelnök a Sándor-palota erkélyéről a fáklyás menetben felvonult lelkes tömegeknek ünnepélyesen jelentette be. A közvetlen szlovák–magyar tárgyalások ugyanis nem vezettek eredményre, a magyar álláspont népszavazást kívánt, a szlovákok ezt ellenezve lényegtelen, városi települések nélküli területeket kívántak átengedni, az egész Csallóközzel egyetemben. A tárgyalások megszakadtak, ezért a Müncheni megállapodások értelmében a szlovák és magyar kormány a »Négy Nagyhatalom« döntését kérte ki.*

Ekkor az angolok és a franciák »érdektelenségük« hangoztatásával félrevonultak, és a szlovák kormány a német és olasz kormányhoz fordult és kérte fel döntőbírákként, amihez a magyar kormány is csatlakozott. Chamberlain [lord Arthur Neville brit miniszterelnök] *pálfordulása teljesen érthetetlen volt, hiszen ahogyan utólag megállapítható, 1938. október 28-án Horthy kormányzóhoz intézett levelében hivatkozott arra, hogy Lord Halifax* [Edward Frederick Lindley Wood] *külügyminiszter október 24én Edinburghban Magyarország jogos követeléseiről beszélt, melyek »békés tárgyalások útján lesznek elrendezhetők«. Amikor azonban a m. kir. kormány a szlovákokkal együtt a »Négy Nagyhatalomhoz« folyamodott, akkor Chamberlain és Halifax érdektelenségüket hangoztatták, amihez* [Édouard] *Daladier francia miniszterelnök is csatlakozott. Így született meg a »Négy Nagyhatalom« helyett a csak »Két-hatalmi döntőbíráskodás«, mely azonban a Müncheni megegyezés alapján nyugodott.* […]

A budapesti 3. gyalogdandár bevonulása Losoncra, 1938. november 10.

Az új határok megállapításánál a német–olasz döntőbíróság nyilván alaposan tanulmányozhatta a bécsi k. und. k. Militärgeographisches Institut 1910. évből való, 1:200.000 léptékű úgynevezett Generalkartéját. Figyelembe vették ugyanis a dombok, hegyek, magaslatok, völgyek, mint pl. »Hideg-völgy«, »Kincses-hegy«, »István-domb« stb., tehát magyar és nem szlovák elnevezését, melyeket annak idején a térképészek a helybeli lakosságtól tudtak meg és rögzítettek le vázlataikban."

Koltai Jenő főhadnagy, a Hadiakadémia hallgatója (1938 őszén a budapesti 1. tábori tüzérosztály felderítő tisztjeként volt csapatszolgálaton) szintén a nagyhatalmi döntés jelentőségét méltatta emigrációban született visszaemlékezésében: *„Így következett el az 1938-as év, amely izgalmas, történelmi eseményeivel az első reménytkeltő év volt a trianoni Magyarország életében.* […] *Olyan volt ez, mint hosszú, kínos betegség után az első láz- és fájdalommentes nap, amely a gyógyulás életet adó reményét hozza magával. Számunkra, magyar honvédtisztek számára, akik oly világosan láttuk nemzetünk és hazánk teljesen reménytelen katonapolitikai és katonaföldrajzi helyzetét a kisantant szűkre szabott gyűrűjében, különösen nagy jelentőséggel bírt három ellen-*

ségünk legerősebbikének kikapcsolása, hiszen fővárosunk és legfontosabb iparvidékeink oly közel feküdtek ahhoz."

A BEVONULÁS MEGSZERVEZÉSE

A honvédség csapatai az Ipoly-rendelet értelmében november 3-án zárkóztak fel az északi határra, és november 5–10. között vehették birtokba a visszatért területeket: a Csallóköz vidékét a II., az Ipoly folyó térségét az I., Rozsnyó és Kassa környékét a VII., a Munkács és Ungvár által határolt északnyugat-kárpátaljai részt pedig a VI. hadtest. A bevonulás előtt több rendelkezés született a honvéd csapattestek menetéről, fegyverzetéről, felszereléséről, a helyi lakossággal szemben tanúsítandó magatartásról, valamint a várható ünnepélyes fogadtatásokról. Az I. hadtest parancsnoksága, csakúgy, mint a többi seregtest parancsnoksága, szabályozta az összes tevékenységet:

„A felszabadító csapatok bevonulása minden tekintetben kifogástalan benyomást keltsen. Ennek érdekében: a.) Az elsőnek bevonuló csapatokhoz csak olyan embereket szabad beosztani, akik megfelelő ruházattal vannak ellátva. b.) A gyalog menetelő csapatokat nem szabad túlhajtani, az egyes nagyobb helységeket frissen, rendezetten kell elérni. c.) A csapatok fegyelmét akkor is meg kell tartani, ha hazafias lelkesedés és ünneplés láza elragadná őket – ahol szükséges, a szesztilalmat el kell rendelni. d.) Az oszlopok élén feltétlenül a határbiztosító századok és előrevont határbiztosító őrsök meneteljenek. […]

A magyar, német, tót és rutén lakossággal a legnagyobb szeretettel és udvariassággal kell bánni. Esetleges ellenszegülést vagy fegyveres ellenállást azonban a legnagyobb szigorral le kell törni és kíméletlenül meg kell torolni, különösen akkor, ha az cseh, zsidó vagy kommunista oldalról indul ki. Minden körülmények között kerülni kell a polgári lakosság javainak megrongálását vagy harácsolását. Abban a nem várt esetben, ha a megegyezés dacára ellenséges ellenállással találnánk magunkat szemben, a csapatokat ne tegyük ki nagy veszteségeknek, hanem az elért helyzetben kitartva várjuk meg, amíg átkaroló részek vagy szomszéd oszlopok beavatkozása révén az ellenállás meg nem szűnik. […] *A felszabadított területeken átmenetileg katonai közigazgatás lesz bevezetve.* […] *Annak érdekében, hogy a felszabadított területek lakossága a magyar nemzet segíteni akarását érezze, megengedem, hogy a csapatok, ott, ahol ez szükséges, – akár a kiképzés rovására is – segítsenek a polgári lakosságnak.* […]

A felszabadító csapatok tagjai nem hivatottak arra, hogy a 20 éves múlt bűnöseivel szemben a megtorlást gyakorolják. […] *1.) Közvetlen a határ átlépése előtt a csapatokat »Imához« kell vezényelni. A zene a magyar Hiszekegyet játssza, ahol zene nincs, ott egy kürtös fújja az ima-jelet. 2.) Az ima befejezése után a csapatok – az előretolandó részek is – a Rákóczi induló hangjai mellett lépjék át a határt.* […] *Ahol zene nincs, ott kürtszóval menjenek át a határon. 3.) Az egyes helységek bejáratánál a magyar lakosság vezetői valószínűleg üdvözölni fogják a csapatokat.* […] *Az üdvözlő beszédre az oszlop parancsnoka néhány hazafias szóval válaszoljon. 4.) A helység bejáratánál történt rövid üdvözlés után a parancsnok csapatainak élén bevonul a helységbe. A bevonulás alatt a zene az illető területről kiegészült vagy az illető helységben állomásozott, volt régi honvéd vagy közös csapattest indulóit, valamint magyar népdalindulókat játsszák. Ahol zene nincs, ott a csapatok kürtszóval vonuljanak be a helységbe. 5.) A helységbe bevonult csapatok a főtéren álljanak fel. Itt a zene a Hiszekegyet*

A váci „Damjanich János" 1. honvéd kerékpáros-zászlóalj katonáinak köszöntése Rétságon, 1938. október 11.

játssza. (Ha zene nincs, akkor egy kürtös az imát fújja.) A csapatokat imához vezénylik. Ima után a parancsnok fogadja a lakosság szónokának üdvözlését, majd egy erre kijelölt tiszt rövid beszédben válaszol. A beszéd elhangzása után a csapatok tiszteletadást teljesítenek, a parancsnok a lakosság felé fordulva tiszteleg a 20 évi kitartó hazafiasság megbecsülése jeléül. A zene a Himnuszt játssza. (Ahol nincs, ott a kürtösök a díszjelet fújják.) Ezután a csapatok a Rákóczi induló hangjai mellett (ha zene nincs, kürtszóval) elvonulnak. 6.) Azon a menetvonalon, ahol a vegyesdandár-parancsnok is előre megy, a volt helyőrségekbe a vegyesdandár-parancsnok ünnepélyesebb keretek között vonul be. […]

A visszacsatolandó területekre bevonuló, csapatzászlóval nem rendelkező gyalogezredek (ikeralakulatok és volt határőrezred) részére a megszállás tartamára a Hadimúzeum készletében levő, volt honvéd ezredzászlókból 1-1 zászlót kiutalok. Az érintett csapattestek ezeket a zászlókat a Hadimúzeumban okmányváltás mellett azonnal vegyék át. Ezeknek a muzeális értékű zászlóknak megőrzésére és kíméletes használatára a csapattest különleges gondot fordítson. A megszállás befejezése után jelen rendeletem alapján átvett zászlókat az érintett csapattestek a Hadimúzeumba beszállítani kötelesek. Az anyaezredek zászlóit azonnal ki kell szállítani az ezredparancsnokságok székhelyére, a seregtest parancsnokok a rendelkezésre álló menetzenét úgy osszák el, hogy ezek – a bevonulás alkalmával – a főbb útvonalakon előnyomuló csapattesteknél működhessenek."

A fogadási ünnepségeket a rendezéssel megbízott tisztek közösen készítették elő az adott település elöljáróságával. A helyi közösségekből egy-egy befolyásos hölgyet kértek fel arra, hogy az ünnepség alatt tűzze fel az általuk hozott szalagot a hadtestparancsnoki zászlóra. A város bejáratánál üdvözölt hadtestparancsnok seregteste élén, zeneszóval vonult be a város főterére. Közvetlenül mögötte vitték a Honvédelmi Minisztérium által erre a célra kiadott hadtestparancsnoki zászlót. Az ünnepélyes fogadtatás során a csapatokat tiszteletadásra vezényelték, a zenekar eljátszotta a Himnuszt, majd a kijelölt tiszt beszédét követően feltűzték a szalagot a hadtestparancsnoki zászlóra.

Losoncon fogadják vitéz lófő nagybaczoni Nagy Vilmos altábornagyot, a budapesti I. hadtest parancsnokát. 1938. november 10.

November 5-én a II. hadtest a doborgazi és a medvei hadihídon kelt át, másnap került sor a komáromi bevonulásra, ezen a napon fogadta Párkány az I. hadtest egységeit, és a VI. hadtest megkezdte Kárpátalja déli részének visszacsatolását. November 7-én az I. hadtest másik két dandára lépte át a leomlott trianoni határt, míg a VII. hadtest megindult Kassa felé. November 8-án Érsekújvár, Rozsnyó, november 9-én Fülek, Beregszász, november 10-én Léva, Losonc, Rimaszombat, Kassa, Munkács és Ungvár szabadult fel a csehszlovák uralom alól.

SIMON ATTILA

A VISSZACSATOLÁS ALULNÉZETBŐL

AZ ELSŐ BÉCSI DÖNTÉS NAPJAI

VISSZAEMLÉKEZÉSEK, MEMOÁROK, NAPLÓK

A napokban jelent meg Simon Attila szerkesztésében a *Csak álltunk és sírtunk... Az első bécsi döntés napjai a kortársak szemével* című kötet, amely mintegy 30 visszaemlékezés és naplórészlet, illetve 180 fotó segítségével idézi fel a Felvidék magyar sávjának 1938-as visszacsatolását. Az alábbi írásban a szerző a kötetben is megtalálható szövegrészletek segítségével mutatja be, miként élte meg a felvidéki magyar lakosság azokat a heteket.

[Galánta]

Az 1938. november 2-án kihirdetett első bécsi döntés egy hosszan elnyúló folyamat végére tett – akkor úgy látszott, véglegesen – pontot. Csehszlovákiában ugyanis már 1938 márciusától olyan események követték egymást, amelyek tulajdonképpen törvényszerűen vezettek el az 1938 őszén megvalósuló határmódosulásokhoz. Igaz, az események középpontjában sokáig a szudétanémet probléma állt, s a magyar kérdés csupán viszonylag későn vált kiélezetté.

Feszült hangulat

Az Anschluss megvalósulásától a müncheni döntésig tartó időszakot a csehszlovák–német határszélen folyamatos incidensek és konfliktusok jellemezték, amelyek ott valóságos polgárháborús állapotokat teremtettek. A magyarok által lakott Dél-Szlovákia azonban 1938 tavaszán és nyarán is nyugodt maradt, ami elsősorban annak köszönhető, hogy Budapest és a szlovákiai Egyesült Magyar Párt (EMP) magatartása teljesen eltért Berlin és a nácik által mozgatott Szudétanémet Párt magatartásától. Egyrészt azért, mert a magyar kormányzat csak későn ismerte fel, hogy a szudétanémet válság a magyar revíziós törekvések szempontjából is új helyzetet teremtett, másrészt azért, mert Budapest a határrevíziót békés eszközökkel kívánta végrehajtani. Az alkotmányos eszközök alkalmazásának útjáról az EMP annak ellenére nem tért le, hogy Hermann Göring szeptember 16-án Sztójay Döme berlini magyar követ útján egyenesen felszólította erre: *„provokáljanak fegyveres összeütközéseket, sztrájkokat s behívási parancsnak ne tegyenek eleget, mert csak erős incidensek irányítják a nyugati hatalmak figyelmét a magyar követelésekre”.*

A háborúval fenyegető szudétanémet kérdés azonban szeptember végén már Dél-Szlovákiában is feszültté tette a hangulatot, amit az általános mozgósítás és a rádiókészülékek hatósági beszedése tovább növelt: *„Mikor szeptember 24-én kihirdették az általános mozgósítást a 40 éves korhatárig, az embereken félelem és elkeseredettség mutatkozott. 24-én délután minden, e korhatárba eső katonaköteles részben a Párkány felé, részben az Ipolyság felé menő vonatra szállt, hogy állomáshelyére jusson. Az állomáson szívet tépő jelenetek játszódtak le. Síró, zokogó asszonyok és gyermekek búcsúztak férjektől, apáktól, testvérektől, mert mindenki biztosra vette az elkerülhetetlen háborút. 25-én, vasárnapon kidobolták, hogy minden rádiókészüléket*

Ipolyságon kell beszolgáltatni és a rádióhallgatás szigorú büntetés terhe alatt tilos. Hétfőn tehát bevittük gépeinket szekéren, mert csak két vonat közlekedett a mi vonalunkon civilek számára, a többi mind katonavonat volt, melyek szüntelenül éjjel-nappal robogtak. Aznap és kedden a hadköteles lovakat és a szekereket is be kellett szállítani. Férfit már alig lehetett látni a faluban, annál inkább sem, mert a többi férfiakat – 120-at – Ujmajorra és Gyerk községbe rendelték ki lövészárkok ásásához. Így voltunk napokig rádió és újság nélkül a legszörnyűbb bizonytalanságban. Vad rémhírek keringtek szájról-szájra, a falu kiürítéséről, gyermekeknek Oroszországba való elszállításáról, stb. Mindenki, aki tehette, menekült. A szlovák iskolában már nem tanítottak, menekült a jegyző családja, a finánc és csendőrök hozzátartozói és a majori birtokosok is. A falusiak ládákat szereztek az üzletekben, és értékesebb holmijukat elásták. Az utcán riadtan összebújó, megfélemlített embereket lehetett látni. El voltunk hagyatva, senki sem adott tanácsot. Statárium volt. Csak a katonaság garázdálkodott szabadon. A lakosságtól edényeket foglaltak le a főzéshez, lepedőket és törülközőket vettek el, sertéseket hajtottak el egy írás ellenében, de pénzt nem adtak. Az új kerékpárokat is lefoglalták. A megmaradt szekereket kirendelték a gabonának a raktárakból való elszállítására. Minden mezei munka szünetelt."

A magyar nemzetiségű mozgósítottak ugyan kötelességtudóan bevonultak (a szudétanémetektől eltérően, akiknek a nagy része nem tett eleget a mozgósítási parancsnak), de több helyen Horthy-nótákat énekelve és nyíltan jelezve, nem kívánnak meghalni Csehszlovákiáért.

A különféle rendvédelmi intézkedések (elsötétítés, erőteljes sajtócenzúra) mellett a magyarok által lakott, határ menti területen túszszedésbe kezdtek a hatóságok, hogy ezzel is visszariasszák a magyarságot bármiféle államellenes cselekedettől. Az ismert rimaszombati nyomdatulajdonos, Rábely Miklós így emlékezett letartóztatására: *„Felszabadulásunkat megelőző szeptember 2-án* [valójában október 2-án – SA], *éjjel 3 órakor a kerítésünkön átmászott egy magyarul is jól beszélő szlovák államrendőr, s a földszinten lévő csengőgomb útján felköltött bennünket. A feleségem gyorsabb volt, s hirtelen kiszólt*

az ablakon, s kérdezte, hogy ki csengetett és mit akar? Az illető csak ennyit válaszolt: »Államrendőr«. […] *A rendőr a szobánkba lépett, udvariasan köszönt, és tudomásomra hozta, hogy e pillanattól kezdve letartóztatott vagyok, öltözzek fel, és kövessem őt a fogházba. Később aztán a feleségem összecsapta a kezét, és azt kérdezte:*

– Ugyan mi bűnt követhetett el az uram, hogy ismét elviszik?

A rendőr, aki mély gondolatokba merülve, térdére könyökölve ült a széken, a kérdésre felüti a fejét, és csodálkozva feleli:

– Hát nem tetszik tudni? Éjfélkor az egész városban kidobolták a mozgósítást! Rábely urat pedig a többi letartóztatottakkal viszik tűsznak."

Miközben a magyar túszok a csehszlovák börtönökben ültek (bár néhány helyen megelégedtek a hatóságok a házi őrizettel), a Német Birodalom csapatai október 1-jén megkezdték a szudétanémet határszél megszállását. Ezzel egy időben a magyar kormány jegyzékben kérte Prágát a területátadásról szóló tárgyalások megkezdésére, amire a csehszlovák fél pozitívan válaszolt – igaz, a tárgyalások elhalasztását kérte.

Mindezen események hírei a rendkívül szigorú sajtócenzúra és a begyűjtött rádiók hiánya miatt csak töredékesen jutottak el Dél-Szlovákiába, s ez dezinformációk láncolatát indította el. Az addig nyugodt Csallóközben a mozgósítást követően elrendelt tanítási szünet utáni első napon, október 3-án békés demonstrációk kezdődtek, amelyeken az utcákra kitóduló lakosok a még meg nem született, de már közelinek látszó határrevíziót ünnepelték. A megmozdulások a csallóközi gócpontból fokozatosan az összes magyarlakta régióra kiterjedtek, Pozsonyt és Kassát is beleértve. Csúcspontjukat a komáromi tárgyalások előtti napokban érték el, a későbbiekben pedig inkább már csak a két említett nagyvárosban voltak jellemzőek.

Nemzeti színekben

Az események gócpontja és gerjesztője mindenképpen a somorjai helyzet volt, ahol szintén a magyar csapatok bevonulásáról szóló hamis hírek hatására tűntek fel az utcán az első kokárdás fiatalok, majd hamarosan néhány bolt kirakatában és a református templom tornyán is magyar zászló jelent meg. Mivel a magyar színek viselésével szemben senki nem lépett fel, rövid időn belül az egész kisváros piros-fehér-zöld színekbe öltözött, a főtéren pedig nagy tömeg verődött össze, amely a magyar *Himnusz*t, a *Boldogasszony Anyánk*at, a *32-es bakát* és más, a nemzeti identitást kifejező dalokat énekelt. Hogy aztán egy-két napon belül az egész Csallóköz az utcára vonuljon. Ezt Dunaszerdahely esetében Esterházy Lujza így jegyezte fel: *„Dunaszerdahely utcáin leírhatatlan, örömteli izgalom. A városka népe mára várja a magyarok bevonulását. Amint egyik munkatársunk szobájában elbeszélgetünk, egyszerre csak kiáltás hangzik be az ablakon: jönnek a honvédek! Az emberek rohanni kezdenek arrafelé, amerről a honvédeket várják. Hiába mondjuk, hogy ma még nem jönnek. De hogy is hiszik el. Rohannak átszellemülten, boldogan piros-fehér-zöld szalagdíszben, virággal megrakodva. A helyenként felbukkanó és csendesen cirkáló csehszlovák csendőrökkel senki sem törődik. Azok már a múlté…"*

A magyar tüntetésektől zajos október eleji napok érdekes tanulsága, hogy noha húsz éven keresztül tilos volt a

[Garamvezekény]

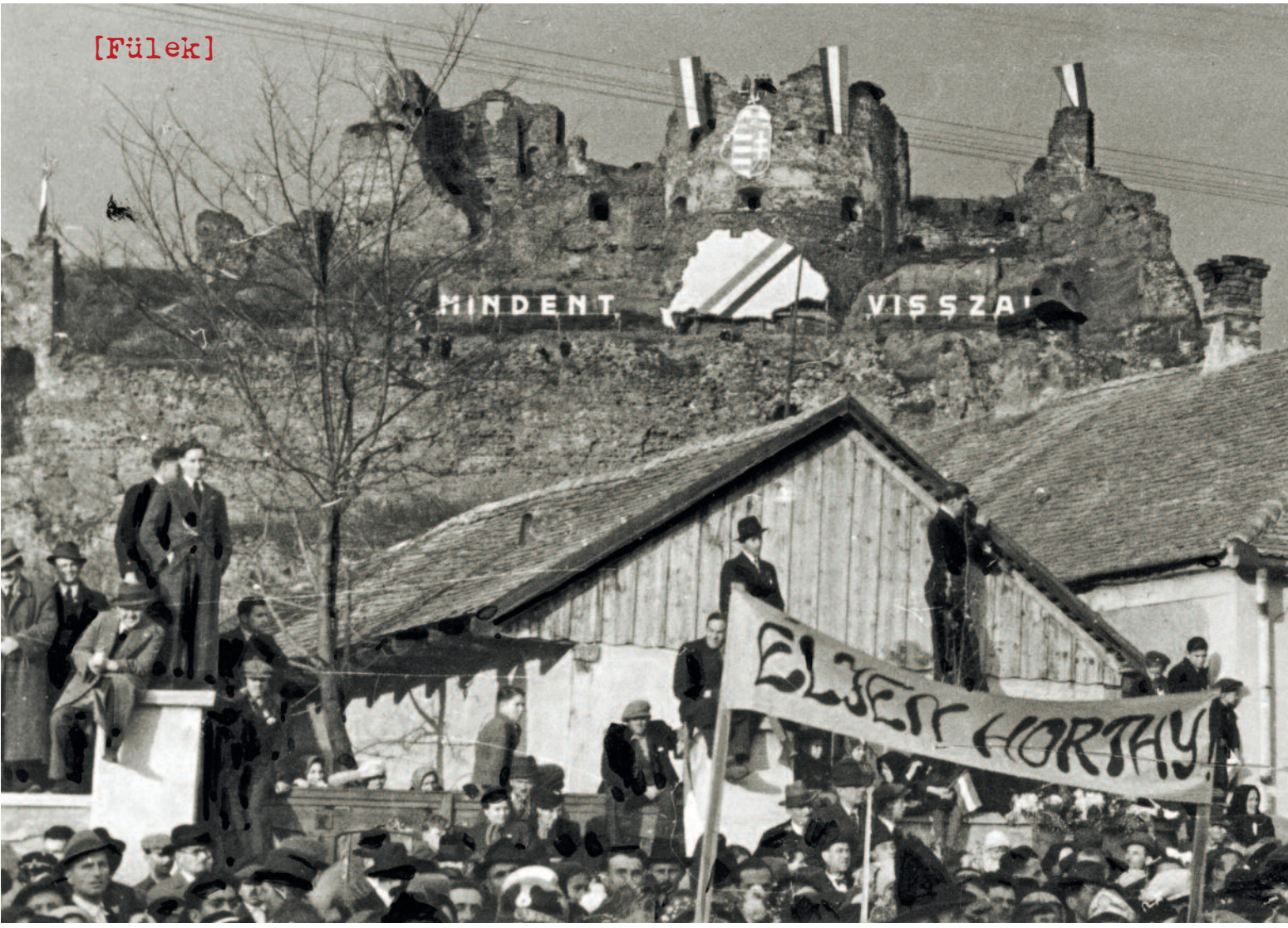

használatuk, ezekben a napokban ellepték az utcákat a magyar nemzetiszínű lobogók. Ezek egy része padlásokról és szekrényekből előkerült „ereklye" volt, de a lakosság a boltokban is felvásárolt minden olyan vásznat, amelyből lobogót varrhatott. A zászlók egy részét Magyarországról csempészték át, ahol ezekben a napokban asztaltársaságok, iskolák, munkahelyi kollektívák fogtak össze, és készítettek maguk vagy varrattak másokkal a szlovákiai magyarok számára nemzetiszínű lobogókat. Ezeket aztán átcsempészték a határon, a leleményes kereskedők pedig jó üzletet csináltak belőle. A kassai szatócsboltokban például pult alól, előre becsomagolva, jelszóra lehetett 17 koronáért (ez kb. 3 pengőnek felelt meg) magyar zászlót venni.

A változásokat jelezte, hogy az október 7-én Pozsonyban megalakult Magyar Nemzeti Tanács két vezetőjének, Esterházy Jánosnak és Jaross Andornak a beszédét még a pozsonyi rádió is közvetítette, noha amióta 1928-ban megkezdődött a csehszlovák rádió magyar adása, oda az ellenzéki magyar politika reprezentánsait nem engedték be: *„A rádió előbb szlovákul beszélt. A szlovák tanítóképzősök és gimnazisták is összegyűltek már akkorra, de látszólag nem törődtek a mondottakkal. Mi, a fiatalok csoportja, a honvéd emlékmű előtti sarkon elkülönítve álldogáltunk. Végre! Megszólalt Esterházy: »Azzal kezdem: Isten, áldd meg a magyart!« Még sohasem hallottuk ezt az igét így a nyílt utcán. Félénken éljent kiáltottunk rá, és belső izgalom vett erőt rajtunk. A közönség elnémult. Mi ez? A szlovák ifjak is elhűltek. Hiába, régi politizáló nemzet vagyunk, ehhez is hagyomány kell. Mindenkit meglepett egyre dörgőbb helyeslésünk!*

A szlovákok katonákért és rendőrökért szaladtak. Azon vettük észre magunkat, hogy feltűnnek a rendőrök itt is, ott is, és óvatosan körülvesznek bennünket. Jaross beszél: »Amikor már csak napok, sőt talán órák kérdése a hazatérés…« – valaki bedobta a jelszót: »Magyarok ide!« Megindult az áradat. Mi, kis csoport lettünk magja az egész teret betöltő tömegnek. Aztán zűrzavar lett. Énekeljünk. Az egyik fiú rácsapott: »Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország…« Rá az egész tömeg és borzasztó magasan, alig bírtuk, de jött belőlünk a hang erővel, mint még soha. Azt az érzést nem lehet leírni, ami akkor fiatal szívünket eltöltötte. Losonc utcáin ezt énekeljük! Ott, ahol már cseh szó volt az úr, mikor mi születtünk!

A rendőrök megvárták az ének végét, és felszólítottak, hogy menjünk haza. Nem akartunk mozdulni. Egyesek menetté akartak fejlődni, mások a rendőrrel beszéltek, hogy engedje meg a Himnuszt. Nem akarták engedni. A túlsó oldalon már a cseh és szlovák fiúk kiabáltak ellenünk. A középen minden csitítás ellenére rákezdtünk a Himnuszra. Vigyázzba meredett minden ifjú, így nyíltan nem tisztelegtünk még erre ezelőtt. Losonc utcáin újra a magyar Himnusz: ugyan mit szólhatnak a régi falak? Éne-

kel öreg, fiatal. Egy katona rohant felénk! Beért a tömegbe; vigyázzba vágta magát. Magyar fiú volt."

Az október 9-én Komáromban megkezdődő csehszlovák–magyar tárgyalások hírére a magyar lakosság már kész tényként kezelte a visszacsatolást. Látni ezt abból a leírásból is, amelyet egy szlovák lap közölt a tárgyalások lázában égő Komáromról: *„A város magyar zászlódíszbe öltözött, ami a hatóságok nagyvonalúságát igazolja. Az utcákon magyar trikolórral feldíszítve járnak az emberek. Ezek a díszítések rendkívül változatosak, és készítőik találékonyságáról árulkodnak. A legények általában aranysujtásos Kossuth-nyakkendőt viselnek, a kirakatokban Horthy-portrékat látni. Az egyik divatüzletben egy próbababát látni magyar népviseletbe öltöztetve."*

A tárgyalások azonban nem vezettek eredményre, és a visszacsatolásra még várni kellett. Igaz, mindenki tudta, hogy rövidesen meg fog történni, s a kérdés csupán az, mikor és milyen mértékű lesz. Tudták ezt a szlovák vezetők is, így már október első napjaiban megkezdődött a magyarok által lakott területek kiürítése: a gabonaraktárak készleteinek, a hivatalok iratanyagának, a hivatalnokok bútorainak elszállítása.

Kosicéből Kassa lesz

Miközben a komáromi tárgyalások idejére a vidéki megmozdulások intenzitása alábbhagyott, a magyar nyelvterület peremén található két nagyvárosban épp ekkor erősödött fel. Kassán a magyar gimnazisták voltak kiváltképp lel-

kesek: *„Éjjel minden gázlámpára, ablakra, kapura felragasztottuk a kis pirosfehér-zöld cédulákat: Kassa magyar volt és magyar lesz! – felírással. Minden nap elsötétítés volt a városban, úgy, hogy nem tudtak minket elcsípni. Másnap, mire kivilágosodott, a rendőrök mind késekkel és vésőkkel jártak, hogy levakarják az „államellenes" falragaszokat. Ez azonban hiábavaló munka volt, mert másnap újra ott volt minden.*

Természetesen az iskolát is teleragasztottuk. Rengeteg dolga volt a pedellusunknak, az öreg »Martin bácsinak«, vagy ahogy mi neveztük, a »főigazgató úrnak«. […] *Elégettük Beneš és Masaryk képét, az üres rámába pedig a Kormányzó úr képét tettük, amelyet azonban az egyik tót tanár elkobozott. Az osztálykönyvet is eltüntettük, s a táblára felírtuk: »Nincs osztálykönyv, de majd lesz, mikor Kosicéből Kassa lesz!«"*

Persze ott, ahol szlovákok is éltek, nem késett a szlovák diákság ellenreakciója sem. Különösen erős volt ez Pozsonyban, ahol az apróbb incidensek mellett olykor valóságos utcai összecsapásokra is sor került. A kisebb városokban – amint egy Érsekújvárban tanuló szlovák diák visszaemlékezéséből is kiderül – mindez általában békésebb körülmények között zajlott le: *„A magyarok magyar zászlókat kezdtek kifüggeszteni. Erre a szlovák diákoknak, vagyis nekünk az volt a reakciónk, hogy szlovák trikolórt kezdtünk viselni, és így megkezdődött »a kis diákháború«: a magyarok elkezdték letépni a trikolórt a mi diákjaink kabátgallérjairól vagy a lányok blúzáról, mi pedig letéptük a magyar trikolórt mindenhonnan, ahol azt elértük. Mindez verekedések nélkül ment végbe, bár velem egy ízben megtörtént, hogy amikor egy fiatal fiú jött velem szemben biciklivel, és a kormányán magyar zászló lobogott, a zászló után kaptam. A legnagyobb meglepetésemre nem törött le, hanem a bicikli borult fel, a fiú a járdára esett, és megsérült a térde. Azonnal segíteni kezdtem neki, a térdén levő véres horzsolást letöröltem a zsebkendőmmel, és elnézést kértem tőle: nem tudtam, hogy dróton van a zászló, azt hittem, pálcára van tűzve, amit letörhetek, és a zászlót eltehetem trófeaként.*

A fiú felült a biciklijére, és ijedten elhajtott. Engem azonban rettenetesen bántott az eset, még meg is gyóntam azt, mivel könnyelmű cselekedetemmel ártottam valakinek. És ezzel el is érkeztem oda, hogy miért írom le mindezt. Védtük a sajátunkat, de nem éreztünk gyűlöletet az iránt, amit mások követeltek maguknak. És hogy letépték a trikolórjainkat? Mindig akadt egy jótét lélek, aki újabb métereket adott nekünk, és mi feldaraboltuk és szétadtuk a mieinknek. Ügyeltünk arra, hogy a magyar zászlók és trikolórok tengerében a mi fehér-kék-piros szalagjaink is feltűnjenek. Hogy lássák, itt vagyunk."

Az októberi feszült és izgalomban telt napokban Trianon óta először sok település közterén vagy templomában hangzott fel a magyar nemzeti *Himnusz,* amelynek éneklését vagy akár nyilvános hallgatását a csehszlovák hatóságok eddig szigorúan tiltották és büntették is. Most viszont, elsősorban ismét a tanuló ifjúságnak köszönhetően, néhány településen szinte mindennapossá vált annak eléneklése, ami ellen a nyílt konfrontációt kerülni akaró hatóságok nem nagyon tudtak mit tenni: *„Vasárnap zsúfolásig tele volt minden templom. Egyik templomból a másikba jártunk énekelni, én igen sok barátommal együtt nyolcszor voltam templomban. Egyik istentiszteletről a másikra siettünk nagy csoportokban, mert bár mindenütt mindenki énekelt, mégis mi kezdtük meg az éneket, az Isten áldd meg a magyart és a Szózatot. Ez utóbbi bizony nehezen ment az első időben, mert kevesen tudták jól a dallamot. Nem néztünk vallás-különbséget: a katolikus templomból az evangélikusba, református és görög katolikusba jártunk, úgy hogy pl. a görög katolikus templomban a hívek legnagyobb része más vallású volt. A zsinagógába is el akartunk menni, de itt az »elővigyázatosak« bezárták előttünk a templomot. Pedig nagyon készültünk erre, mert kíváncsiak voltunk, vajon velünk éneklik-e az ötezer éves kultúrájú emberek a Himnuszt. A legnagyobb dilemmánk azonban az volt, hogy kalapban menjünk-e és hogy levegyük-e a kalapot a Himnusz éneklése alatt.*

Énekünket a rendőrség nem zavarta meg, de a templom előtt mindég állt egy pár rendőr és detektív, nehogy rendzavarásra kerüljön a sor. Csak egyszer, a premontrei templomban volt egy kis baj. Igen sok Hlinka-gárdista szivárgott be, akik amikor mi elkezdtük az ájtatosság végén a Himnuszt énekelni, rázendítettek a »Hej Slováci«-ra, a nemzeti indulójukra. Óriási dulakodás kezdődött erre a templomban és a templom előtt, a véres fejű emberek csak úgy estek ki a templomajtón. Az állandó készültségben lévő rendőrség is beleavatkozott. A lovas rendőrök szétverték a templom előtti tömeget, egy túlbuzgó lovas rendőr pedig Isten házának ajtaját is átlépette lovával."

Itt örömünnep – ott tragédia

A bécsi döntés napja, november 2. egész Dél-Szlovákiában rendkívül feszült hangulatban telt el. Az utcák már délután elnéptelenedtek, s a lakosság azokban a házakban gyülekezett, ahol volt rádiókészülék. Amikor aztán az esti órákban a budapesti rádióban beolvasták azoknak a településeknek a nevét, amelyek visszakerültek Magyarországhoz, egyik pillanatról a másikra tört ki az emberekből az elmúlt hetek feszültsége.

Egy Kassán szolgáló cseh csendőrtiszt így írta le a bécsi döntés bejelentése utáni első órákat: *„Amíg a csehek és a szlovákok le voltak sújtva, a magyarok lelkendezve ölelgették egymást az utcákon, és még az éjszaka folyamán elkezdték magyar zászlókkal fellobogózni a várost. És elsőként ezúttal is ugyanazok a zsidó kereskedők tűzték ki házaikra a magyar nemzeti zászlót, akik korábban a szlovákot. Reggel az egész város magyar nemzeti színekben pompázott, s csak az állami hivatalok maradtak zászló nélkül. A magyar zászlókat még a szlovákok is kitűzték házaikra, egyrészt a Magyar Nemzeti Tanács nyomására, másrészt a rombolástól való félelmükben.*

A magyar nemzetiségű lakosság magyar trikolórt és kokárdát viselt, a magyar cserkészek a szó szoros értelmében magyar nemzeti színekbe öltöztek, a diákság immár teljesen nyilvánosan kitűzte a fekete Petőfi-szalagot, s a szórólapok, amelyeket korábban nem volt szabad terjeszteni, most nagy mennyiségben kikerültek az utcákra, a kirakatokba pedig kirakták Horthy kormányzó és más állami vezetők fényképét. Rákóczi emléktábláját a székesegyház falán a szó szoros értelmében elborították a virágok. A Magyar Nemzeti Tanács, amelyet korábban ki nem állhattak, megkezdte működését, és néhány irodát is nyitott a város különböző pontjain, ahol a magyar polgárőrségbe jelentkezőket fogadták. Az őrség tagjai Kassa város címerével, számmal és névvel ellátott fehér karszalagot viseltek. Később az utcákon megjelentek a magyar cserkészek, és a kereszteződésekben önkényesen átvették a forgalom irányítását. A magyar lakosság ezt elragadtatással szemlélte."

Ami a magyarok számára örömünnep volt, azt a Kassára a két háború között nagy számban betelepedett csehek és szlovákok tragédiaként élték meg, s azonnal csomagolni kezdtek. Az evakuálásuk azonban nem volt egyszerű, hi-

szen a szállítóeszköz-kapacitást a hadsereg kötötte le: *„Az első napon a kassai köztisztviselők evakuálására mintegy 70 vasúti vagont és 14 teherautóból álló konvojt állítottak elő. Azaz korántsem megfelelő számú járművet. Többet azonban nem is lehetett volna kiutalni.* […] *A következő napokban az előállított tehervagonok és teherautók száma folyamatosan nőtt, így intenzívebben lehetett haladni az evakuálással. Kevés volt azonban a civil munkaerő, miután a kassaiak a viszonylag jó pénzért sem voltak hajlandóak segédkezni az evakuálásnál. Az, hogy a város kiürítését mégis sikerült lebonyolítani, csakis a katonai egységeknek volt köszönhető, akik éjt nappallá téve dolgoztak. Az evakuáció lebonyolításával katonai résztől Dyk vezérkari alezredest bízták meg, akinek az irodáját a szó szoros értelmében ostromolták, és csak határozottságának és széles látókörének volt köszönhető, hogy az evakuáció a kezdeti nehézségek ellenére olyan ütemben zajlott, hogy azt szerdán, azaz 1938. november 9-én délben javarészt sikerült befejezni."*

A helyi magyar lakosság azonban nyugtalanul szemlélte az evakuálást, mert abban a visszakerülő térség szisztematikus kifosztását vélte felfedezni. Egy ipolyviski visszaemlékező ezt így látta: *„A csehek csomagoltak. Az állomáson a bútoraikkal megrakott kocsik készen álltak. Minden elmozdíthatót elszállítottak. A katonai teherautók folyton robogtak. Elszállították a tót iskola teljes berendezését, mely pedig községi tulajdon volt. Még a kályhát a csövekkel együtt is elvitték. Ekkor keletkezett a »Mindent vissza!« jelszónak a csehekre való elferdítése: Mindent visznek, mindent visznek!"*

A hatalomváltás

A bécsi döntés november 2-i kihirdetése és a magyar honvédség bevonulása között, amely november 5-én kezdődött és 10-én fejeződött be, egyes településeken akár 7-8 nap is eltelt. Ez az időszak ismét feszültséggel és visszafojtott indulatokkal volt teli, hiszen egyrészt már mindenki várta a bevonulást, ám féltek, mi fog történni a csehszlovák katonaság kivonulása során. Végül a legtöbb helyen minden rendben és incidensek nélkül zajlott le, amiben egyaránt szerepe volt a csehszlovák fél korrekt magatartásának és a már ünnepelni készülő magyar lakosság visszafogottságának.

„Így 1938. november 9-én a városban már egyetlenegy magyar zászlót, sem trikolórt nem lehetett látni, és a kirakatokból is eltűntek a nemzeti jelképek. Ezen túl az összes bolt bejáratát, ahol nem volt vasredőny, a szó szoros értelmében bedeszkázták és bezárták, így november 9-én délelőtt az egy kilométer hosszú Štefánik utcán mindössze egyetlen édességbolt és egy dohánybolt tartott nyitva. Az üzletek be voltak deszkázva egészen a csehszlovák katonaság Kassáról történő kivonulásáig.

Az utolsó napokban nagy kereslet mutatkozott csehszlovák dohányáru iránt, és már csak a legdrágább cigaretta- és szivarfajták voltak kaphatóak. Az olcsóbb márkák, mint például a Vlasta, részben vagy pult alá kerültek, vagy kivásárolták a készleteket. Ezenkívül jelentős mértékben fogyott a szövetáru és a lábbeli. A Baťa cég kihasználta a helyzetet, és az evakuáció ideje alatt állítólag 28 vagon cipőt hozatott be Kassára, amelyeket a város magyarok általi elfoglalása után két napon belül eladtak. […]

November 9-én, szerdán a kassai utcák már csaknem kihaltak voltak, hiszen a lakosság nagyobb részét addigra már evakuálták, az ott maradókat pedig felhívások formájában figyelmeztették, hogy fölöslegesen ne tartózkodjanak az utcán. Így aztán november 10-én délelőtt, a csehszlovák katonaság távozásakor Kassa utcái kongtak az ürességtől, és csak kisebb csoportok szemlélték a katonák távozását, akiktől sokan könnyes szemmel, kendőlobogtatással búcsúztak."

Ezekben a napokban persze élénk készülődés folyt a honvédség méltó fogadására. Még a legkisebb településen is díszkaput ácsoltak (ezt az akkor még bent lévő csehszlovák hadsereg szinte mindenütt tolerálta), amelyet virágokkal ékesítettek, az iskolások szavalattal készültek, s gyakorolták a *Himnusz* és a *Szózat* éneklését, hiszen korábban erre nem volt mód.

„Hideg, ködös őszi időre ébredtünk. Az egész falu úgy nézett ki, mint egy megbolygatott darázsfészek. Mindenki ünnepre készül és várja az igazi magyar feltámadást. A lakosság egy része a templom közelébe csoportosul. Sokan mások pedig a mi udvarunkban készítik a magyar honvédek fogadására a díszkaput, amelyen piros, fehér, zöld kreppapírból készített szalagok, zászlócskák zöld fenyőágak, őszirózsák láthatóak, és a felirat »Isten hozott benneteket«.

Az óra mutatója 10 óra felé mutatott, amikor az udvarunkba beállított két Csehszlovák csendőr, Kabuceknek és Valentinnak hívták őket, ezek az oroszkai csendőrőrshöz tartoztak. Mindnyájan megijedtünk, hogy mi lesz. De bizony nem történt semmi baj, a két csendőr édesapámhoz jött elbúcsúzni, és elég szomorúan mondták, hogy őnékik már innen el kell menni. Azért jöttek hozzánk, mert édesapám volt a községi bíró, és ők jártak ide mihozzánk.

Ezek amikor elmentek az emberek a falu széléhez, kivitték a díszkaput a Rostás Mihály bácsi házához közel, és fel is állították. Mindenki szívdobogva várta azt a pillanatot, amikor magyar katonák bevonulnak a mi kis falunkba is. Az előzményekről már sok mindent tudtunk. Még a lélegzetünk majdnem elállt, amikor a damásdi kőhídon megláttuk az első magyar katonákat, amint közeledtek a falunk felé. Utánuk már szakaszokban jöttek a többiek. Mi, gyerekek már messziről kezdtük ezeket megcsodálni, hogy milyen nagy puskáik vannak ezeknek a katonáknak, amikor közelebb jöttek, akkor láttuk meg, hogy ezek nem puskák voltak, hanem hosszúnyelű utász ásólapátok. Mindenki szívvel-lélekkel éljenezte a katonákat. Kicsit megriadva észrevettük, hogy a patak partján, a fák és a bokrok között katonák bujdosnak, azt hittük, hogy cseh katonák maradtak itten. Amint közelebb jöttek, láttuk, hogy ezek magyar telefonisták voltak, akik a nagysallói úton vonuló csapatokkal tartották az összeköttetést. Közben Damásd felől egy személyautóval tisztek jöttek, ezeket is nagyon éljenezte a lakosság, pedig a visszavonuló csehek voltak. Amikor a tisztek is megérkeztek a díszkapuhoz, akkor a falu vezetői könnyező szemekkel üdvözölték őket."

Disszonáns elemek

A magyar lakosság öröme nem ismert határt, bár a visszacsatolás eseményeibe itt-ott már beszűrődtek disszonáns elemek is. A bevonuló honvédség ugyanis hozta magával a korszak Magyarországának minden ellentmondását és negatív jelenségét is, köztük az antiszemita közbeszédet, ami persze a felvidéki területeken azonnal élénk táptalajra talált:

„Egymás után köszöntötték a város előkelőségei a bevonuló katonákat, az esperessel az élen. Minden szónok beszédjének refrénje volt:

– »Húsz évig szenvedtünk!«

Este bankett volt. Én sétálni mentem. A templom előtt a régi idő óta ott volt szent István szobra. A Republika megtűrte a húsz év alatt. Spicces fiatalokat láttam a szobor előtt szavalni. Vagy inkább beszélgetni, panaszkodni. Megálltam az árnyékban, és hallottam:

– *»Szent István király, húsz évig szenvedtünk… húsz évig!« – toldotta meg a másik meg a harmadik is. Aztán letérdeltek, és így imádkoztak: »Szent István király, segíts meg, hogy beverhessük a zsidók ablakait!« Valóban fel is álltak és elindultak.*

A Fő utcán egy szál kakastollas csendőr teljesített szolgálatot. A 3-4 fiú közrevette a csendőrt. »Őrmester úr, őrmester úr, húsz évig szenvedtünk.« (Tizenhat, tizenhét évesek lehettek.)

– Jól van fiúk! – szól atyailag a csendőr.

– Őrmester úr, most megyünk, és beverjük a zsidók ablakait!

– Fiúk, menjetek szépen haza, mert olyan pofont kaptok, hogy a másik húsz évben azt fogjátok emlegetni! – szólalt meg a rend őrének a hivatalos hangja. A következő pillanatokban a csendőr már ismét egyedül sétált a galántai Fő utcán, ahol bizony nagyon sok zsidó család lakott már ekkor."

A húsz éven keresztül a csehszlovák állam viszonyai között szocializálódó felvidéki magyar lakosság és a neobarokk Magyarország találkozása ugyan örömteli volt, ám a következő hetek azt is megmutatták, hogy ez a húsz év mégsem múlt el nyomtalanul: *„Megjött a hadsereg, és a nyomában megjött a katonai és polgári igazgatás; uj postafőnök, uj állomásfőnök, uj vasúti műhelyfőnök, uj pénzügyi szakemberek… jöttek az ország minden részéből. Első gesztusuk a csodálkozás volt: ők felszabadítani jöttek, de itt nyoma sem volt a rabságnak, még kevésbé nélkülözésnek. A cipőüzletekben még volt elég áru, a hódítók első útja oda vezetett, a híres Batyacipőket szétkapkodták, utána a fehérneműt, szövetet, pár nap alatt kiürítették a boltokat. Közben megismerhették a lakosság hangulatát is. Nem ismerték ezt a népet. Valamiféle gyarmati sorban élő, elfajzott, magyarul sem igen tudó szerencsétlen emberekre számítottak. Hoztak könyöradományt is: egy gépkocsi megállt a Fő téren, és félkilós csomagokban cukrot osztott. De az emberek elfordították a fejüket. Ez meglepő volt. Ezeknek nem kell a segély. Valami dac is sugárzott az újonnan jöttek felé. A bennszülöttek hamar megbántódtak. Nem tűrték, hogy lenézzék és sajnálják őket."*

Bár az első bécsi döntés lebonyolítása során a két fél kölcsönös tisztelete és az erőszakmentesség volt a meghatározó, a visszacsatolás folyamatának mégis akadt néhány áldozata. Az első a döntés kihirdetésének estéjén, november másodikán a Rimaszombat melletti Osgyán községben, ahol a csehszlovák katonai járőr az utcára kivonuló és a település Magyarországhoz való visszacsatolását ünneplő tömegbe lőtt. A teljesen indokolatlan fegyverhasználat következtében egy felnőtt férfi életét veszítette, egy fiatal lány pedig könnyebben megsebesült. Három nappal később, november 5-én Hontfüzesgyarmaton került sor tragikus eseményekre. Az onnan kivonulófélben lévő csehszlovák hadsereg katonái, akik a helyi borospincéket kezdték fosztogatni, a tulajdonukat védő három helyi lakost lőttek le. A visszacsatolás folyamatának egyik legsúlyosabb, ám máig nem pontosan tisztázott incidensére a Párkányhoz közeli Köbölkút községben került sor, ahol a bevonuló honvédcsapatok (más források szerint az őket követő ún. szabadcsapatok) három vagy négy cseh telepest lőttek le.

Isten áldd meg a magyart!

FEDINEC CSILLA

Kárpátalja is visszatér

1938–1939

Az tudjuk, hol ered a Tisza. A száraz lábbal átkelhető és a haragos folyó. Ott kell keresni Kárpátalját. Valamiért még mindig inkább a nosztalgiareceptorunkat mozgatja meg, vagy értünk hozzá egy jó szelet zsíros kenyér mellett is.

◆

A második világháború küszöbén a revízió az 1938. novemberi első bécsi döntéssel és az 1939 márciusi katonai beavatkozással ment végbe.

Beregszászi nők üdvözlik
a bevonuló Magyar Honvédséget,
1938. november

A duális Monarchia időszakában az északkeleti Felvidék, a kicsit több mint tizenkétezer négyzetkilométeres későbbi Kárpátalja területe tipikusan periférikus régió volt. A helyi lakosság közel száz százalékát négy közösség adta: a nyugati kereszténységet és kultúrkört követő magyarok; a területet a középkor óta fokozatosan benépesítő, a nyugati és a keleti kereszténység és kultúrkör felé egyaránt forduló ruszinok/rutének; a 16. századtól a Kárpát-medencén kívülről folyamatosan betelepedő izraelita zsidók; valamint a periférikus régió perifériájára szorult cigányok/romák. Az 1910-es magyar népszámlálás adatai szerint ennek a régiónak az összlakossága alig haladta meg a 600 ezer főt. Szinte pontosan ugyanakkora kiterjedésű és ekkor ugyanilyen népességszámú terület volt a közép-európai ütközőzónák közül például Budzsák.

Hányódó régió

A mai Pest megye mintegy kétszeresének megfelelő csücskét az országnak először Jászi Oszkár próbálta egységes közigazgatás alá rendezni a független Magyarország Nemzetiségi Minisztériumának égisze alatt: a kárpátaljai *„autonómiának inkább morális, semmint gyakorlati jelentősége volt az én szememben. Látva, hogy a szlovákok és a románok már kötve voltak határon túli szerződéseikkel, legalább a leggyengébb féllel akartam megegyezést csinálni, hogy igazoljam a népköztársaság komoly és becsületes szándékát a nemzetiségi önkormányzatot illetőleg."* Az 1919-es saint-germaini szerződéssel a hegyvidéki szláv régió és a monarchiabeli vasút (a nép körében: „a trianoni vasút") miatt hozzácsapott alföldi magyar terület az újonnan alakult Csehszlovákia részévé vált. A *Národní listy* című lap hangsúlyozta: *„nem imperialista cselekménnyel történt, mint bármely más rezsimmel történt volna, hanem a szláv szeretet jegyében".*

A régió egyik legfontosabb szerepét minden bizonnyal abban látták, hogy biztosítsa az 1920–21-ben létrehozott kisantant katonai szövetség országai – Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia – közötti közvetlen kapcsolatot. Azonban már a harmincas évektől komolyan felmerült, hogy a szovjetek egyszer úgyis elveszik, ami valóban bekövetkezett a második világháború végén. Az MTI 1938 novemberében egy külföldi lapszemlébe fűzte bele, hogy *„Kárpátalja egész Európa legfontosabb politikai pontja lesz".*

A Jászi-féle Kárpátaljának nem volt kijelölt határa, a csehszlovák, a szovjet és a mai Ukrajnához tartozó Kárpátalja területe pedig nagyjából egybeesik – bár biztosan nem ilyen lelki nyugalommal vették tudomásul a változásokat annak a néhány falunak a lakói, amelyek a különbséget jelentik. Egészen más volt a helyzet a revíziós időszakban, amikor az alföldi, magyarok lakta rész és a hegyvidék szétvált egymástól, s a korabeli Kárpátalja csak az utóbbi részt jelentette. Ez volt az egyedüli időszak, amikor a megkisebbedett részt hivatalosan Kárpátaljának nevezték. 1918-ban Ruszka Krajna, a csehszlovák időszakban Podkarpatszka Rusz vagy népnyelven Ruszinszkó, a szovjet időszakban és ma pedig Kárpátontúli terület (Zakarpattia).

1938 az Anschluss-szal indult. Hitler bécsi beszédében kijelentette: *„Ezt a háborút germánjaimmal egyedül és kizárólag az ő érdekükben fogom megvívni, és nem óhajtok más népek szószólója lenni."*

Később Csehszlovákia feldarabolásával kapcsolatos tervében Hitler fontos szerepet szánt Magyarországnak: azt

A Magyar Honvédség bevonul Munkácsra

szerette volna, ha fegyveres konfliktus kirobbantásával ürügyet szolgáltat a német katonai beavatkozásra. Az 1937. november 25-i megbeszélésen a német diplomácia közölte Darányi Kálmán magyar miniszterelnökkel, hogy a Csehszlovákiával szembeni magyar területi követeléseket jogosnak ismerik el, s Magyarország számíthat Németország támogatására. 1938 augusztusában Hitler ismét bizalmas megbeszélésre invitálta a magyar vezetőket, Imrédy Béla miniszterelnök és Horthy Miklós kormányzó azonban ekkor elutasította a katonai beavatkozásra való felszólítást.

A magyar katonai akció elmaradása miatt Csehszlovákia feldarabolása helyett Hitlernek meg kellett elégednie azzal, hogy egyelőre csak a németek lakta cseh területet, a Szudéta-vidéket csatolja a birodalomhoz. Erről az 1938. szeptember 29-i müncheni egyezmény intézkedett. Az egyezményhez csatolt záradék a magyar és a csehszlovák kormány hatókörébe utalta, hogy egyezzenek meg a magyar kisebbséggel kapcsolatos vitás kérdésekben. Ennek alapján került sor 1938. október 9. és 13. között Komáromban a magyar–csehszlovák tárgyalásokra.

A magyar hadsereg bevonul Beregszászra, 1938. november

Komáromban Kárpátalja alig került szóba, mivel Magyarország csak Szlovákiát tekintette tárgyalási partnernek, Kárpátaljával kapcsolatban népszavazást követelt. A sikertelen komáromi tárgyalások után, 1938. november 2-án Németország és Olaszország Bécsben döntést hozott a Cseh–Szlovákia és Magyarország közötti államhatár etnikai alapú módosításáról. A müncheni egyezmény utáni napokban Szlovákiában és Kárpátalján is autonóm kormány alakult. Az első kárpátaljai miniszterelnök, Bródy András csak rövid ideig töltötte be a tisztséget, Prága Avgusztin Volosint nevezte ki a helyére. Volosin jelen volt november 2-án a bécsi Belvedere kastélyban, ahol kihirdették a tengelyhatalmak döntőbírósági határozatát. Repülőgéppel érkezett Pozsonyba, ahonnan Josef Tisóval gépkocsin utazott Bécsbe. A döntés ismertetésekor Volosin ugyanúgy rosszul lett, akárcsak a román külügyminiszter a második bécsi döntés után.

Az első bécsi döntéssel Magyarországhoz visszacsatolt „felvidéki terület" magában foglalta Kárpátalja alföldi, zömmel magyarok lakta részét is. Az 1938. november 2-i első bécsi döntést becikkelyező, *A Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeknek az országgal egyesítéséről* szóló 1938. évi XXXIV. törvénycikk szerint *„az elszakított Felvidék"*, benne a történeti Kárpátalja magyarok lakta, alföldi része *„visszatér a Magyar Szent Korona testébe"*, a magyar állam *„visszacsatolja"* a felvidéki területeket. Az 1938. november 3-i budapesti minisztertanácsi jegyzőkönyvben *„Csehszlovákia által átengedett", „felszabadult"* területekről olvashatunk.

A BEVONULÁS

Az első bécsi döntés nyomán a magyar hadsereg november 9-én vonult be Beregszászba, majd másnap Munkácsra és Ungvárra. A honvédség Horthy Miklós kormányzó hadparancsa értelmében indult el észak felé a felvidéki területek „visszaszerzésére". A sajtó híradása szerint: *„A magyar katonaság hősen megszállta a Bécsben húzott határokat."* A *Nyugat* 1939. évi 5. száma közölte Reichard Piroska *Beregszászon* című versét, melyben nosztalgiával gondol vissza gyermekkorára, s ezt a gyermekkori nosztalgiát keresi az új helyzetben is, amikor a város ismét magyar: *„Namény utcában, Beregszászon,*

Ruszin lakosság üdvözli a Volócra érkező magyar katonákat, 1939

/ áll-e még az én szülőházam? / talán fut még vadszőllő-inda? / udvarában leng még a hinta? / Apám épitette a házat, / azóta elmult egy félszázad; […] *Tünjetek el, ti mai árnyak, / vigyetek vissza, fecskeszárnyak: / gyerekszívvel utcánkon végig / megtalálom házunk, a régit."*

Az első bécsi döntés után Volosin kormánya az addigi fővárosból, Ungvárról Husztra tette át székhelyét. A területi változás sokkhatásként érte őket, másrészt a kialakult helyzet megnyugtatónak tűnt abból a szempontból, hogy ezzel Németország és Olaszország szavatolta, Magyarország pedig tudomásul vette a régió kettéosztását. A költözködés nem volt egyszerű. Ungváron az árak rögtön az egekbe szöktek. Egyetlen teherautó annyiért vállalt csehországi fuvart, amennyiért előző nap még egy kisebb házat lehetett volna venni. Voltak, akik a környező falvakból is felmentek Ungvárra, hogy kihasználva a menekülők nehéz helyzetét, potom pénzért vásárolják fel értékeiket.

Hamarosan óriásira duzzadt a munkanélküliség, a drágaság, az élelmiszerhiány. A miniszterelnökségen lévő a drága bútorok egy részét a hivatalnokok inkább baltával felvágták vagy az udvaron benzinnel leöntve felgyújtották. A városban randalíroztak, egy magyar honvédet leszúrtak a nyílt utcán. November 21-től majdnem karácsonyig katonai közigazgatás volt érvényben *„a nyugodt munka biztosítása érdekében".* Ez egyebek mellett azt is jelentette, hogy a területen a *„polgári egyéneknek csak fényképpel ellátott utazási igazolvánnyal lehet utazni".* A különböző hivatalokban, oktatási intézményekben kevés helyi alkalmazottat hagytak meg. Igazolási eljáráson kellett átesnie minden közalkalmazottnak és köztisztviselőnek, amennyiben meg akarta tartani állását, illetve aki állami alkalmazott szeretett volna lenni, vagy bármilyen ellátásban részesült az államtól. Igazoltató bizottságok foglalkoztak még a nyugdíjasokkal is. Sokakat kiutasított a magyar hatóság. Helyettük jöttek az „ejtőernyősök" – így nevezték a visszacsatolt területekre az „anyaországból", azaz a „trianoni országterületről" kinevezett tisztségviselőket.

Ezzel szemben Budapesten euforikus volt a hangulat. *„Egész nap kószálok a hivatalban. Este hatkor megszólalnak a falak, csörög, csilingel, cseng az épület. Egy ország telefonál, kacag, sír, veszekedik, dühöng, hízeleg. Várja a hírt.* […] *Kilenc óra előtt H. lejön az előcsarnokba, egy kis cédulát lenget. A hivatalos hír – Kassa is, Ungvár is, Munkács is – mondja sápadtan."* Az MTI beszámolója szerint a budapesti Nemzeti Színház *„házi gyűjtést indított a felvidéki magyar színházaknak nemzetiszínű zászlóval való fellobogózására".* Kapott belőle többek között az ungvári színház is.

Kárpátalja egészének visszacsatolása

Az első bécsi döntéssel megvalósult az etnikai revízió, a visszacsatolt Felvidék a csehszlovák Kárpátalja magyarlakta, alföldi részét is magában foglalta, beleértve a városokat, Ungvárt, Munkácsot, Beregszászt. Ám a történelmi Kárpátalja nagyobb része a „maradék" cseh-

Horthy Miklóst köszöntik Talabor községben, Kárpátalján, 1939. augusztus 15.

szlovák állam fennhatósága alatt maradt. Ezzel kapcsolatban a sajtó is erős propagandát folytatott: *„Aki Kárpátalját bármiféle elgondolások szerint több részre akarja szakítani, az ellensége a ruszin földnek. Kárpátalja – éppen gazdaságilag – annyira szervesen egy terület, hogy csak így életképes. Aki másféle elgondolásban látja a jövőjét, az nem ismeri ezt a földet."*

Magyarország 1938. október elejétől diverzáns akciókkal próbálta kiprovokálni a beavatkozást Kárpátalján, amihez rövid ideig a lengyelektől is segítséget kapott. Az első bécsi döntés után azonban Németország kétszer is megakadályozta, hogy Magyarország reguláris csapatokat vessen be a ruszin Kárpátalja ellen. Először az 1938. november 19–21. közötti napokban. A bécsi döntés után a magyar katonai vezetés a Volosin-kormány megdöntését és – önálló akcióval – Kárpátalja megszállását akarta elérni, azonban az erélyes német és olasz tiltakozásra leállította a megkezdett hadműveleteket. 1938. november 22-én módosították a csehszlovák alkotmányt, s az ország föderatív állammá vált Cseh–Szlovák Köztársaság néven (az ún. második köztársaság). Ugyanezen a napon Prágában jóváhagyták az – 1919. szeptember 10-i saint-germaini szerződésben és az 1920-as csehszlovák alkotmánylevélben is rögzített, két évtizeden keresztül ígért – alkotmánytörvényt Kárpátalja autonómiájáról (a törvénytárban kihirdetve december 16-án). Az alkotmánytörvény lehetővé tette választások kiírását és a helyi parlament (szojm) megalakítását.

A második magyar katonai beavatkozás, az 1939. február 12-i kísérlet meghiúsulása szerepet játszott a budapesti kormányválságban is. A február 14-én hivatalba lépett új miniszterelnök, Teleki Pál igyekezett némi távolságot tartani Németországtól, Kárpátalja megszerzésének kérdése azonban továbbra is napirenden maradt, a legfőbb indok a gazdasági szükségszerűségre való hivatkozás volt. Március elején megszületett a döntés, hogy Magyarország akár a németek beleegyezése nélkül is megszállja Kárpátalját. Március 12-én azonban Németország megadta a hozzájárulást.

Magyarország március 18-ra tervezte a hadsereg megindítását, a németek viszont ekkor már azonnali cselekvést követeltek. 1939. március 14-én a szlovákok kikiáltották az önálló Szlovákiát, melyet március 15-én Magyarország formálisan elismert. A cseh–morva területek Wehrmacht általi elfoglalásával és a Szlovák Köztársaság megalakulásával párhuzamosan a magyar hadsereg elfoglalta Kárpátalját. A Kárpátalján folyó hadműveletek végrehajtására a Kárpát-csoportot állították fel Szombathelyi Ferenc tábornok parancsnoksága alatt. Az újoncokat februárban vonultatták be, márciusi bevetésükkor alig kiképzett állományról beszélhetünk csak, ráadásul az alakulatok még nem voltak teljesen feltöltve és felszerelve. Horthy Miklós írta 1939. március 13-i levelében Adolf Hitlernek: *„Öthetes újoncaink ellenére a legnagyobb lelkesedéssel megyünk neki az ügynek."*

A Volosin-kormány mellett a félkatonai Szics-gárda vette fel a harcot a reguláris magyar hadsereg ellen. A Ma-

gyarországgal szimpatizáló, skót származású brit történész, C. A. Macartney vélekedése szerint: *„A »harc« a Szicsgárdisták elfogására korlátozódott, néhányat a helyszínen agyonlőttek, de egy Bécsből érkező német közbenjárásra a többinek az életét megkímélték."* A *„sebészeti eltávolítás"* három nap alatt ment végbe. Az események kezdetének március 14. tekinthető, amikor a magyar katonai akció elindult, záró dátuma pedig vagy március 16., ameddig a jelentősebb harcok zajlottak, vagy pedig március 18., amikor a magyar katonaság az utolsó hágót, a Jablonkait is elérte – bár szórványos összetűzésekre még március 20-ig sor került, immár a katonai vonalak mögött.

Március 14. azért is fontos, mert a Volosin-kormány ezen a napon nyilvánította ki Kárpáti Ukrajna függetlenségét, amit másnap, március 15-én erősített meg a szojm az alkotmány elfogadásával. Volosin már március 14-én értesítette Csáky István külügyminisztert: *„A kárpát-ukrán állam kormánya nevében a külügyminiszter úr őexcellenciája tudomására hozzuk az alábbiakat: Szlovákia függetlenségének kikiáltása következtében lehetetlenné vált számunkra, hogy továbbra is a csehszlovák szövetségi állam részét képezzük, s mivel a dolgok így állnak, kormányunk az országgyűlés tagjainak hozzájárulásával a mai napon kihirdette Kárpát-Ukrajna függetlenségét. Külügyminiszter úr őexcellenciája figyelmébe ajánljuk, hogy kormányunk baráti viszonyban óhajt maradni, és együtt kíván működni az összes állammal."* A britek megdöbbentek azon, hogy Hitler a müncheni egyezményt megszegve bevonult Prágába, Kárpátalja etnikai elvet nélkülöző elfoglalása iránt viszont megértést tanúsítottak, jobbnak gondolva a magyarok jelenlétét a térségben, mint a németekét.

Március 15-én reggel Avgusztin Volosin miniszterelnök Berlinhez fordult azzal a kérdéssel, hogy a birodalom eladta-e Kárpáti Ukrajnát vagy sem. A külügyminisztériumból ebéd után érkezett meg a válasz: ne álljanak ellen a magyar beavatkozásnak, mert Németország a jelen helyzetben nem terjesztheti ki Kárpáti Ukrajnára a protektorátust. Időközben Csáky István magyar külügyminiszter felszólította Volosint, hogy *„a vérontás elkerülése végett az*

Mieczysław Boruta-Spiechowicz lengyel tábornok és Béldy Alajos dandárparancsnok a lengyel–magyar határon, 1939

Magyar alakulat lengyel díszsorfal előtt az Uzsoki-hágón, 1939

általa eddig de facto gyakorolt hatalmat adja át a bevonuló magyar hadsereg parancsnokának". Volosin küldöttséget indított Budapestre, ám Csáky értesítette, hogy a küldöttséget várja, a hadműveletek felfüggesztése azonban – mivel a katonaság már megindult – technikai okokból lehetetlen.

A „KIS HÁBORÚ"

A hadműveletnek volt egy második fázisa 1939. március 23-án, a szlovák területre történő korlátozott célú előrenyomulás, azzal a hivatalos indoklással, hogy biztosítani kell az Ung folyó völgyében húzódó, stratégiai fontosságú vas- és közútvonalak megfelelő védelmét. Ez volt az ún. „kis háború", amelynek cselekményei szoros összefüggésben álltak Kárpátalja Magyarországhoz csatolásával.

A kárpátaljai harcok befejeződése után néhány nappal azonban a magyar csapatok ismét megindultak, mégpedig Szlovákia irányába, arra hivatkozva, hogy a határ közelében fekvő ungvári vasútvonal nincs kellően biztosítva, így katonailag védhetetlen, ezért szükséges a területgyarapítás. Csáky István külügyminiszter úgy vélekedett, hogy ez csak lokális határvita, és mivel Kárpátalja határát korábban semmilyen dokumentum nem részletezte, Magyarország nincs kötve ezekhez. A „kis háború" során Magyarország Szlovákiától elfoglalt egy mintegy hatvan kilométer hosszú és csaknem húsz kilométer széles sávot.

Március 18-án – az előző este Budapestről indult különvonattal – Csapon keresztül Munkácsra érkezett Horthy Miklós. A kormányzó egyebek mellett felkereste a sebesültkórházat, ahol a márciusi harcok sérültjeit ápolták. Innen Beregszászra, Nagyszőlősre és Husztra indult tovább. Az első (és a második) bécsi döntést követő bevonulás(ok)hoz hasonló ünnepségekre nem került sor, nem volt fehér lovas bevonulás, a kormányzó vonaton érkezett.

Az 1939. márciusi katonai akciót becikkelyező, *A Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeknek az országgal egyesítéséről* szóló 1939. évi VI. törvénycikk úgy fogalmazott, hogy *„az elszakított Felvidék"* visszatérése után *„az ezeréves határokkal szegélyezett" „Kárpátalja is visszatért a Magyar Szent Korona testébe",* a m. kir. honvédség kötelességteljesítésének köszönhetően megtörtént *„Kárpátalja birtokbavétele".* A területen – átmeneti időszakra – ezúttal is katonai közigazgatást vezettek be. A Honvéd Vezérkar 1939. június 12-én délben szüntette meg a Kárpátalja területén lévő „záróvonalat". 1939. június 22-én Teleki Pál miniszterelnök aláírta a 6.200. M. E. rendeletet *A Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai terület közigazgatásának ideiglenes rendezéséről,* amellyel a ruszin régió a Kárpátaljai Kormányzóság elnevezést kapta. Az alföldi részeket már az első bécsi döntés után visszacsatolták az 1919 előtti vármegyéikhez. Így a korabeli Kárpátalja a Magyar Királyság egyetlen önigazgatással rendelkező nemzetiségi területe lett, és az is maradt a második világháború végéig. ◆

HÓVÁRI JÁNOS

VERECKÉTŐL RODOSTÓIG

RÁKÓCZI FEJEDELEM HOSSZÚ BUJDOSÁSA

II. Rákóczi Ferenc 1711. február 21-én hagyta el Magyarországot. Kíséretével a Vereckei-hágón át indult Lengyelországba, hogy harcához külső segítséget szerezzen, ám útját sajnos nem koronázta siker. A szorgos és a magyar ügyért mindig tenni akaró fejedelem életének 1735. április 8-án lett vége a törökországi Rodostóban. Csak halottként térhetett vissza szülőhazájába 1906. október 27-én, amikor az ő és más bujdosótársainak hamvait szállító vonat befutott Orsovára.

II. Rákóczi Ferenc hosszú bujdosása alatt Rodostóban lelt nyugalmat, ahova kíséretével 1720. április 24-én érkezett meg, s ahol haláláig, másfél évtizedig élt. Az út azonban a Vereckei-hágótól Rodostóig rögös és kacskaringós volt, tele vargabetűkkel. A fejedelem aligha gondolt arra, amikor a Kárpátok hegygerincei a Visztula felé haladva eltűntek a szeme elől, hogy idővel egy Márvány-tenger-parti város lesz az otthona. S ott általa egy olyan politikai és kulturális központ jön létre, amelyet az utókor a magyar nyugatosodás nyitányának tart.

A szabadságharc ügye 1711 tavaszára zátonyra futott. Nem maradt más lehetőség, mint a megegyezés az udvarral, amit Bécs a spanyol örökösödési háború végszakaszában való erőteljesebb fellépése érdekében maga is sürgetett. Az elvekben a két fél között nagy különbség volt. Bécs az általános magánkegyelem talaján állt, amely elfogadható volt a szabadságharcban kimerült magyar nemességnek, a fejedelem azonban komoly garanciákat kívánt a Habsburg-háztól a magyar alkotmányosság biztosítását és Erdély nemzetközi szuverenitásának helyreállítását illetően. Károlyi Sándor és a szövetkezett rendek 1711. április 30-án az udvar képviselőivel aláírták a szatmári békét. Június 22-én a kuruc ellenállás utolsó erődje, Munkács is megadta magát. A szabadságharc vezetői és katonái, akik letették a hűségesküt, minden bántódás nélkül hazamehettek. Rákóczi azonban ebből nem kért.

A NAGY UTAZÁS

A magyar határ közelében tartózkodván az őt tájékoztató és álláspontjáról érdeklődő főkurucoknak kifejezte egyet nem értését. A magyarországi folyamatok irányítása végleg kicsúszott a kezéből. Az általa vallott magyar érdekek érvényesítésének lehetőségét a nemzetközi diplomácia segítségével tartotta

RODOSTÓ MAGYAR KÉPÍRÓJA | BESZÉDES KÁLMÁN

A Rodostóhoz kötődő magyar szálak között megkülönböztetett helye van Beszédes Kálmán magyar festőművésznek, aki a város magyar rajzolója volt. Beszédes 1878 őszén gróf Széchenyi Ödön hívására érkezett Isztambulba, aki 1874-től – miután felkérést kapott az isztambuli tűzoltóság megalapítására – a török fővárosban élt. A „legnagyobb magyar” fia 1879-től a török Hadi Akadémiának tanára, a török hadsereg magas rangú tisztje – 1883-tól tábornoka – volt.

A magyar festőnek az isztambuli tűzvédelem és egyes polgári megbízások biztos egzisztenciát teremtettek, s ez a világjáró művészt Isztambulhoz, illetve az Oszmán Birodalomhoz kötötte. 1881-ben utazást tett Egyiptomban, ezt követően pedig megfordult a Görög Királyságban, s bejárta Törökország égei- és márvány-tengeri partvidékét. Beszédes Kálmán, mint művelt magyar ember, aki fiatalkora óta tárcákat írt különböző magyar folyóiratoknak, igyekezett Isztambulban megismerni a magyarsághoz kötődő emlékeket is. Ez könnyedén mehetett, mivel a török fővárosban akkor még többen is éltek azok közül, akik az 1849. évi magyar emigráció első és második nemzedékéhez tartoztak.

1878-tól haláláig – 15 éven át – Isztambulban, az Oszmán Birodalom fővárosában élt. Ebből a korszakából is leginkább csak életének utolsó három éve ismert, rodostói utazásainak és az ottani magyar emlékek megőrzése érdekében tett kezdeményezéseinek köszönhetően. A törökországi életéről írt tudósítások, amelyek a *Fővárosi Lapok*ban jelentek meg, egyértelművé teszik, hogy Beszédes Kálmán alapos műveltségű, nemcsak a világot, hanem a történelmet is kiválóan ismerő, sokoldalú művész volt. Szépen írt magyarul, s hagyatékából úgy tűnik, jól tudott németül, franciául és olaszul, valamennyire járatos volt az angol nyelvben, de törökül is megtanult, s értett valamennyire görögül és örményül is. 1883-tól levelező tagja volt a Magyar Földtani Társulatnak. Rodostói rajzai csak egy szeletét adják életművének.

Beszédes Kálmán és gróf Széchenyi Ödön gyermekkoruk óta ismerték egymást, egyidősek voltak. A magyar festő édesapja Beszédes József (1787–1852) volt, hű vízépítő mérnöke gróf Széchenyi Istvánnak. Az apák itthon tettek sokat a közért, fiaikat a sors és a kalandvágy török földre vitte, de ott is megmaradtak jó magyaroknak, mert tudták, hogy a hazáért külföldön is sokat lehet tenni. Beszédes Kálmán ragaszkodása a Rákóczi-emigráció emlékeihez messze

megvalósíthatónak. 1711. április 28-án a kelet-galíciai Javoróban (Javoriv-Jaworow), majd 1711. augusztus 5-én Kukizóban is találkozott Nagy Péter orosz cárral, hogy a francia–orosz kapcsolatok útját egyengesse s ezért cserébe a cár katonai segítségét kérje Magyarországon. Az orosz–török háború kitörése következtében azonban Nagy Péternek nem volt lehetősége – egyes forrásokból úgy tűnik, komoly szándéka sem – arra, hogy a magyarországi viszonyokba beavatkozzon és emiatt Béccsel konfliktusba kerüljön. A fejedelem jól látta, hogy a nemzetközi diplomácia boszorkánykonyhája Versailles, ezért oda kell utaznia, hogy XIV. Lajos segítségét kérje.

A nagy utazás 1711. augusztus 29-én vette kezdetét. A kuruc emigráció délkelet-lengyelországi központjában, Jaraszlóban (Jarosław) – amelyet egyébként lengyelországi Rodostónak is tekinthetünk – a fejedelem egyre csökkenő létszámú kíséretével hajóra szállt, s a San folyón át a Visztulára jutott, egy ideig együtt utazva Nagy Péterrel. November 19-én érkezett meg Danckába (Gdańsk/Danzig). Bár a fejedelem a francia diplomácia pártfogását élvezte, a danckai tartózkodás mégis közel egy évig húzódott. Itt és ekkor készítette el Mányoki Ádám a fejedelem közismert portréját.

Rákóczi életét bérgyilkosok veszélyeztették. A fejedelem jól tudta, hogy Utrechtben tárgyalások folynak a spanyol örökösödési háborúról, s ezt francia földről mindenképp befolyásolni akarta. De ez versailles-i érdekeket is sértett, ezért Rákóczit igyekeztek maradásra bírni Danckában. A fejedelem emberei azonban egy angol hajót béreltek, amely 1712. november 15-én vitorlát bontott. A Balti-tengeren, a Skagerrakon és az Északi-tengeren át hajózva egy vihar miatt december elején (9. előtt) az angliai Hullban kötöttek ki. Innen csak nagy nehézségek árán, egy másik hajóval tudtak 1713. január 10-én a francia partok felé elhajózni. Másnap Dieppe kikötőjében léptek francia földre.

A fejedelem és kísérete 1713. január 28-án érkezett meg Párizsba, február 7-én pedig Versailles-ba. II. Rákóczi Ferenc és XIV. Lajos francia király történelmi találkozójára 1713. február 13-án került sor. Az agg uralkodóval való találkozó nagyban emelte Rákóczi tekintélyét, de ez mit sem változtatott azon, hogy az április 11-i utrechti béke megkötésekor – amelyben Ausztria szövetségesei (Anglia, Hollandia, Poroszország, Savoya és Portugália) egyeztek meg Franciaországgal – teljesen figyelmen kívül hagyták a fejedelem memorandumait. A kuruc emigráció még abban reménykedhetett, hogy az 1713. november 26-án megkezdődő rastatti tárgyalásokon, amelyek során Versailles és Bécs kívánta rendezni ellentéteit, napirendre kerülhet a magyar ügy. Így is történt, de az 1714. március 6-án aláírt béke szövegébe ebből semmi sem került be.

A francia kultúra bűvöletében élő fejedelemnek nagyot kellett csalódnia a francia diplomáciában. Csalódottságát fokozta, hogy egyre több megbízhatónak tűnő embere bizonyult Bécs fizetett ügynökének. A Napkirály halálát (1715. szeptember 1.) követően szemlélője és szenvedője lett annak a versailles-i külpolitikai fordulatnak, amelyben a gyermek XV. Lajos helyett uralkodó régens, Fülöp orléans-i herceg Bécs irányába fordult. II. Rákóczi Ferenc csupán megtűrt herceg lett a francia Bourbonok udvarában és királyságában. Nem csoda, hogy befelé fordult, és a grosbois-i kamalduli szerzetesek sajátos janzenista lelkiségében talált új fogódzót további életéhez. Egyetértés van a szakirodalomban, hogy Rákóczi előtt a magyar ügy továbbvitelének lehetősége a francia érdekrendszerben bezárult. A véletlen azonban úgy hozta, hogy egy kapu mégis kinyílt.

A szultán meghívólevele

1714 decemberében a Velencei Köztársaság és az Oszmán Birodalom között háború robbant ki, amelyben a szultáni csapatok nagy győzelmeket arattak. Bécs 1716. április 13-án szövetséget kötött Szent Márk városával, és a nyár kö-

túllépi a kutatás és a tudományos érdeklődés kereteit. A rodostói ceruzarajzok mögött mély hazaszeretet rejlik.

Sokan írtak már a rodostói magyar emlékekről. Többen olyanok is, akik maguk is ott álltak az omladozó falak mellett, szemükkel végigpásztázták a korhadó ácsmunkákat, s elszomorodva nézhették a málló paticsfalakat. Magam is többször elmélkedhettem a régmúlt emlékein Rodostó egykori magyarnegyedének házai között, és közelről tapasztalhattam az enyészet rettenetes erejét. Ezért is ragadtak meg Beszédes Kálmán magyar festő sorai, aki száz évvel korábban – 1891-ben – a következőket vetette papírra, miközben az omladozó falakat, az elhalványuló faldíszítéseket és a faburkolatokat rajzolta: *„Sokszor méláztam bús érzéssel a komor, roskadozó fejedelmi*

A magyarok utcája Rodostóban

zepén beavatkozott a háborúba. Az új helyzetben a Belgrádba, Edirnébe, Isztambulba, Bukarestbe, Jászvásárba, valamint Délkelet-Lengyelországba szorult kuruc emigráció mozgolódni kezdett. A szultáni udvarban is jól tudták, hogy egy magyarországi felkelés jelentős Habsburg-erőket vonna el a balkáni frontról. A kuruc vezérek és a pasák hamar megegyeztek, mi lenne a teendő, de határozottabb lépésükhöz a Franciaországban élő Rákóczi döntésére vártak.

A fejedelem 1716 késő nyarától egyre több hírt kapott törökországi embereitől III. Ahmet szultán elkötelezettségéről, hogy a háborúba őt bevonja. Erről az isztambuli francia diplomácia is értesült, s jelentéseket küldött Versailles-ba. Az új francia diplomácia azonban – a szultáni udvart is meglepve – nem ösztökélte a fejedelmet, hogy induljon török földre. Rákóczi arra utasította törökországi megbízottjait, eszközöljenek ki szultáni meghívólevelet. Ez el is készült, Pápai János és egy udvari csaus vitte Franciaországba az invitációt, amelyet 1717. március 24-én a fejedelem a grobois-i erdőben maga is kézbe vehetett. A *Vallomások*ban így ír erről: *„A világnak ez a fejedelme* [ti. III. Ahmet] *másnak nem, csak királyoknak szokott írni, és azelőtt soha egyetlen elődömet sem részesítette ebben a megtiszteltetésben."*

A Porta, hogy törekvésének még nagyobb nyomatékot adjon, Mehmet Bakri kapudzsi-basi személyében újabb követet küldött Rákóczihoz Franciaországba. Közben azonban a nemzetközi politikában történt egy váratlan fordulat, amely Versailles-t is komolyan érintette. Madrid, amely igen rossz néven vette, hogy az egykori itáliai birtokok – köztük a Nápolyi Királyság – a bécsi Habsburgok kezébe kerültek, kihasználva a bécsi seregek lekötöttségét a törökök elleni háborúban, katonákat küldött Itáliába, s ezzel a konfliktus eszkalálódott. Madrid igyekezett a francia külpolitikát a Habsburg-ellenes vonalra visszaállítani. Rákóczi az új helyzetben kedvező lehetőségeket látott. A *Vallomások*ban erről a következőképpen írt: *„Egyrészt az idő és a német* [ti. Habsburg] *hadműveletek sürgettek, másrészt az emberi bölcsesség és a magány szeretete az út elhalasztására beszéltek rá. […] Végül azonban […] elhatározásom meggyorsítására végső indítékot szolgáltatta a spanyol háború hirtelen kitörése minden várakozás ellenére."*

A fejedelem kíséretével – benne Mikes Kelemennel – 1717. szeptember 16-án a L'Ange Gabriel nevű hajón Marseille-ből indult az Oszmán Birodalomba. A hajó október 10-én kötött ki a Márvány-tenger európai partján lévő Gelibolubán, amelyet a nyugati világ Gallipolinak nevez. Rákóczit a szultáni fogadóbizottság a kikötőből Drinápolyba (Edirnébe) vitte, ahol a szultán épp tartózkodott. III. Ahmet szultán október 28-án, majd 1718. január 4-én ismételten fogadta. A fejedelem török földön találkozott régi harcostársaival, akik magyar sereget szerveztek, de rendre nehézségekbe ütköztek.

A fejedelem családása

Az Oszmán Birodalomban Rákóczi hamar rájött, hogy ebből a háborúból egy új magyar szabadságharc nem fog szárba szökni. A legnagyobb nehézség

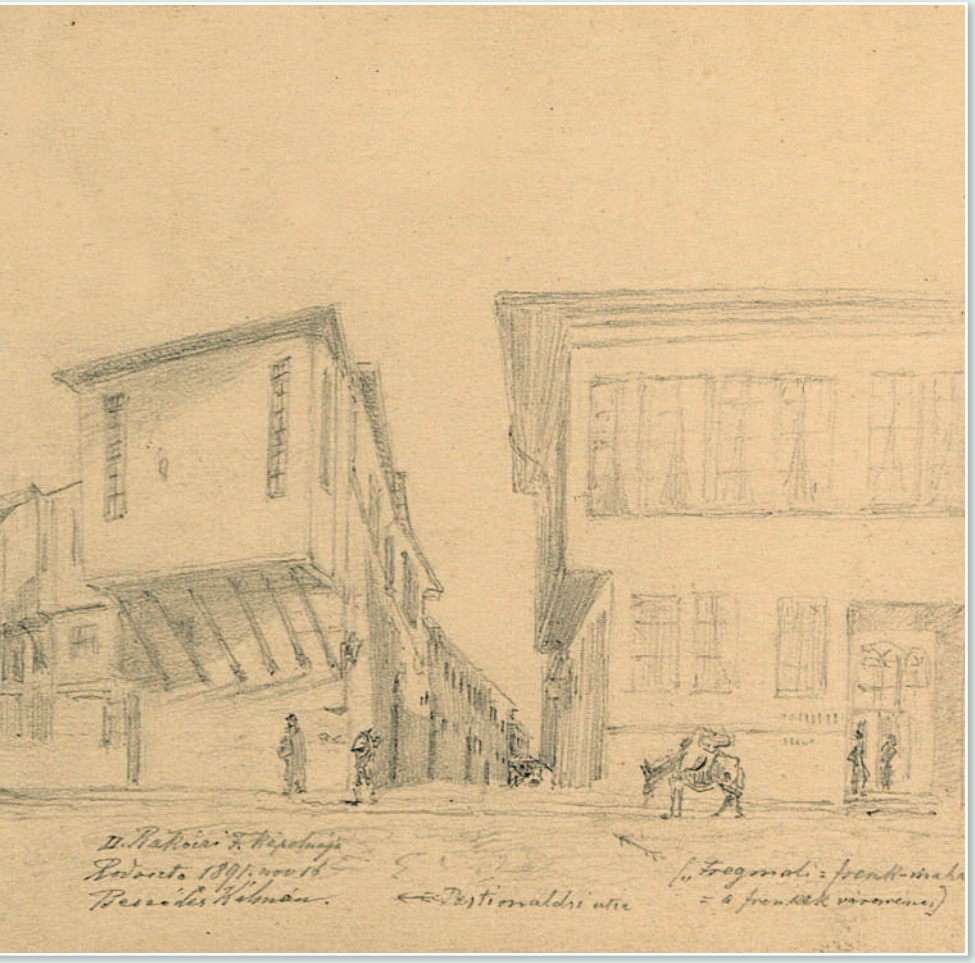

Rákóczi Ferenc palotája Rodostóban

lak és a többi emlékezetes helyek képén. Lerajzolgattam azokat pontosan, minden oldalról, szorgalmasan, néha sietve, mert olykor úgy tűntek fel előttem, mintha oly sok idő viharai után csak azért állanának még roskadozó lábaikon, mintha még engemet vártak volna, a magyar képírót, a ki vékony papírjával és rajzónjával megóvja őket a teljes enyészettől."

A szorgalmas, pontos és állhatatos Beszédes Kálmán 1891 és 1893 között úgy gondolta, hogy a magyar emlékeket képes megóvni és átörökíteni az utókornak. Azért járta a rodostói utcákat kis rajznoteszével, hogy a részleteket a dokumentálás érdekében megörökítse, mert azok megmentéséhez erre is nagy szükség volt. Ez, miként tudjuk, nem sikerült neki. Egyrészt azért, mert a derék képíró váratlanul meghalt, s munkájának nem akadt folytatója. Másrészt talán azért, mert Beszédes Kálmán többet tételezett fel nemzetéről és annak vezetőiről, mint amire azok képesek voltak. Mára a magyar vonatkozások többsége Rodostóban az enyészeté lett. Amik megmaradtak a kuruc világ emlékeiből, azok nagyra értékelendő és becsületes át- és újraépítések. Beszédes Kálmán rodostói

kétségtelenül az volt, hogy Savoyai Jenő hadserege 1716. augusztus 5-én Péterváradnál nagy csapást mért Szilahtar Damat Ali nagyvezír seregére. Ebben a csatában maga a nagyvezír is elesett, aki a háború kitörése óta legfőbb szorgalmazója volt a fejedelem Törökországba hívásának. 1716. október 13-án véget ért a 164 éves oszmán-török uralom Temesvárott. Jenő herceg csapatai 1717. augusztus 22-én bevonultak a nándorfehérvári várba, uralmuk alá vonták Észak-Boszniát, Észak-Szerbiát, Olténiát, és már Nyugat-Bulgáriát támadták. Ezt az előrenyomulást némileg lassította egy újabb front születése Itáliában, ahová Bécsből szintén csapatokat és utánpótlást kellett küldeni.

A szultán környezetének véleménye megoszlott a teendőt illetően. A háború folytatását akaró Nisándzsi Mehmet pasa, nagyvezírt 1718. május 9-én a szultán leváltotta, s a birodalom ügyeinek legfőbb irányítójává Nevsehirli Damat Ibrahim pasát nevezte ki, akinek megbízottjai június 5-én a szerbiai Pozsarevácott Bécs küldöttjeivel, valamint az angol és holland megbízottakkal békétárgyalást kezdtek, amelyet július 21-én fejeztek be.

A fejedelemnek csalódottan kellett tudomásul vennie, hogy feleslegesen jött az Oszmán Birodalomba. De azt is, hogy a francia diplomácia semmit sem tett a pozsareváci béke ellen. Azt is látta, hogy a protestáns Angliát és Hollandiát sem érdekli a magyar ügy: az 1703–11 között zajló szabadságharc is sok tekintetben azért bukott el, mert a spanyol örökösödési háborúban, amelynek mi amolyan keleti mellékfrontját képeztük, e két állam Bécs, illetve a Német-római Császárság mögé állt.

Rákóczinak be kellett látnia azt is, hogy az Oszmán Birodalom a Habsburgok ellenében erőtlen ahhoz, hogy bármit is elérjen Magyarországon. A fejedelem – ismerve a nemzetközi helyzet alakulását – igyekezett volna visszatérni Franciaországba, de nagy keserűségére nem fogadták vissza.

Rákóczit és kíséretét III. Ahmet szultán 1718. június 13-án Edirnéből Isztambulba vezényelte át. A magyar bujdosók augusztus 24-én a Boszporusz európai partján lévő Büyükderébe érkeztek, ahol azonban nem voltak az elszállásolásukra alkalmas házak. Új lakhelyük az ettől délebbre lévő, szintén Boszporusz menti Yeniköy lett. Mikes Kelemen egyik leveléből tudjuk, hogy szeptember 22-én már ott voltak. Itt közvetlenül a tengerparton laktak tizennégy kisebb-nagyobb házban. Ezek jellegzetes oszmán-török faházak voltak, amelyeket omladozó állapotban e sorok írója 1976-ban még látott. Azóta a rohamos építkezések miatt eltűntek. Rákóczi és kísérete elszállásolását Yeniköyben a nagyvezír ideiglenesnek gondolta, s akkor még azt sem lehetett kizárni, hogy a fejedelem esetleg más országba távozik. A végleges elszállásolásról – s azzal együtt a szultáni fermán kibocsátásáról – 1720. január közepén született meg a döntés. Ezt az érintettek március elején tudták meg. Yeniköyben 1720. április 16-án szálltak hajóra, és négy nap múlva, 1720. április 20-án érkeztek Rodostóba.

Összeállításomban nagyban támaszkodtam Köpeczi Béla *A bujdosó Rákóczi* című, 1991-ben megjelent munkájára.

Bercsényi háza

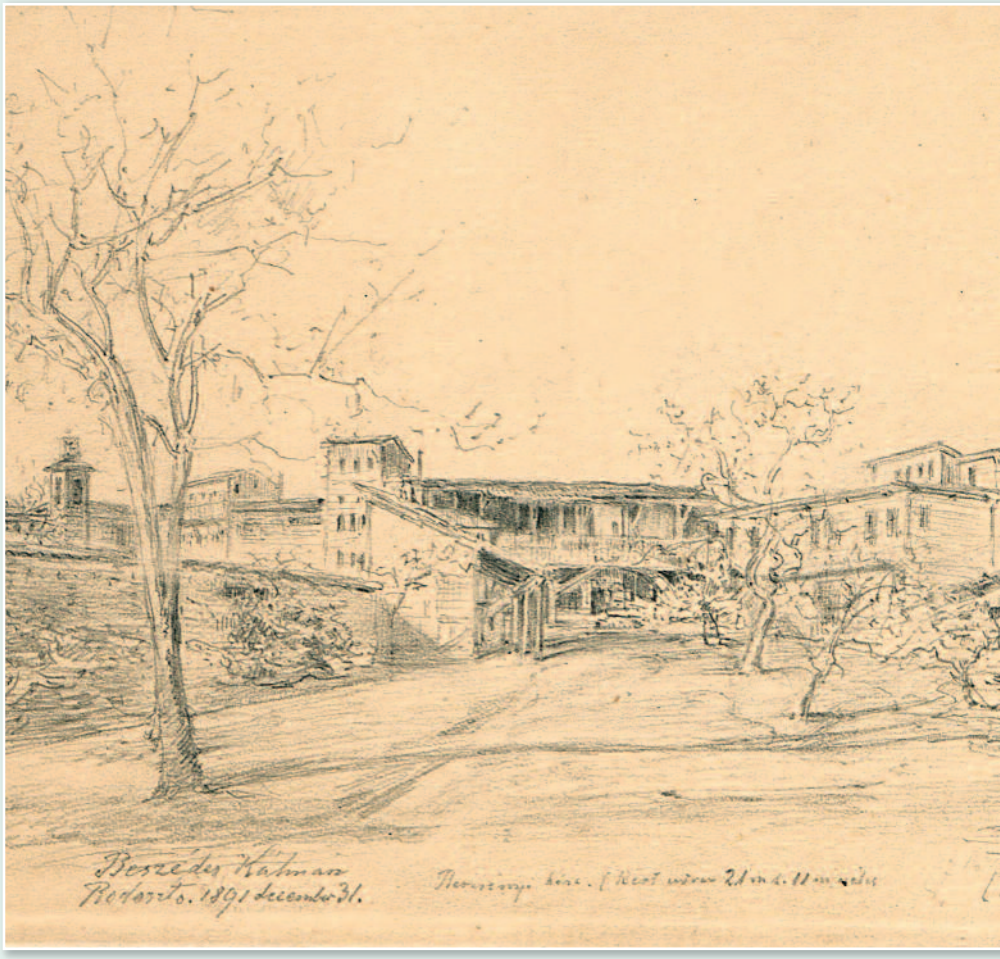

rajzolgatásai emiatt is nagy értékek. Ma már csak neki köszönhetően tudjuk, hogy mi is pusztult el. A *„komor, roskadozó fejedelmi lak és a többi emlékezetes helyek”*, úgy tűnik, tényleg őt várták. Ha nem költözik ki Isztambulból Rodostóba hetekre, majd később hónapokra, ma sokkal szegényebb lenne a magyar nemzeti emlékezet.

A magyar művészt 54 éves korában, 1893. május 2-án Isztambulban érte a halál. Sírhelyét nem ismerjük, ám római katolikusként szinte bizonyosan az isztambuli feriköyi katolikus temetőben kapott helyet. Isztambulban azonban hozzátartozói nem voltak, sírját nem gondozta senki. Így évtizedek múlva a magyar festő emléke is egyre halványodott az isztambuli magyarok körében.

Beszédes Kálmán hagyatékát barátai vagy az osztrák–magyar követség konzuli szolgálata küldte haza Magyarországra. Ennek szellemi része Szilágyi Sándorhoz, a Magyar Történelmi Társulat főtitkárához, az Egyetemi Könyvtár igazgatójához került, s tőle jutott tovább a neves intézmény kézirattárába.

Edvi Illés Aladár festőművész 1905-ben rajzokat készített a magyar emlékekről, amelyeket később Mikes Kelemen levelei díszkiadásának illusztrálásához használt fel.

HÓVÁRI JÁNOS

Rodostó

RÁKÓCZI-EMLÉKMÚZEUM

Nemzetünknek minden olyan tagja, aki valamennyire ismeri múltunkat, tudja, hogy a magyar történelem számos meghatározó alakja élt hosszabb-rövidebb ideig száműzöttként vagy menekültként az Oszmán Birodalomban.

Így azzal is tisztában van, hogy kapcsolataink az oszmán-törökökkel kétarcúak: a 15–17. században harcok és pusztítások jellemezték; a 18. századtól pedig a barátság és a kölcsönös megértés. S az utóbbihoz hozzáadódik, hogy ebben az időszakban tárta fel (s ez napjainkban is zajlik) a magyar, a török és a nemzetközi tudományosság: mi, magyarok és a különböző török népek törzsökösök vagyunk. Nem olyan egyszerű módon, mint sokan vélték és vélik, s legközelebbi török rokonaink nem is az oszmán-törökök, hanem a csuvasok és a közelségükben élő más török népek. De ez részletkérdés csupán, amikor ősi múltunk közösségét átgondoljuk.

Nyilvánvalóan ennek is van szerepe abban, hogy a mai Törökországban négy magyar emlékhely, illetve múzeum is működik a Magyar Nemzeti Múzeum felügyelete alatt. Ezek közül a legtávolabbi a délkelet-anatóliai Osmaniye városban van, s Bartók Béla 1936. évi ottani népzenei gyűjtésének állít emléket.

Kütahyában az a ház, amelyben 1850–51-ben Kossuth Lajos élt, átvészelte a történelem viharait, és emlékmúzeum lett. Kertjében ott áll a nagy magyar hazafi szobra is. Thököly Imre és Zrínyi Ilona emlékmúzeuma Izmit/Kocaleli egyik felújított épületében került kialakításra.

A legismertebb azonban a rodostói Rákóczi Múzeum, amely az egykori török kisváros (ma már nagyváros) magyarnegyedének veretes emléke, s ahova már magyarok százezrei zarándokoltak el.

Az elmúlt négy évtizedben többször is megfordulhattam Rodostóban, többször is megcsodálhattam a Márvány-tengert Rákóczi fejedelem egykori ebédlőjének ablakából, s elgondolkozhattam, vajon a fejedelem és hű kísérete is oly örömmel nézte-e a tenger vakító kék hullámait, mint az odavetődő kései utazó, vagy nekik a végeláthatatlan tenger inkább az idegenbe szakadás keservét jelentette, s örültek, ha nem is látják. Azok közé tartozom, akik a Rákóczi-emigrációt illetően bővülő ismeretekkel térhettek vissza Rodostóba, nemegyszer a kérdéskör kiváló kutatóival. Így alakult ki bennem az a mély meggyőződés, hogy II. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen nem csupán a magyar történelem hősei, hanem olyan történelmi nagyságok, akik korabeli szerepük, tudásuk, szorgalmuk, hitük és kitartásuk okán napjainkban is korszerű példaképek.

A Rákóczi-emigráció emléke

Nemcsak az ifjúságnak kell ismernie életútjukat, érdemes felnőttfejjel is végiggondolni történelmi és irodalmi szerepüket, mert még bőséges élettapasztalat birtokában is sok tanulságot lehet levonni belőlük. Rodostói éveikről nem lehet megfeledkezni, mert az a szellemi és tárgyi szövevény, amely a török földi bujdosók történetét, kapcsolatrendszerét és emlékvilágát körülfogja, nem egyszerűen a magyar múlt része, hanem fontos tartóoszlopa nemzettudatunknak, de a magyar–török kapcsolatoknak, a kölcsönös megbecsülésnek és az eltérő civilizációk mélyebb és árnyaltabb megértésének is.

Rákóczi rodostói örökségének számos kiváló ismerője van a török városban. De nem csupán tudnak róla és gondozzák emlékét, hanem magukénak is vallják azt. S így épül be a magyar múlt egy szelete a törökbe, de legalábbis annak egy nekünk kedves régiójába. A magyar filmtörténet egyik első ránk maradt alkotása a II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvainak hazahozataláról 1906 októberének végén készült film. Ezen láthatjuk, hogy a gyászkocsikat egy alacsony, tisztes korú férfi esernyővel a karján kíséri. Ő ízig-vérig rodostói: Pierre Aslan, az egykori rodostói magyarok kései leszármazottja.

De a történelmi temetéssel nem zárult be a magyarság és Rodostó kapcsolata – annak ellenére, hogy a korabeli magyar vezetők ezt tartották volna reálisnak –, hanem az 1920-as években olyan új fordulatot hozott, amely napjainkig velünk él, s a tengerparti török város a magyar–török barátság megvallásának helyszíne és egyben szimbóluma is lett. 2019-ben 55 éves lesz a város nyár elejei, többnapos rendezvénysorozata – minden év júniusának első hétvégéjén –, a „cseresznyefesztivál". Ennek már jóval több, mint egy évtizede egyik fő eseménye a Magyar Nap, amelynek során ottaniak és magyarok (szinte minden évben Erdélyből, Kárpátaljáról vagy a Felvidékről is) közösen emlékeznek a Rákóczi-emigrációra, s szövik tovább a magyar–török barátság veretes szövetét.

Rodostó vagy Tekirdağ

A mai törökök Tekirdağnak (helyes kiejtéssel: Tekirdának) hívják Rodostót. A város, noha az 1350-es évektől az Oszmán Birodalom törzsterületeihez tartozott, a 20. század elejéig megőrizte levantei soknemzetiségű világát. Törökök mellett görögök, örmények és szefárd zsidók éltek itt. A levantei népesség vitte tovább a város ősi görög–latin nevét, amelyet a törökök Ro-

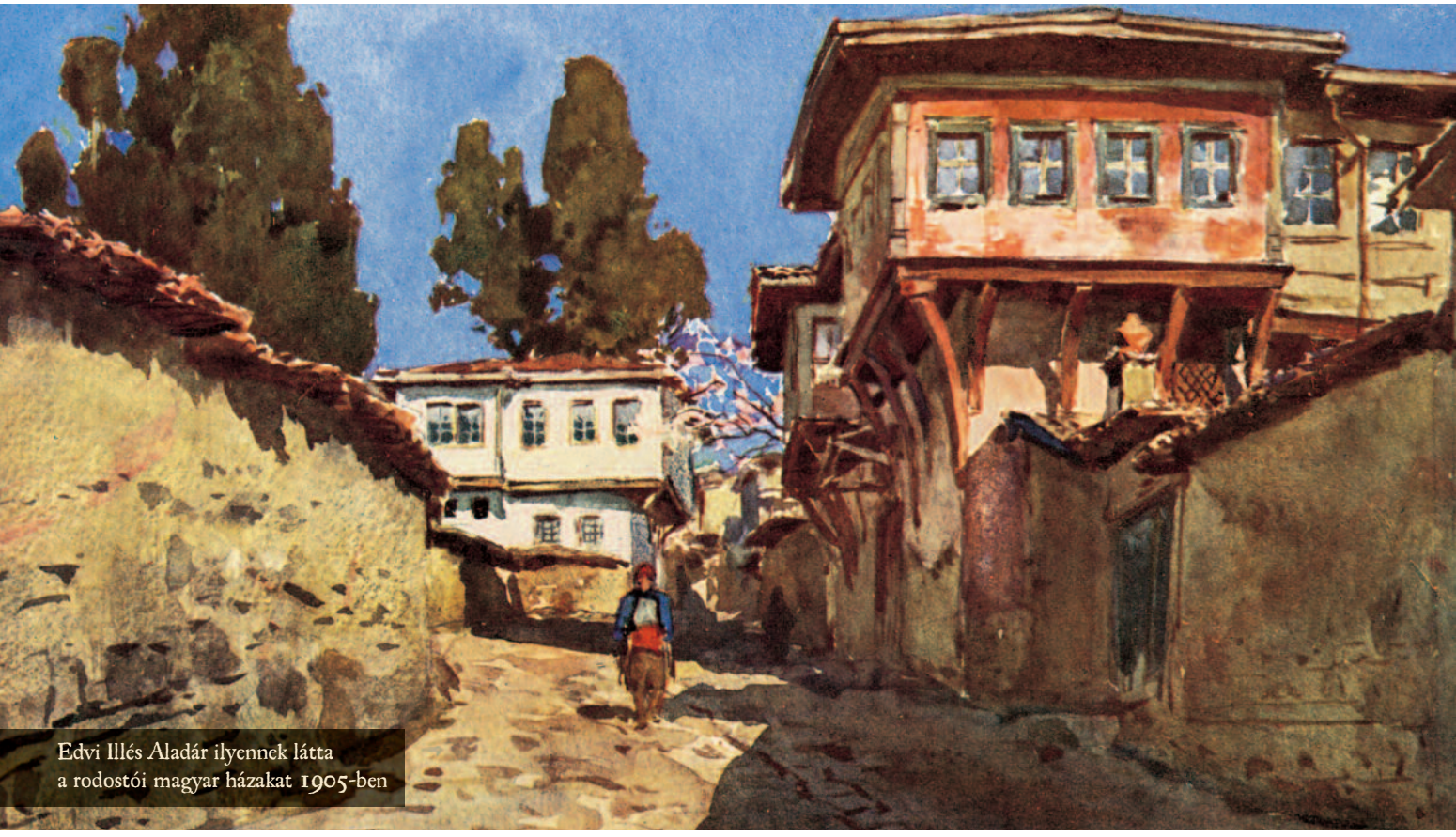

Edvi Illés Aladár ilyennek látta a rodostói magyar házakat 1905-ben

Az egyik Bercsényi-ház belső udvara, ahogyan 1905-ben Edvi Illés Aladár lefestette. Még a 2000-es évek elején is megmenthető lett volna

dosçuk (helyes kiejtéssel Rodoszcsuk) alakban vettek át, s az első világháború végéig használtak is.

A Rodostó név a klasszikus görög Raidesztosz helynévből származik, melyet a rómaiak Rhaedestus alakban írtak át. A bizánci időszakban alakult ki a Rodosztosz/Rodoszto elnevezés, amely jócskán túlélte a birodalmat. Az Oszmán Birodalomban élő frenkek (azaz nyugati keresztények) a város nevét Rodoszto alakban ejtették, s a bujdosók ebből magyarították a Rodostó nevet. Arra, hogy a magyarok kezdettől a Rodostó és nem a Rodosztó hangalakot használták, leginkább Bercsényi Miklós híres anagrammája a bizonyíték, aki a város nevéből az „ostorod" szót rakta össze, amely Mikes Kelemen szerint *„igen hozzáillik a bujdosókhoz"*. Az anagrammát választotta Szabó Gyula erdélyi író Mikes Kelemenről 1988-ban írt művének címéül, amelyben Mikes egykori levelei alapján ad számvetést a bujdosás éveiről: *Ostorod volt-e Rodostó?*

Az oszmánok 1354-ben foglalták el a várost, amelyet évszázadokig Rodosçuknak és Tekfurdağı-nak egyaránt neveztek. Az utóbbi név azzal áll összefüggésben, hogy a város felett három hegy emelkedik, ezek egyike a Tekfurhegy, törökül Tekfurdağı. A tekfur örmény gyökerű bizánci görög jövevényszó az oszmánli nyelvben, amely keresztény várparancsnokot vagy tartományurat jelent. A tekfur szót gyakran tekurnak is ejtették, s így alakult ki a Tekurdağı névalak, amely a latin írás kötelező bevezetését (1928) követően Tekirdağ lett. A rodostóiak azóta nem használják a Rodosçuk nevet. A város görög lakóit 1924-ben trákiai törökökkel cserélték ki, az örmények pedig Franciaországba és Kanadába vándoroltak ki. A nagy változások – különösen a lakosság kicserélődése – következtében a mai rodostóiak közül kevesen tudják, hogy a Tekirdağ a Tekfurdağı név „továbbtörökösítéséből" származik, mivel a „tekir" (jelentése: tarka, cirmos) jóval érthetőbb a 21. század törökjeinek, mint a bizánci időkre vagy az oszmánli múltra emlékeztető tekfur vagy tekur.

Bujdosószálak a jelenkorig

Rákóczi és kísérete 1720. április 24-én hajóval érkezett Rodostóba. Ez a nap a kezdete a rodostói magyar életnek. A végét meghatározni azonban aligha lehet, mert más időpontban veszett el a nyelv és a magyar bujdosótudat. A *Magyar Mercurius* 1794. évi tudósítása szerint egy Rodostóban járt kassai orvos még találkozott az akkor szerinte 116 éves (!?) Horváth Istvánnal, aki a bujdosók matuzsáleme volt. Még további négy évet élt, 1798-ban temették el. A rodostói katolikus plébánia anyakönyvei szerint – amelyeknek magyar vonatkozású bejegyzéseit Thaly Kálmán, Rákóczi hamvai hazahozatalának fáradhatatlan harcosa 1888-ban lemásolta és később közzétette – a ma-

A Rákóczi-ház képe, de a zászló Thököly kurucaié, II. Rákóczi Ferenc lobogóin a következő állt: Cum Deo Pro Patria et Libertate

gyar élet a 19. század közepéig egyre vékonyodóan ugyan, de kimutatható volt Rodostóban.

Thaly Kálmánnak s minden magyar kutatónak és diplomatának Rodostóban az 1970-es évekig az Aslan (magyar kiejtéssel Ászlán) család volt a vendéglátója. E családnév lépten-nyomon előbukkan a visszaemlékezésekben és más történeti forrásokban. Thaly Kálmánt és kíséretét 1888-ban két, franciául kiválóan beszélő fiatalember fogadta és kalauzolta, George Aslan és Arthur Aslan – Pierre Aslan rodostói osztrák–magyar tiszteletbeli konzuli ügynök fiai. Pierre Aslan 1836-ban született, s 1885-től a Monarchia konzuli ügynöke volt. Thaly azt jegyezte le róla, hogy Rodostó leggazdagabb gabonakereskedője és *„a római katolikus keleti misszió buzgalmából keresztény hitre térített aleppói arab ősök utóda”.*

A két ifjú Aslan meghatottan újságolta Thaly Kálmánnak, hogy anyai ágon ők is magyarok s a bujdosók leszármazottai. Elmondták, hogy dédanyjuk, Kőszeghy Cecília (Cecile) épp a múlt hónapban halt meg, s így vele már nem találkozhatott a lelkes Rákóczi-kutató. Thaly a plébánia évkönyveiből kigyűjtötte a Kőszeghy családra vonatkozó adatokat, s az Aslan család segítségével a családfát is összeállította. Ezt az 1889-ben megjelent, *Rodostó és a bujdosók sírjai. Történelmi kutatások a helyszínen* című könyvében közzé is tette.

Nemcsak Thaly Kálmán írt elismerően az Aslan családról, hanem Szádeczky-Kardos Lajos kolozsvári történészprofesszor is, aki ezt követően járt Rodostóban. 1904-ben ők segítették Thallóczy Lajos kormánymegbízottat, amikor a rodostói görög ortodox főszékesegyházban kiásatta Bercsényi Miklós, Esterházy Antal és Sibrik Miklós földi maradványait. Thallóczy az Aslan család szolgálatainak elismeréseként, mielőtt elhagyta Rodostót, Pierre Aslannak egy kazettát s két fia közül George-nak egy dohánytartót, Arthurnak pedig egy gyertyatartót ajándékozott. Pierre Aslan 1906-ban Isztambulból Kassáig kísérte a bujdosók földi maradványait. A magyar újságok Aslan Péterként írták a nevét. Szép kort érhetett meg: 1914-ben még szerepel az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai és konzuli megbízottjainak tiszti címtárában. Minden bizonnyal az első világháború éveiben halt meg.

A rodostói viszonyokat jól ismerő Beszédes Kálmán, aki 1891–92-ben hosszabb időt töltött a városban, nem írt túl lelkesen az Aslan családról: *„Aszlán Péter, ki derék gabonakereskedő s a diplomáciából is ért annyit, hogy az osztrák–magyar konzulok nemigen szokták hivatásuknak tartani a Rákóczy-nyomokat kutató történeti búvárkodások előmozdítását. Mivel azonban Thaly Kálmán megcsinálta szépen a családfát, mely szerint Aszlán Péter a fejedelem egykori fegyverhordozójának, Kőszeghinek lánya révén való arab ivadék, a konzul készségesen adta mellé fiát vezetőül.”* Az Aslan család konzuli megbízatásának az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával vége szakadt. Arthur Aslan volt azonban az, aki 1926-tól kezdődően évekig segítette Tahy László törökországi követünket abban, hogy azt a tengerparti házat, ahol egykoron a fejedelem ebédlője állt, a magyar állam megvehesse, s ott múzeum nyíljon.

Arthur Aslan feltehetően az 1940-es években hunyt el. Neki legalább egy fia volt, akinek nevét sajnos nem tudtam kideríteni: ő vitte tovább a családban a magyar kapcsolatrendszert. Amikor ő

is elhunyt – talán az 1960-as években –, özvegye, Henriette Aslan volt a magyar emlékhelyek gondviselője.

Magyar városrész Rodostóban

A magyar emigránsok, akiknek 1720-tól volt hazája Rodostó, többnyire elégedettek voltak körülményeikkel. Mindössze két-három napi járásra voltak Isztambultól. A város kikötőhely volt a Földközi-tenger és Isztambul közötti tengeri úton: francia hajók is rendre kikötöttek itt. Közel volt Edirnéhez, amely a Balkán-félsziget délkeleti szöglete fővárosának számított, de állomás volt a Konstantinápoly–Theszszaloniki úton is, amelyet különösen a görögök és a zsidók használtak fontos kapcsolattartási útvonalként. Mikes Kelemen leveleiből tudjuk – amit más források is megerősítenek –, hogy a magyarok városrésze (törökül Macarlar mahallesi vagy egyszerűbben Macar mahalle) az örményeké mellett feküdt, tulajdonképp annak nyugati széle volt.

A szultán a tengerparttól csupán néhány száz méterre egy rövid utcát bocsátott a közel kétszáz menekült s a rájuk vigyázó mintegy félszáz főnyi török őrség rendelkezésére. A rodostóiak hivatalosan is Macar Sokaknak, Magyar utcának nevezik ezt, melynek bal oldala (a tengerrel szemben állva) az örménynegyeddel volt határos. A jobb oldalon lévő házak kertjei azonban a város körüli földekre és mezőkre nyíltak. Ezektől egy kellemes gyaloglásnyi távolságban ma is áll – a rodostói borpincészet közelében – Rákóczi kútja, amelyet a történelem során többször felújítottak.

A fejdelem a menekültek rendelkezésére bocsátott házakat átépíttette, belső díszítésüket igyekezett az európai ízlésnek megfelelően átalakíttatni. Akik a 19. század végén vagy a 20. század elején látták az épületeket, még ta-

2005 óta székelykapu áll a rodostói Rákóczi Múzeum bejárata mellett az utcai fronton (fent)
A Rákóczi Múzeum a tenger felől nézve (lent)

EMLÉKHÁZ ÉS MÚZEUM

A rodostói Rákóczi Múzeum bejárata és emeleti kiszögellése (balra)
A rodostói fejedelmi fogadóház egykori konyhája és az ott használt eszközök (jobbra)
A rodostói ház fogadóterme (lent)

láltak ebből maradványokat. A magyar városrészről 1891–92-ben Beszédes Kálmán, 1905-ben pedig Edvi Illés Aladár több tucat kiváló rajzot, illetve akvarellt készített.

Az egykori magyar városrészben három központi épület alakult ki. Ezek közül az egyik a fejedelem szálláshelye volt, amelyből ma már semmi sem látható. Ez egykoron a mai Macar Sokak és a Pestemalcı Caddesi jobb sarkán állt. Henszlmann Imre 1862-ben, amikor Kubinyi Ferenc kíséretében Rodostóban járt, rajzot készített róla. Ez fennmaradt, s ennek köszönhetően tudjuk, hogy az egykori szerény fejedelmi lak hogyan is nézett ki. Helyére az 1970-es években gyógyszertár épült.

Rákóczi lakrészével szemben állt a bujdosók temploma, amelyet a fejedelem Szűz Máriának, a magyarok patrónájának tiszteletére szenteltetett fel. Rákóczi, hogy a lakhelyéből a templomba bármikor át tudjon menni, faátjárót építtetett az utca felett. Beszédes Kálmán festőművész a Magyar Történelmi Társulat segítségével 1892–93-ban javításokat végeztetett a templomban. Az ő halálát (1893) követően azonban a Rákóczi-ügy mellett elkötelezett elődeink megfeledkeztek a fejedelem templomáról.

II. Rákóczi Ferenc rodostói templomát az 1960-as években – a ferencesek hívek hiányában már régebben magára hagyták – lebontották, s a helyén új épületet emeltek, amelyben ma orvosi rendelőintézet működik. A templomot az 1940-es évekbeli bezárásáig perai ferencesek tartották fenn. A plébánia levéltárát, amelyet Thaly Kálmán 1888-ban átnézett, remélhetőleg megőrizték, s a ferencesek isztambuli központi rendházában néhány rodostói kegytárggyal együtt még megvan. Bay Ilona 1892-ben emlékkelyhet ajándékozott a rodostói atyáknak, talán még erre is rábukkanhatunk a ferencesek isztambuli rendházában.

A harmadik fő épület az egykori magyarnegyedben a vendégek fogadására alkalmas tengerparti ház volt, amely jelenleg is áll, s ebben van a rodostóiak által Rákóczi Múzeumnak (törökül Rákóczi Müzesi) elnevezett emlékmúzeum. A kétezres évek elejéig romosan ugyan, de állt még Mikes Kelemen egykori háza és Bercsényi Miklós valahai lakhelye is, az elmúlt években azonban mindkettőt lebontották. Mikes Kelemen házából őriznek egy téglát és egy

A Márvány-tenger a rodostói emlékház és múzeum ablakából

Mikes Kelemen szobra a rodostói múzeum bejárati előterében, Kiss Sunyi István alkotása. 1992-ben avattuk fel határon túli magyarokkal közösen

kődarabot az író zágoni emlékmúzeumában.

Az egykori magyar városrészben romokban áll még három számunkra fontos épület. Ezek egyike Forgách Simon egykori háza (Macar Sokak 13.); szomszédjában van a másik, szintén a bujdosókhoz köthető épület (Macar Sokak 11.). A harmadik pusztuló emlék Bercsényi Miklós feltételezett ún. második háza (Pestemalcı Caddesi 85–87.). A fenti épületek részletes felmérését Pintér Tamás és Deák Zoltán építészek elkészítették. 2013-ban szép kötetet adott ki róluk alaprajzokkal és fényképekkel a helyi Münir Satkın *Tekirdağ'da Macar mülteci evleri/ Magyar bujdosók házai Rodostóban* címmel.

Rákóczi fejedelem ebédlőháza

Szomorú történelmi tény, hogy a rodostói magyarok egykori emlékei közül csupán egy épületet tudtunk megőrizni, az ebédlőházat, amely napjainkban múzeum. Ez elsősorban tarkői Tahy Lászlónak, török köztársaságbeli első követünknek köszönhető, aki 1926-ban javasolta a magyar kormánynak, hogy vásárolja meg a fejedelem egykori fogadó- és ebédlőházát, s ott emlékmúzeum létesüljön. Nem ő volt az első, aki ezt felvetette. Szádeczky-Kardoss Lajos 1903. évi rodostói utazását követően a Magyar Történelmi Társulat nevében javasolta Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi miniszternek, hogy a *„Rákóczi emigráció rodostói emlékei helyreállítassanak s azoknak fenntartásáról a körülményekhez képest gondoskodva legyen"*. Ezt szorgalmazta a rodostói viszonyokat jól ismerő Edvi Illés Aladár festőművész is, aki ez ügyben szintén készített beadványokat.

A magyar és a közös bécsi kormányszervek igyekeztek a végleges döntéshez a kellő ismereteket megszerezni. Sajátos helyzet volt, hogy a tervet Tisza István miniszterelnök is támogatta, ám Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter a javaslatot elvetendőnek ítélte. *„A Rákóczi-emigráció emlékeinek a helyszínen való helyreállítása és fenntartása* – írta 1905. január 17-én a miniszterelnöknek – *Nagyméltóságod kiküldöttjének, Thallóczy Lajos közös pénzügyminiszteri osztályfőnök úrnak a tapasztalatai szerint, a rodostói magyar házak roskadozó állapotára tekintettel, lehetetlen.”*

1905-ben az ebédlőházat illetően Budapesten az a döntés született, hogy Magyarország csak az épület belső és még használható külső faborítását, valamint a még fellelhető tárgyakat vásárolja meg. Ennek elvégzésére Móricz Péter drinápolyi (edirnei) osztrák–magyar konzul kapott utasítást, a költségekre pedig háromezer frankot. Az alkudozásban és az egyéb rodostói tárgyalásokban Pierre Aslan konzuli ügynök segítette. Az összegyűjtött anyagot huszonkilenc nagyméretű hajóládában Kassára szállították, hogy ott a fejedelem rodostói házát újra felépítsék. A város erről 1908-ban hozta meg határozatát. Az első világháború és azt követően Trianon megakadályozta a terv megvalósítását. A ládákat, feltehetőleg azért, hogy a csehszlovák hatóságok elől elrejtsék, egy városi pincében befalazták, aztán elfeledkeztek róluk; 1936-ban véletlenül kerültek elő.

Az ismeretlen bujdosó kuruc vagy talán II. Rákóczi Ferenc mellszobra? Kissfredi Zsigmond alkotása a múzeum bejárati kapuja mellett

Az építkezés 1940-ben kezdődött el Lux Kálmán építész tervei alapján, aki azonban nem a rodostói ház hasonmását, hanem annak méretarányos utánzatát építette fel. A Rodostói házat 1943-ban avatták fel, 37 évvel azután, hogy az emlékeket Törökországban ládákba rakták. Rákóczi-kiállítás azonban csak 1991-ben nyílt az épületben: nyolcvanöt év után a Rodostóból elhozott emlékek végre

A rodostói fogadószoba bejárata s mellette betekintés a kiállításba

megtekinthetők lettek. Ezt 2013-ban újabb restaurálás követte. Különösen érdekes a kassai Rodostó-házban, hogy a fejedelem fogadó- és ebédlőszobáját az eredeti, 1905-ben Rodostóban lebontott stukkók és faelemek díszítik. Így történt meg az, hogy ezek képezték a felújítások alapját az 1970-es években és azt követően a törökországi Rodostóban. S így született meg egy új – mondhatjuk: „törökös" – kapcsolat Rákóczi két városa, Kassa és Rodostó között. A kassai Szent Erzsébet-főszékesegyház pedig, ahol II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai nyugszanak, 1906. október 29. óta a szabadságharc emlékének dicső és megható hordozója.

A fejedelem ebédlőháza, meglehetősen romos állapotban, 1928-ban került magyar kézbe, azóta is magyar tulajdon, amelynek felügyeletét az isztambuli magyar főkonzulátus látja el. Szádeczky-Kardoss Lajos 1903. évi beszámolója szerint az épület már nagyon rossz állapotban volt, melyen bizonyára tovább rontott, hogy 1905-ben számos farészt lefeszegettek a falakról, hogy Magyarországra szállítsák. Az épület ezt követően „elszenvedte" mindazt, ami a rodostóiak életét 1912-től 1926-ig megkeserítette. 1912-ben földrengés sújtotta a várost. Az első Balkán-háború során, 1912 októberében a bolgár hadsereg szállta meg Rodostót, az oszmánli haderő 1913 júliusában szorította ki őket. 1915-ben a város a Dardanelláknál zajló véres háború török felvonulási területe lett. Az első világháborút követően, 1920 júliusától 1922 októberéig a görögök szállták meg. A város görög lakosságát az 1923. évi lausanne-i békeszerződés alapján 1924-ben kitelepítették: leszármazottjaik napjainkban többnyire a görögországi Kavála környékén élnek. A görögökkel együtt az örmények is elmenekültek. Az egykori magyar városrész házaiba olyan földönfutóvá vált trákiai török menekültek költöztek, akik szinte semmit sem tudtak a város múltjáról, a magyar vonatkozásokról pedig különösen nem. A rodostói zsidók egy kisebb csoportja pedig az egyesült államokbeli Seattle-ben telepedett le.

II. Rákóczi Ferenc Rodostóban készült és onnét hazakerült karosszékének egyik remek másolata Rodostóban. Az eredeti a Nemzeti Múzeumban van.

A rodostói emlékház megmentése

Tahy László követ 1924-ben kezdte meg szolgálatát a Török Köztársaságban. Szenvedéseket, borzalmakat követően jelent meg Rodostóban, és Arthur Aslan segítségével, akiről már elmondtuk, hogy anyja révén a bujdosók kései leszármazottja volt, megvásárolta az épületet a magyar állam számára. Ennek részleteit a történeti irodalom már jól ismeri, mert Nagy Ferenc a *Levéltári Szemle* 2004. évi első számában közzétette Tahy László követ ezzel kapcsolatos jelentéseit, sőt a kiváló magyar diplomata részletes feljegyzéseit is a korabeli rodostói általános viszonyokról *Egy sajátos kultúrdiplomácia: a rodostói Rákóczi-ház megmentése* címmel. A ház megvételére 1927 végén került sor: magyar tulajdonba kerülését a török külügyminisztériumnak is jóvá kellett hagynia, amit az meg is tett. A felújítás ügye elhúzódott. Sajátos vonása azonban az akkori viszonyoknak, hogy a világválság sújtotta Magyar Királyság kormánya 1931. március 13-án foglalkozott az emlékhely állapotával, és annak felújítására – valójában újjáépítésére – 50 000 pengőt hagyott jóvá. A munkálatok 1931 végén kezdődtek el, s 1933 nyarán fejeződtek be.

Az emlékházat és abban az első kiállítást Gömbös Gyula miniszterelnök nyitotta meg 1933. október 24-én, hivatalos törökországi látogatása végén. Az épület bejáratánál ekkor két emléktábla állt. Az egyik ma is ott van, ennek felirata magyarul és törökül a következő: *„Walkó Lajos külügyminisztersége alatt Tahy László magyar követ kezdeményezésére Möller István műépítész tanár eredeti felvételei és tervei szerint Gridi-Papp Imre okl. építész-vállalkozó közreműködése mellett újból épült 1931–32."* Volt egy másik emléktábla is, amelyet a Magyar Népköztársaság 1953-ban levetetett, mert Budapest akkori vezetőit zavarták a rajta szereplő nevek. Ennek hozzávetőleges szövegét Semavi Eyice török művészettörténész a következőképp adta meg: *„E ház, amely Rákóczi Ferenc fejedelem rodostói ebédlőháza volt, a világháború alatt megrongálódott. A magyar kormány*

Horthy Miklós őfőméltósága kormányzósága és gróf Bethlen István miniszterelnöksége idején újból felépíttette." A helyére 1953-ban feltett tábla felirata a következő: *„E házban élt 1720–1735-ig II. Rákóczi Ferenc magyar fejedelem, aki 1703–1711-ig a magyar nép szabadságharcát vezette, s később török földön talált menedéket. Ezt az emléktáblát a Rákóczi vezette magyar szabadságharc 250. évfordulóján a Magyar Népköztársaság kormánya állította."*

A rodostói emlékház gondját a mindenkori isztambuli magyar diplomaták viselték, akiknek egykoron az Aslan család és Hikmet Çevik török helytörténész segített, napjainkban pedig Erdoğan Erken tiszteletbeli konzul és a magyarul is kiválóan beszélő Ali Kabul gondnok teszi ugyanezt.

Tahy László követnek kiemelkedő érdeme volt abban, hogy a fejedelem fogadó- és ebédlőházát sikerült az enyészettől megmenteni. Bizonyára sokat jelentett számára a Rákóczi–Thökölyhagyomány: Sáros vármegyei történelmi családból – előnevüket az ottani Tarkőről (szlovákul Kamenica) nyerték – származott, Eperjesen született 1881-ben, fiatalkora a bujdosókkal kapcsolatos politikai és történelmi viták időszaka volt. Harminc évig, 1935-ig képviselte a magyar érdekeket külföldön. Ezt követően miniszterelnökségi, majd belügyi államtitkár lett, s 1935 és 1939 között Balassagyarmat országgyűlési képviselője. 1940-ben halt meg. Családja kápolnájában temették el a lévai járásbeli Százdon, amely ma Szlovákiában van. A kis falu neve szlovákul Sazdice, s Tahy követ úr sírja a falu nevezetességei közé tartozik.

Ullein-Reviczky Antal – aki 1943–44-ben stockholmi magyar követ volt mint a németellenes magyar politikai orientáció egyik meghatározó személyisége – fiatal diplomataként 1929 és 1935 között konzul volt Isztambulban. A második világháborút követően számos magyar diplomatával együtt ő is „bujdosásra" kényszerült. Emigráns évei egy részét családi kapcsolatainak köszönhetően – angol feleségének, Lovice Louisa Grace Cumberbatch asszonynak a szülei a Boszporusz mellett éltek – Isztambulban töltötte. 1946-ban Rákócziról mint a törökök igaz barátjáról írt hatásos cikket a török autóklub évkönyvébe, amelyet a befolyásos török családok mind olvastak, s még évtizedek múlva is emlékeztek rá. A neves diplomata leánya, Ullein-Reviczky Lovice Mária gyermekkorát emigráns apjával a Boszporusz mellett élte. 1992-ben Londonból költözött haza, s azóta is a magyar–török kapcsolatok lelkes építője mint az egykori magyar Rodostó-gondolatvilág 21. századi hiteles megélője.

A múzeum bejárati táblája török és magyar felirattal

Rákóczi Müzesi

A hidegháború idején, amikor magyarok és törökök ellentétes oldalra kerültek, Rodostó amolyan lakmuszpapír lett az enyhülés mértékét és árnyalatait illetően. A két ország közötti kapcsolatok javulását jelezte, hogy 1967–68-ban újabb javítási munkálatok kezdődtek az épületen, s a Magyar Nemzeti Múzeum új kiállítást készített, amelyet 1968. június 27-én Péter János külügyminiszter nyitott meg. Ennek emlékét is tábla őrzi. A Magyar Nemzeti Múzeum a kiállítást folyamatosan karbantartja, s az épületet azóta már többször felújították. 1982 óta a múzeum – Rákóczi Müzesi – mindennap várja a látogatókat. A legutóbbi felújítás 2008–2009-ben történt, s az épületbe akkor új kiállítás került, amelynek koncepcióját a néhai R. Várkonyi Ágnes professzor asszony készítette el.

Rodostó az elmúlt évtizedekben az egyetemes magyar világ egyik legfontosabb emlékhelye lett. Ez a folyamat 1992-ben kezdődött, amikor Sárospatak, Kassa, Munkács és Zágon képviselői a múzeum bejárati termében felavatták Mikes Kelemen mellszobrát, Kiss Sunyi István alkotását. Tekirdağ városa Sait Rüstem török szobrászművésszel 1994-ben elkészíttette II. Rákóczi Ferenc egész alakos szobrát, amelyet a tengerparti sétányon állítottak fel. Rákóczi szobra közelében 2000-ben leplezték le Mikes Kelemen fából készült szobrát, a budapesti Mónus Béla faszobrász művét. (A művésznek hasonló faszobra áll Zágonban és a lengyelországi Jaroszlávban is.) A tengerparton lévő Rákóczi-szobor talapzatán a szabadságharc kezdetének 300. évfordulója alkalmából a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a Magyar–Török Baráti Társaság nevében emléktáblát helyeztek el.

A csíkszeredai Beder Tibor által kezdeményezett, évente sorra kerülő székelyföldi Mikes-zarándoklat résztvevői 2005-ben székelykaput állítottak az emlékmúzeum elé, amelynek fája a háromszéki Kisborosnyóról származik. Két évvel később, 2007-ben, a Mikes-zarándoklat során az erdélyi unitáriusok Rodostóban felavatták a kolozsvári születésű s eredetileg unitárius vallású Ibrahim Müteferrika erdővidéki tölgyfából készített szobrát, Köpe Csaba alkotását. Rajta a felirat magyarul és törökül: *„Én igénytelen, szegény szolga, Magyarországon, Kolozsvár városában születtem."* A rodostóiak 2011-ben Mikes Kelemennek szimbolikus sírt alakítottak ki egyik új városrészük terén, ahol Győrfi Sándor szobrászművész bronzreliefje emlékeztet a nagy magyar íróra. A fentiek is jól jelzik, hogy Rodostóban a Rákóczi-emigráció hagyománya sajátos, megható utóéletét tölti napjainkban is magyar és török együttműködésben.

KINCSES KATALIN MÁRIA

II. Rákóczi Ferenc újratemetése

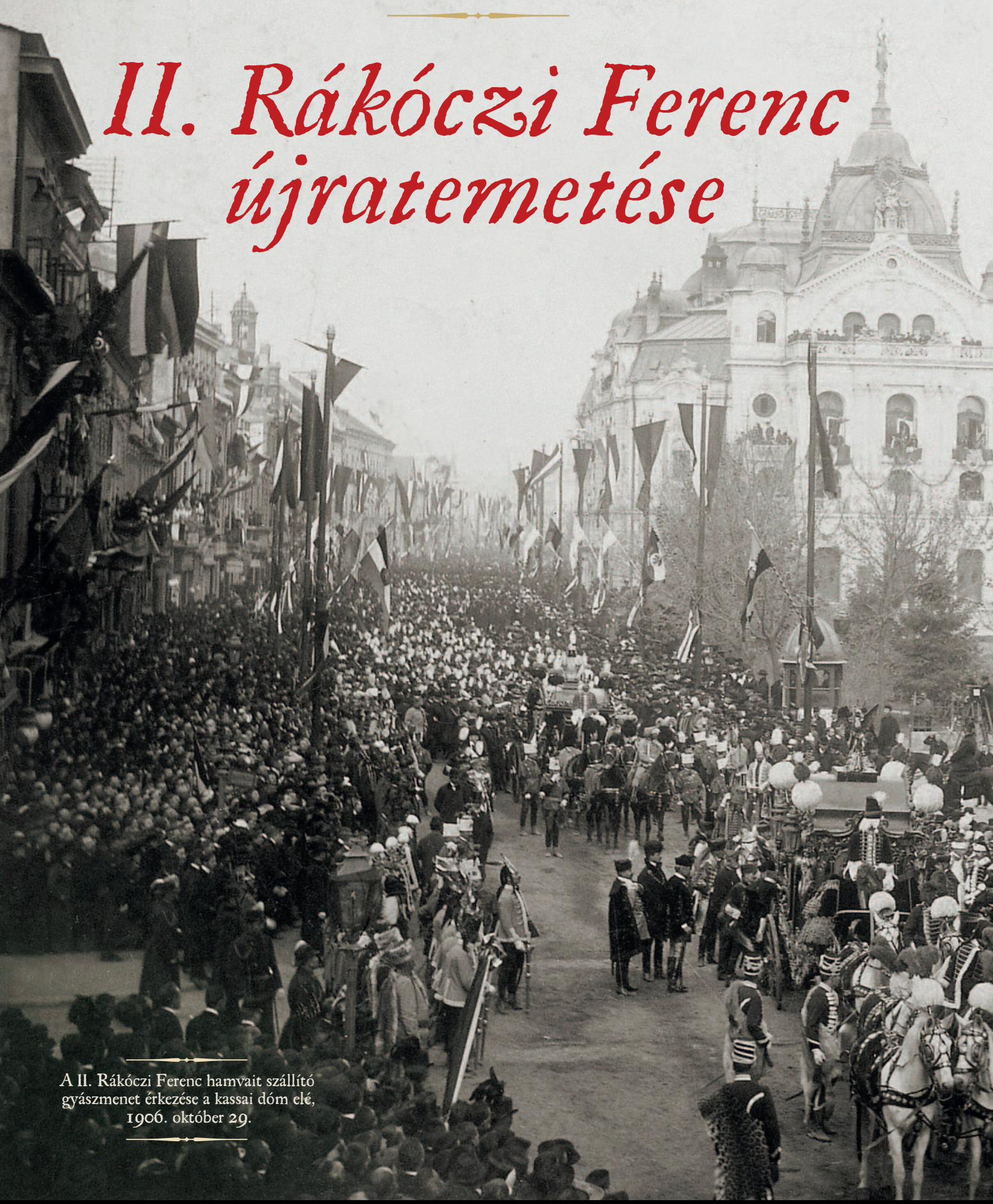

A II. Rákóczi Ferenc hamvait szállító gyászmenet érkezése a kassai dóm elé, 1906. október 29.

Ruházati vállalatoknál legyártott, hangsúlyozottan korhűnek szánt kosztümök, jelmezek. Emblémák, sisakok, jelvények, lábbelik, gyászleplek, koszorúk.

A Rákóczi-szabadságharc idején tisztelt hatalmi, katonai jelképek: megőrzött zászlók, fegyverek, melyek maguk is díszletté váltak ebben a környezetben.

Ünnepi ácsolatok, harangzúgás, díszlövések, fellobogózott középületek, tűzijáték, díszkivilágítás fáklyákkal-gázlámpákkal. Díszebédek, ünnepi közgyűlések, szentmisék, dalegyleti kórusmuzsika.

Mind-mind az ünnepélyességet és látványosságot hangsúlyozó elemek, melyek részleteikben is kimunkáltak, s a gyász színe miatt még markánsabbnak hatnak. Ez volt a Rákóczi-kultusz legfontosabb 20. századi eseményének díszlete.

A túl régóta várt, évtizedeken át szerveződő, nehezen realizálódó újratemetés végül röpke órák alatt lezajlott.

Rákóczit 1735-ben bekövetkezett halála után Konstantinápolyban temették el, édesanyja, Zrínyi Ilona mellé. Végső óhaja szerint szívét kivették, s a franciaországi Grosbois-ba, a kamalduliak kolostorába vitték nyugodni. Hamvai hazaszállításának igénye már a reformkorban fölmerült, és az 1848–49-es szabadságharcot követő másfél évtizedes hallgatás után széles körű társadalmi igénnyé vált. 1862-ben Thaly Kálmán publikációk sorát közölte a napilapok és a *Századok* című történelmi folyóirat hasábjain, előbb a fejedelem, majd az 1870-es évektől már a bujdosótársak temetésének körülményeiről, a síremlékekről, a sírfeliratokról, és szorgalmazta hamvaik hazahozatalát.

Thaly Kálmán indítványa

Thaly fáradozásai nyomán a kérdés már nemcsak kegyeleti, tudományos téma volt, hanem politikai, nemzeti, sőt függetlenségi üggyé vált. 1873 nyarán a Képviselőház ülésein vármegyék sora indítványozta a fejedelem hamvainak hazaszállítását. A beadványokra a kormányzat nem válaszolt. Amikor azonban napirendre került az önálló Magyar Nemzeti Bank felállítását proponáló képviselőházi felirati javaslat, megvitatásának elodázására inkább a Rákóczival kapcsolatos vármegyei beadványokat vették elő.

Ám a felirati javaslatokkal a továbbiakban sem sikerült eredményt elérni, ezért folytatódott Thaly és pártja, a Függetlenségi Párt tudományos köntösbe bújtatott politikai akciósorozata: a Képviselőház 1876. március 22-én tartott ülésén Simonyi Ernő történész, képviselő interpellációt nyújtott be a miniszterelnökhöz a tárgyban, de határozott választ ő sem kapott fölvetésére.

Ennek ellenére az 1880-as évek végén megkezdődött a hamvak hazahozatalának előkészítése: a síremlékek történeti kutatása, a földi maradványok azonosításának igazságügyi orvos szakértői munkálatai. S már nemcsak a fejedelmet, hanem a törökországi kuruc emigráció többi tagját illetően is. Nem álltak el tervüktől a politikai élet szereplői sem. 1894. február 8-án a Képviselőházban Kassa város képviselői benyújtották kérvényüket a fejedelem és immáron Zrínyi Ilona, továbbá Bercsényi Miklós hamvai hazahozatalának tárgyában. Ebben leszögezték: *„II. Rákóczi Ferencz hamvainak befogadására a jog első sorban Kassát illeti meg."* Nemhiába fáradtak, hiszen végül a város Szent Erzsébet-székesegyházában talált nyughelyet a fejedelem, édesanyja, Zrínyi Ilona, valamint idősebbik fia, József. Itt nyugszik még tábornagya, Esterházy Antal gróf, udvarmestere, Sibrik Miklós ezereskapitány, társa, Bercsényi Miklós gróf és annak felesége, Csáky Krisztina grófnő is. A fejedelem alakja a millennium évére az állami önállóságot követelő politika szimbólumává vált, gyújtószikrává azok körében, akik az 1867-es kiegyezés intézményét támadták.

Thalyt politikai sikertelensége sértődötté tette, de korántsem gátolta aktivitását. Megbántottsága 1896-ban oldódott, amikor Bánffy miniszterelnök fel-

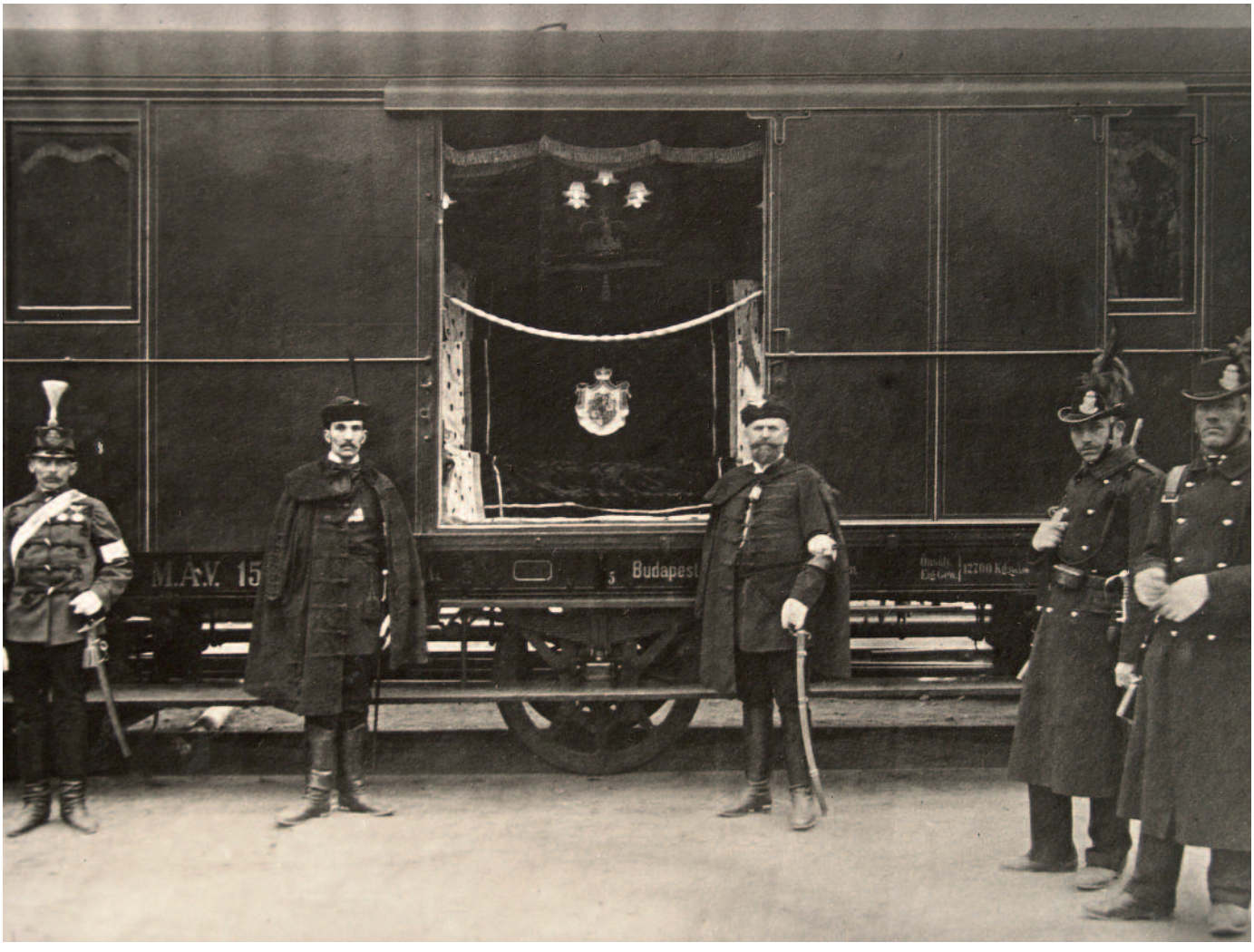

A II. Rákóczi Ferenc hamvait szállító vasúti kocsi a magyar határon, Varcsaró (Krassó-Szörény), 1906. október 27.

kérte a rodostói Missziós Kongregáció rendfőnökével történő tárgyalások megindítására. 1906-ig fáradhatatlanul tevékenykedett a hamvak hazahozatalán, s a legkülönfélébb politikai beállítottságú és színvonalú lapokban és folyóiratokban készített publikációkat, összemosva a tudományos érvelést és szempontokat a politikai agitációval. Ezzel hozzájárult ahhoz, hogy a kérdés kizárólag politikai ügyként vonult be a köztudatba.

Átpolitizálódott kezdeményezés

Az óhaj a Rákóczi-szabadságharc 200. évfordulóján rendezett országos ünnepségek kapcsán merült fel ismét, melynek központi rendezvénye egy Rákóczi-ereklyekiállítás volt Kassán. A megnyitó után Csanád vármegye törvényhatósága felterjesztette a hamvak hazahozatalának igényét a Képviselőházhoz. Sorra csatlakoztak a vármegyék és a szabad királyi városok, szorgalmazva, hogy a Képviselőház végre utasítsa a kormányt a konkrét lépések megtételére. 1903–1904-ben összesen 72 felirat és interpelláció érkezett a kormányhoz a képviselőházi tagoktól a szabad királyi városok és a vármegyék – most már – követelését tolmácsolva: töröljék el a II. Rákóczi Ferenc fejedelmet diszponáló, 1715. évi 49. törvénycikk 2. paragrafusát.

Ettől kezdve az újratemetés ügye összekapcsolódott az aktuális politikai kérdésekkel. 1903 októberében a Vérmezőn tartott ún. nemzetgyűlésen a szónokok, Barta Ferenc és Hellebronth Géza, a Kossuth-féle Függetlenségi és '48-as Párt tagjai beszédükben felsorolták azokat az okokat, amelyek annak idején a Rákóczi-szabadságharc kitöréséhez vezettek. Egyebek mellett annak a 12 ezer újonckatonának a kiállítási kötelezettségét, akiket a Habsburg birodalmi hadseregbe soroztak be. Ez a követelés volt a legélesebb áthallása a napi politikának: báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter ugyanis még januárban a Képviselőházban beterjesztett egy 20 ezer póttartalékos behívására vonatkozó törvényjavaslatot. A javaslat ellen nem ez a budapesti Rákóczi-gyűlés volt az egyetlen tiltakozófórum, előzőleg a Szociáldemokrata Párt felhívására 1903 márciusában országos sztrájkhullám indult. Ennek ellenére áprilisban 20%-kal megemelték a megajánlott újonclétszámot, s a sztrájkok folytatódtak.

A II. Rákóczi Ferenc hamvait szállító halottaskocsi a Keleti pályaudvar előtt

1904. április 18-án Ferenc József – gróf Tisza István miniszterelnök előterjesztése alapján – utasította a magyar kormányt, hogy II. Rákóczi Ferenc hamvai hazaszállításának kérdésével foglalkozzék. A helyzet kulcsfigurája megint a fejedelem „íródeákja", Thaly Kálmán volt, aki az 1904. március–áprilisban lezajló pártközi egyeztetéseken azt javasolta, hogy a miniszterelnök vonja visszza házszabály-módosító indítványát, mellyel az ellenzéki obstrukciót kívánta megakadályozni. Cserébe az ellenzéki képviselők lemondtak arról, hogy obstrukcióval akadályozzák az újonclétszám emelését. A fejedelem politikai rehabilitációja az uralkodó gáláns gesztusa volt, válaszul a megegyezésre.

1904 nyarán ily módon végre biztosnak tűnt a hamvak hazahozatala. A Magyar Történelmi Társulat felhívta a figyelmet arra, hogy a rodostói emlékhelyeket a hamvak elszállítása után helyre kell állítani, mert igen rossz állapotban vannak. A kormányfő összehívott egy értekezletet, melyen kormánypárti politikusok, volt és jelenlegi miniszterek, kormányhű újságírók, egyházi méltóságok, valamint történészek vettek részt. Az azonnali ha-

zahozatal ügye azonban 1904-ben csak augusztus közepéig maradt napirenden. Tisza István, az új miniszterelnök a további halogatást választotta. A hamvak hazaszállításának előkészítését Thallóczy Lajos történész, külügyminisztériumi államtitkár 1904. november eleje óta gyakorlatilag egyedül végezte, ami az isztambuli Missziós Kongregációval és a török állammal a bécsi külügyminisztérium megbízásából a törökországi francia követségen keresztül folytatott diplomáciai tárgyalásokat jelentette.

Az előkészületek

A rodostói sírokat 1904. december 11–19. között felnyitották, a hamvakat ideiglenesen az isztambuli Missziós Kongregáció rendházának templomában helyezték el, az eredeti sírkövekkel együtt. A maradványok azonosításában Török Aurél orvos-antropológus segítette Thallóczyt. A rodostói sírok feltárásán kívül Izmitben – az egykori Nikodémiában –, valamint Csernavodában is befejezték Thököly Imre, Rákóczi József és Zrínyi Ilona sírjának feltárását. Thallóczy már ekkor felvetette a rodostói tárgyi emlékek megvásárlását, elhelyezését a kassai múzeumban.

Lezárult annak eldöntése is, hogy a fejedelem, Zrínyi Ilona, Rákóczi József és Bercsényi Miklós hamvain kívül még kiknek a földi maradványait hozzák Magyarországra. Először Bercsényi felesége, Csáky Krisztina, valamint Esterházy Antal és Sibrik Miklós hazahozatala merült föl. Forgách Simon tábornagy exhumálása valószínűleg Thaly Kálmán ötlete volt; végül, mivel nem lehetett minden kétséget kizáróan bizonyítani, hogy a visnyoveci síremlék alatt valóban az ő maradványai találhatók, hazahozataláról lemondtak. Vay Ádám földi maradványainak hazaszállítása csak 1906 tavaszán merült föl, őt Vaján, a családi sírboltban helyezték el.

Thököly hazatemetésének előkészítésével Zsilinszky Mihályt, a Magyar Történelmi Társulat alelnökét bízták meg, miután Thallóczy Lajos 1904-es őszi útján Izmitben az ő síremlékét is fölkereste, és hamvait kiemelték. A problémát itt a magyarországi nyughely kiválasztása jelentette. Végül a Műemlékek Országos Bizottsága javaslatára Thököly hamvait a késmárki új evangélikus templom hosszanti hajójának nyugati falához épített kriptában helyezték el.

A legvitatottabb kérdés a kassai dómban felállítandó síremlék elhelyezése volt. Végleg eldőlt, hogy a kassai nyughely a dóm alagsorában, az északi kriptában lesz. A döntés nyomán kialakult vita némileg beárnyékolta az ünnepség előkészületeit. Neves építészek, pl. Hauszmann Lajos és Schulek Frigyes éles hangon bírálták az északi kriptában történő elhelyezés tervét, mert az egy szűk, alacsony, nyirkos kripta, melynek levezető lépcsőjén egymás mellett két ember szűkösen is alig fér el. Jelezték, hogy a falakon állandóan nedves foltok éktelenkednek, tavasszal rendszerint 30 cm-es víz áll a kriptában, s ezeket betonozással nem lehet eltüntetni. Aggályaik maximálisan beigazolódtak: időről időre azóta is le kell zárni a kriptát vizesedés és salétromosodás miatt.

Gróf Hadik János apródjaival a II. Rákóczi Ferenc hamvait hazakísérő bandérium élén, 1906. október 29.

Heroldok a II. Rákóczi Ferenc hamvait kísérő menetben, Kassa, 1906. október 29.

Budapest, Kassa, Késmárk

A fejedelem és társainak hamvai 1906. október 27-én érkeztek meg az országhatárhoz. A MÁV különvonata Orsovára szállította őket, s másnap, 28-án reggel Budapestre. Országszerte ünnepségeket szerveztek: „örömtüzeket" gyújtottak azokon a településeken, ahol éjjel néhány percre megállt a vonat. A budapesti ünnepségre meghívottak legnagyobb része a vármegyei és városi delegációk tagjai közül került ki. A hamvakat kísérő budapesti és kassai temetési díszmenetbe a vármegyék és a városok három-három fős delegációt küldhettek, akiknek kb. harmada vett csak részt a budapesti ünnepségeken. A meghívottak másik csoportját a horvát országgyűlés elnöksége és a Tisza-kormány tagjai, a hazahozatal előkészítésében részt vevő vagy azt szorgalmazó egyesületek, szervezetek, az MTA, a Magyar Történelmi Társulat, a Kisfaludy Társaság, a Petőfi Társaság tagjai, a társadalmi szervezetek, egyesületek, nőegyletek képviselői alkották, végül a napilapok és képes hetilapok, valamint a távirati irodák tudósítói voltak jelen. A díszmenet útvonala az utolsó pillanatban megváltozott: a kormány a Keleti pályaudvar–Kerepesi út–Károly körút–Váczi körút útvonalat jelölte ki, az ünnepi mise színhelyéül pedig biztonsági okokból a Mátyás-templom helyett a Szent István-bazilikát.

Kassán október 29-én került sor a hazatemetésre. Az ünnepségsorozat utolsó, legfényesebb eseményének lehetett szemtanúja az a kb. 15 000 fős nézőközönség, amely a rendőrkordonon kívül, a lakóházak ablakaiban, a város utcáin a díszmenetet szemlélte, illetve azok, akik belépőjeggyel rendelkezve a pályaudvar mellett felállított ún. gyászcsarnokban és a dómban részt vehettek a szertartáson.

A hamvak reggel 5 óra 16 perckor 24 üdvözlő ágyúlövés és harangzúgás kíséretében érkeztek meg a kassai pályaudvarra. A megyei törvényhatóságok által küldött díszőrség az erre az alkalomra fölállított díszcsarnokban reggel 8 óráig vigyázta a fejedelmet és társait a gyászszertartás megkezdéséig. A Fischer-Colbrie Ágost megyés püspök által celebrált szertartás után a százfős kassai dalárda szereplése következett, majd Thaly Kálmán emlékbeszéde után a *Szózat* hangzott el. A mintegy 2500 főből álló díszmenet ezt követően a dómhoz vonult. Ide már csak a meghívott egyházi méltóságok, állami tisztségviselők, a kassai elöljárók, valamint a sajtó képviselői léphettek be. A hamvakat a klérus délután 5 órakor zárt körben helyezte el a kriptában. A tömeg a szertartás végeztével róhatta le kegyeletét a dómban ideiglenesen felállított ravataloknál. A Szabadság téren az ún. Rákóczi-harangok szóltak, díszlövéseket adtak le, s este 6 órától kivilágították a várost.

A kassai ünnepély koreográfiája igen nagy hasonlóságot mutat az ország más városaiban megtartott ünnepségekével. A fejedelem és társainak hamvai harangzúgás közepette érkeztek meg, a városokat fellobogózták, kivilágították, több helyen tűzijátékot rendeztek. Sortüzek dörrentek, a törvényhatósági küldöttek sorfalat álltak, emlékbeszédek hangzottak el, fölcsendült a *Himnusz,* a *Szózat.*

Késmárkon is a budapesti és a kassai koreográfiát követték. Thaly Kálmán mondott itt is beszédet, az ünnepségen részt vettek a kormány tagjai, s a templomi gyászszertartáson itt is csak azok lehettek jelen, akiknek ezt az október 26-ig a polgármesteri hivatalba beérkezett kérvényük alapján a késmárki városvezetés engedélyezte.

SUDÁR BALÁZS

A Rózsák atyja

GÜL BABA

HÍD A MAGYAROK ÉS A TÖRÖKÖK KÖZÖTT?

Az utóbbi hetekben-hónapokban többször is találkozhatott az olvasó Gül baba nevével: síremlékét, törökül türbéjét felújították, az ünnepélyes megnyitón a magyar és a török miniszterelnök is részt vett. De vajon mit tudunk arról a személyről, akinek ekkora fontosságot tulajdonít a jelenkori – és tegyük hozzá: nem csak a jelenkori – politika? S vajon tényleg összekötő kapocs-e magyarok és törökök között?

Gül baba személyéről kiábrándítóan keveset tudunk. A magyarországi gyógyvizekről szóló könyvében Georg Wernher 1551-ben azt írta, hogy a budai felső hőforrásoknál egy nagy tiszteletben álló török szentet temettek el, s azt is tudni vélte, hogy a sírhelyet és mellette a kolostort Jahjapasazáde Mehmed budai pasa (1543–1548) építtette fel. Gül baba kolostora hamarosan az oszmán összeírásokban is megjelent (1559). Mindezek alapján bizonyos, hogy a török szent Buda meghódítása után nem sokkal hunyt el, kultusza nagyon gyorsan szárba szökkent, kolostora pedig komoly adományokat kapott, ami szintén a fontosság jele. Ugyanezt a tekintélyt mutatja, hogy a későbbiekben számos verset írtak hozzá, legendák képződtek körülötte, és egyértelműen a hódoltság legfőbb muszlim szentjének tartották.

A történeti Gül baba

Nevének értelmezése körül a magyar kutatásban kisebb vita kerekedett, mivel az arab írás többféle olvasatot is megenged, azonban már a 17. században is úgy tudták, hogy a neve „Padre Rosa”-t, azaz Rózsa atyát jelent, így biztosra vehetjük, hogy Gül babaként olvasandó. A gül törökül rózsát jelent, a baba pedig egy tiszteleti cím, amely a szellemi vezetőknek járt ki a törökség körében, elsősorban a török népi hagyományokat – és nem az oszmán elitkultúrát – követők körében. Ilyenek voltak a bektasi dervisek is, akikhez a későbbi legendák egyébként Gül babát sorolták.

A bektasik az Oszmán Birodalom különös vallási közösségét alkották. Tanításaik messzire nyúlnak vissza a sztyeppei hagyományokba, és a törökség iszlamizációjával függnek össze. A 12. században egy dervisfőnök, Hodzsa Ahmed Jeszeví a távoli Horaszánban – a mitikus török „őshazában” – arra gondolt, hogy könnyebb lenne Mohamed próféta vallását úgy elfogadtatni a nomád törökség körében, ha a tanításokat saját kultúrájukhoz igazítaná, s a számukra ismerős – szóbeli, énekelt, verses – formában próbálná terjeszteni közöttük. A kísérlet bevált, tanításai nyomán egy sajátos török népi iszlám alakult ki, amely Közép-Ázsiában, majd később Anatóliában is meghatározóvá vált. Követőit Kis-Ázsiában sokféle névvel illették, végül azonban – a 15. század második felében – a bektasi elnevezés vált uralkodóvá.

A név Hadzsi Bektas Velire utal, aki szintén Ahmed Jeszeví – tágan értelme-

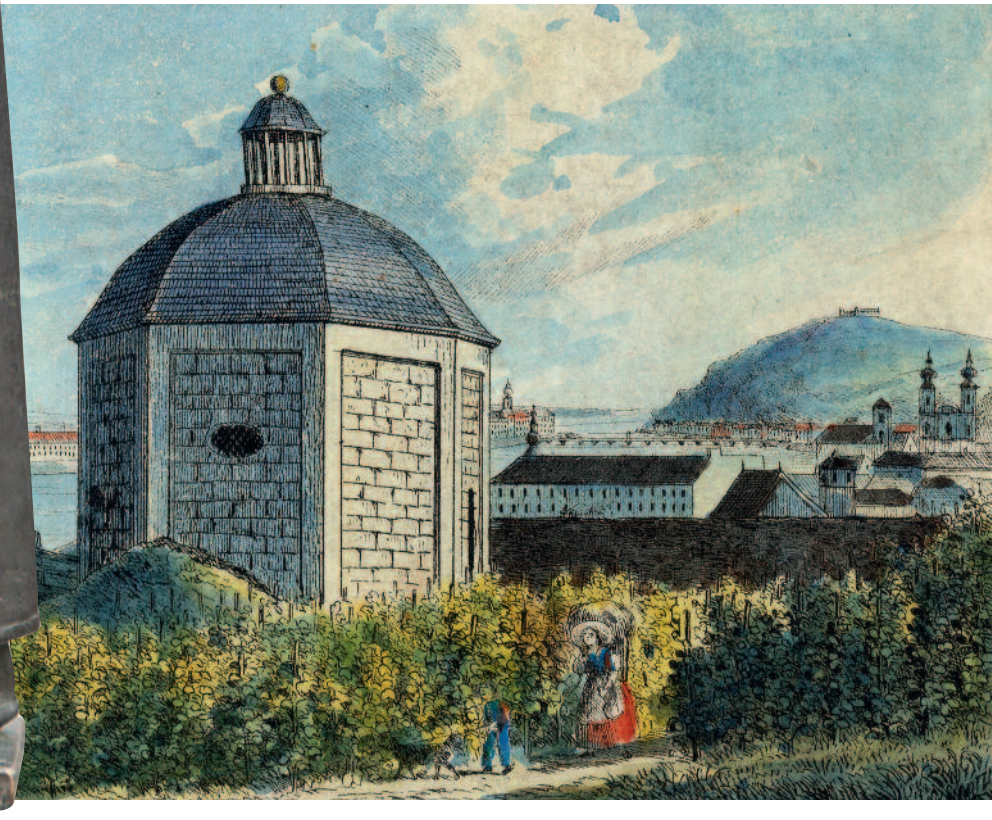

Gül baba szobra a budai türbe mellett. (bal oldalon)
Gül Baba barokk kápolnává alakított türbéje Vasquez Károly *Buda és Pest szabad királyi városainak tájleírása* című metszetsorozatából, 1838 (balra lent)
Gül baba halála.
Eisenhut Ferenc festménye, 1886 (fent)

zett – tanítványi köréhez tartozott, s a 13. század közepén Ankara közelében, Szuludzsakarahöjükben telepedett meg. Tevékenységéről keveset tudunk, a kor nagy eseményeiben nem vett részt, talán éppen ez tette alkalmassá arra, hogy a tanítások az ő neve alatt kerüljenek összegzésre. Kezdetben az uralkodócsalád, Oszmán dinasztiája is szoros kapcsolatban állt e tanokkal – Oszmán apósa is egy dervisfőnök volt –, de éppen a 15. század második felében, Konstantinápoly elfoglalása után a szultánok inkább a szunnita iszlám felé fordultak, s eltávolodtak korábbi spirituális vezetőiktől. Ennek ellenére a bektasik jelen voltak a birodalom életében, számos kolostoruk működött, s a nomád törökség az ő szellemi befolyásuk alatt állt. Pozícióikat tovább erősítette, hogy a janicsárság szellemi vezetőinek számítottak.

Másrészt mindig jelen voltak a végvidékeken, ahol a szükséghelyzet okán a törvényeket – így a vallási előírásokat is – valamivel szabadabban kezelték: háborús körülmények között jól jött a rugalmasabb hozzáállás. Nem meglepő tehát, hogy a bektasik az első perctől kezdve jelen voltak a magyar végvidéken. A már említett Jahjapasazáde család tagjai – voltaképpen a magyar hódoltság kiépítői – szintén kapcsolatban álltak velük, s több kolostort építettek számukra. Összefoglalva: a bektasi dervisek közé tartozó Gül baba megjelenése, majd gyorsan kialakuló kultusza cseppet sem meglepő Budán. Sajnos ennyi az, amit egészen biztosan állíthatunk róla.

A törökök Gül babája

A történeti adatok ugyan Gül babáról nem sokat árulnak el, az viszont egyértelműen kiderül belőlük, hogy a kolostor folyamatosan működött, s a hódoltsági oszmán világ egyik szellemi centrumának számított. Magát Gül babát a végvidék szellemi felvigyázójának, patrónusának, védőszentjének (gözdzsü) tekintették, s az is bizonyos, hogy hamarosan legendák szövődtek alakja köré. Nincs ebben semmi különös: a jelentősebb szentekről széltében-hosszában terjedtek különféle csodás történetek, amelyeket azután legendáriumokba (törökül: menákibnmáme) gyűjtöttek és lejegyeztek. Minden bizonnyal így lett volna ez Gül baba esetében is, ha 1686-ban – a legendaképződés szempontjából túlságosan korán – véget nem ér a hódoltsági időszak.

Néhány történet mégis ránk maradt a neves világutazó, Evlia Cselebi jóvoltából, aki meglehetősen fogékony volt a helyi hagyományokra. Amikor 1663-ban Budán járt, a következőket tartották fontosnak a szenttel kapcsolatban: az északkelet-anatóliai Merzifonból származott, tehát nem a balkáni, végvidéki dervisek közé tartozott, hanem távolról érkezett a magyar határvidékre. Állítólag három szultán – II. Bajazid (1481–1512), I. Szelim (1512–1520) és Szülejmán (1520–1566) – háborúit harcolta végig, míg öregemberként 1541-ben el nem jutott Budára. A

Török felirat Gül baba sírkápolnájában.
Dörre Tivadar (1858–1932) ceruzarajza

legenda szerint a frissen dzsámivá alakított Nagyboldogasszony-templomban (a mai Mátyás-templomban) hunyt el az első pénteki ima közben. Az oszmán sereg részvételével temették el, halotti imáját a kor egyik legjelentősebb vallásjogásza, Ebusszuúd efendi mondta, koporsóját pedig maga Szülejmán szultán is cipelte.

A valóságban e történet aligha mehetett így végbe, viszont rendkívül nagy erővel fogalmazza meg a helyi oszmánok megkapaszkodási szándékát: a szent éppen a pénteki ima során távozik az élők sorából, ami az iszlám legfontosabb heti rendszerességű vallási eseménye, a keresztények vasárnapi miséjéhez hasonlítható. Ráadásul a frissen elfoglalt Budán éppen az első pénteki ima volt ez, amely szakrális értelemben is az iszlám földjévé tette a meghódított várost: az időpont tehát kétszeresen is kiemelt. Nem elhanyagolható a helyszín sem: a halál az első budai dzsámiban következik be, amely ráadásul korábban Buda legfőbb keresztény temploma volt: a legyőzöttek eltiprásának nyilvánvaló jele.

Az időpont és a helyszín tehát a budai muszlim közösség szempontjából emblematikus, tulajdonképpen egyfajta „születésnapként" értelmezhető. A temetés körülményei pedig a szent fontosságát hangsúlyozzák: az iszlám sereg jelenlétének említése a közösségi jelleget – így azután Gül baba „egyetemességét" – húzza alá, Ebusszuúd efendi halotti imája a szunnita iszlám szempontjából való elfogadottságot emeli ki, a térséget meghódító Szülejmán szultán gesztusa pedig mindennél erősebb pecsétet üt a szent kultuszára. Gül baba halálának legendája tehát nagyon erős kifejezése magának az iszlám hódításnak.

Később sem volt ez másképpen. Gül baba sírja olyan kultuszhellyé vált, ahol a harcba induló török csapatok mutattak be áldozatot győzelmük támogatását kérve Allahtól. Egy 17. századi balkáni legendárium pedig világosan megmondja, hogy a térség hitharcosai legfőbb támogatójuknak Gül babát tekintették. Mindez talán különösnek tűnhet, ha tudjuk, hogy az iszlám misztikája a belső utat – az önmegismerés általi Istenhez való közeledést – tekinti a legfontosabbnak, s ha ismerjük a bektasi dervisek emberközpontú, szeretetre tanító és szerethető költészetét. Mégsem lehet kétségünk, hogy a gyakorlati életben ezek a szerzetesek a háború elkötelezett hívei voltak, s közösségük győzelme nagyon sokat jelentett nekik.

Egy másik hódoltsági dervisvezető, a pécsi Idrísz baba egyetlen ismert legendája is éppen erről szól: a szent életű ember egy csoda folytán 1592-ben egyszerre vett részt a breszti csatában, ahol gyújtó hatású szavakkal tüzelte a muszlim katonákat a harcra, miközben Pécsen osztogatta az ünnepi ételt a helyi szegényeknek. (Legendájában egyébként éppen úgy halmozzák a szimbólumokat, mint Gül baba halálának történetében.) Nem tudjuk, hogy Gül baba mit gondolt a magyarokról, de az bizonyos, hogy a hódító sereg tagja volt, s az sem kétséges, hogy a későbbiekben kultuszát kifejezetten a hódítás és a harc szolgálatába állították.

A magyarok Gül babája

Az újra keresztény kézre került Budán Gül babáról mindenki megfeledkezett:

a várostól északra lévő szőlőhegyen álló türbét Szent József tiszteletére barokk kápolnává alakították át, az egykori muszlim kultuszra semmi sem emlékeztetett. Hébe-hóba ugyan felbukkant egy-egy muszlim zarándok – elsősorban Boszniából –, aki látni kívánta a szent nyughelyét, de jó ideig nem sokat törődtek velük. A helyzet a 19. század második felében változott meg, több különböző folyamat eredményeképpen. Egyrészt a törökországi Kossuth-emigráció révén a magyarok körében fellángolt a törökök iránti szimpátia, másrészt Európában teret hódított az orientalizmus szellemi áramlata, amely hazánkat is elérte.

Míg azonban Nyugaton ennek alapvető tárgyát a gyarmatok képezték, nálunk „saját" témák léteztek: a magyarság keleti eredete és az oszmán kor, amikor a Kelet „házhoz jött". Harmadrészt Bosznia megszállása, majd bekebelezése révén (1878, 1908) a Monarchia lakossága komoly létszámú muszlim közösséggel bővült. Az ő megnyerésük céljából többször felmerült az iszlám elfogadott vallássá minősítése, illetve különféle muszlim szervezetek létrehozása. Ilyen volt például a Gül Baba Kulturkomité, amely nem véletlenül kapta a budai szentről a nevét: mivel nem volt katona, alkalmasnak látszott arra, hogy mind a magyarok, mind a törökök – tágabban a muszlimok – számára elfogadható személy legyen.

Ezen folyamatok eredményeképpen alakult ki a magyar Gül baba-hagyomány, amely azonban nem történelmi alapokon állt, hanem kifejezetten egy politikai-művészi fikció eredményeként jött létre. A „magyar Gül baba" elképzelt alakját a rózsára alapozták, így jött létre az idős, jószívű rózsakertész figurája. (Tipikusan európai elgondolás nyomán, amely nem ismeri a rózsa szimbolikus jelentését, csak a maga valójában képes értelmezni azt. A bektasik számára a rózsa egyfelől a tanítványokat szimbolizálja, akik bimbóból kinyílt virággá válnak – azaz az egójukba zárt emberek megnyílnak Isten

Gül baba türbéjének mai állapota (fent)
Gül baba síremléke (lent)

felé –, másfelől pedig magát Istent jelképezi a maga egységében és sokaságában.)

Az első lépést Tóth Béla újságíró novellája jelentette, amelyben egy magyar és egy török legény igyekszik kedvesének rózsát szerezni Gül baba kertjéből, ám mindketten rajtavesztenek, s a budai pasa parancsára kis híján kivégzik őket, ám az öreg szent közbelép, eléri szabadon bocsátásukat, sőt még egy nagy csokor rózsával is megajándékozza őket – legyen mit vinni a lányoknak. Ezt a történetet vitte tovább a kor neves és ünnepelt operettszerzője, Huszka Jenő és a szövegkönyv írója, Martos Ferenc (1905). Náluk már csak egyetlen magyar legény próbál rózsát lopni szerelmének, aki nem más, mint Gül baba szépséges leánya, Lejla. A végkifejlet ugyanaz: az elfogott ifjút Gül baba menti meg, s még a fiatalok szerelmére is áldását adja. Mi sem szimbolizálhatná jobban a két nép barátságát, ráadásul a háborús időknek voltaképpen egy békés, polgári pillanatát idézi fel, nem mellesleg boldog lezárással. A törökök szerethetőek: Gül baba bölcs és jószívű, a pasa kemény, de megbocsátó. A kép már-már idilli.

A mű Huszka életművének egyik csúcspontját jelentette, olyan slágerekkel, mint a *Darumadár fenn az égen…* – nem csoda, hogy mindmáig újra meg újra színpadra viszik. Az operettet film követte, először 1940-ben (Nádasdy Kálmán), majd *Gábor diák* címmel Keleti Márton rendezésében (1955). A magyar Gül baba-képet e művek határozták meg és határozzák meg máig. Ehhez járult az a tény, hogy a türbe kézzelfoghatóan létezett, látogatható volt, igaz, Wagner János villájába beépítve. A lelkesedést mutatja, hogy a 19. század végén éppen Gül baba miatt kezdték a dombot Rózsadombnak nevezni.

A türbét 1962-ben, majd 1970-ben restaurálták, török formájára alakították vissza, a II. világháborúban megrongálódott Wagner-villát pedig fokozatosan visszabontották. A sírhely múzeum lett, s mivel kitűnő kilátást nyújtott Budapestre, hamarosan kedvelt sétahellyé vált. Így a türbe a magyar látogató számára kellemes kirándulási célpont és egy romantikus történet kedves főhősét felidéző hely lett, amely a török világot annak kegyetlen valósága nélkül, romantikus-idilli minőségében idézte fel. Hangsúlyozzuk: ez a kép nélkülözte a történeti alapokat, a kulturális hátteret, a törökök iránti szimpátia, az orientalizmus és a politikai szándék hívta életre.

A balkáni Gül baba

Az Oszmán Birodalomban nem csak a Budán nyugvó szent viselte a Gül baba nevet, hanem mások is. Gyakran nem könnyű szétválogatni, hogy egy-egy utalás valójában melyikükre is vonatkozik. Az Észak-Balkán muszlim közösségeiben azonban élt egy legendacsokor, amely egészen biztosan a budai szenthez kapcsolódott, igaz, meglehetősen sajátosan. A történetek a hódoltság korának utolsó pillanataiba vezetnek minket: Buda ostromának vége felé járunk, s Gül baba dohány – más változatok szerint kábítószer – nélkül marad. Senki nem hajlandó megszánni, végül egy keresztény gyermek ad neki alamizsnát. Az öreg dervis áldást mond rá, és megjósolja, hogy a várat hamarosan beveszik a keresztények.

Furcsa, kifordított történet ez. A kábítószer-fogyasztás önmagában még nem volna megbotránkoztató, az oszmánok előszeretettel fordultak különféle tudatmódosító szerekhez. Sokkal inkább jelzi a véget, hogy senki nem könyörül a szükséget szenvedő Gül babán, pedig az iszlám szempontjából a közösség összetartása, a társadalmi szolidaritás különösen nagy súllyal bír. A keményszívűség tehát a végső idők jele. Az, hogy éppen a keresztény gyermek adakozik, az ellenfél fölényét mutatja. Mindez nagyon különbözik a korábban elmondottaktól, s aligha tévedünk, ha arra gondolunk, hogy az elveszített területek feletti gyász kifejezésére szolgál.

Gül baba szobra Törökkopányban. Fekete Tamás felvétele

A közelmúlt

Az utóbbi másfél évtizedben a török állam egyre nagyobb figyelmet fordít a határain kívüli, de az Oszmán Birodalomhoz köthető emlékek restaurálására és karbantartására. Így van ez Magyarországon is. A türbe többször kapott szerepet a magyar–török diplomáciai

A felújított Gül baba-türbe Budán

kapcsolatokban: 1867-ben Abdülaziz szultán személyesen látogatta meg, 1885-ben II. Abdülhamid szultán kérésére indult meg a felújítás tervezése, 1996–1997-ben az épület török állami támogatással újult meg, s szintén államközi egyezmény keretében zajlott le 2015–2018 között az eddigi legszélesebb körű rekonstrukciós munka.

Mindez persze Gül baba személyét is újra előtérbe tolta. Már két szobra is áll Magyarországon: az egyik Budán, a türbe bejárata mellett, a másik pedig Törökkoppány központjában, a Gül baba téren (mindkettő Metin Yurdanur török szobrászművész alkotása).

A törökök pedig újra felfedezték maguknak Gül babát. Egyfelől – az oszmán birodalmi múlt felértékelődésével párhuzamosan – az Evlia Cselebi által vázolt történethez nyúltak vissza, és felelevenítették a harcos dervis képét. Másfelől viszont a magyar–török barátság szimbólumaként is szükség volna rá, erre a célra pedig a „magyar Gül baba" nagyon is megfelelő lenne, persze az orientalizmus – törökök számára bántó – sallangjai nélkül: a pasa háremének hastáncosnői például aligha kaphatnak helyet ebben a képben, és muszlim szemmel az is elképzelhetetlen, hogy egy muszlim lányt keresztény férfihoz adjanak feleségül. Egészen más – török belpolitikai – okokból a szent bektasi volta is háttérbe szorul, jóllehet a bektasi filozófia szintén alkalmas volna a népek közötti békés kapcsolatok építésére, ráadásul a magyar közönség számára sem teljesen ismeretlen. Ehelyett inkább egy általános, mélyen hívő szunnita muszlim férfi képe domborodik ki.

Kezdetben, a hódoltság korában Gül babának csak oszmán olvasata létezett (harcos dervis), a magyarok nem tudtak róla. Később a törökök körében csaknem teljesen feledésbe merült, ám a 19–20. században a magyarok körében új életre kelt (békés rózsakertész), erről azonban a törökök alig tudtak valamit. Jelenleg a két elképzelés egymásra hatásának, összefolyásának, röviden: a legendárium újraalkotásának lehetünk tanúi. Új Gül baba születik. S hogy Gül baba híd volt-e a magyarok és a törökök között? Az oszmán időkben egészen biztosan nem. A 19–20. század magyar Gül babája egyértelműen a törökök felé kinyújtott kézként értékelhető. Annak pedig, hogy az új értelmezések hová vezetnek, csak Allah a megmondhatója.

PAPP ADRIENN

A Gül baba-türbe a régész szemével

Gül baba sírépítménye a török kori Buda szélén, talán inkább a város mellett emelkedett. A mai Török utca és a Duna közötti területen épületek álltak, de a házak a domboldalra már nem nagyon húzódtak fel. A mai Frankel Leó utca vonala volt a római kor óta a Duna mellett haladó észak–déli irányú főút, és így volt ez a török korban is. Mellette a 16. század végén házak, fürdők, dzsámik, malmok emelkedtek, és természetesen a türbéhez kapcsolódó tekke is itt állt.

A városrész képe azonban egészen más volt, mint manapság. A Duna sokkal közelebb folyt a mai épületekhez, a Lukács fürdő és a kórház előtt húzódott a partja. A területet több tó szabdalta, amelyek egyetlen kis emléke a mai Malomtó. Ezeket a tavakat meleg vizes források táplálták, ezért nem fagytak be télen sem, így a vizüket hasznosító malmok egész évben tudtak működni.

Gül baba türbéje szerencsésen átvészelte Buda 1684-es és 1686-os ostromát, s a II. világháború sem tett benne kárt. Török kori eredete és funkciója sosem ment feledésbe, így nagyon korán, már 1915-ben sor került első régészeti feltárására. Ekkor a türbe belsejében kutattak, és felszínre került két sírgödör. Ezekben azonban már bolygatva találták meg az emberi vázakat.

Történeti jelentősége miatt a türbe épülete műemléki védelem alá került, míg a környezete védett régészeti lelőhely lett. Ennek megfelelően az elmúlt évtizedek során az építési munkákat többször kísérte régészeti feltárás. Legutóbb 2015-ben végeztünk megelőző feltárást a türbe felújításához kapcsolódóan. Ekkor az épület belsejében nem lehetett dolgozni, így a fenti sírgödrök hitelesítésére nem kerülhetett sor, és az oda visszatemetésre került emberi maradványok újabb vizsgálata is elmaradt.

1999-ben és 2015-ben a türbe környezetében kutathattunk. Előzetesen sírokat vártunk, mivel mind az oszmán türbéket, mind a keresztény kápolnákat temetkezések szokták övezni. Előzetes feltételezésünk beigazolódott. A feltárt emberi vázakat két csoportra oszthattuk, egyes sírok nyugat–keleti, míg mások délnyugat–északkeleti tájolásúak voltak. A két csoport azonosítását a szerencse is segítette, az egyik halottat nyakában feszülettel temették el. Így egyértelművé vált, hogy a keresztény szokásoknak teljesen megfelelően a nyugat–keleti tájolású sírok keresztény, míg a délnyugat–északkelet irányban fektetett vázak muszlim temetkezésekhez kapcsolódnak.

Kevés, összesen tíz sír került felszínre, közülük hét muzulmán és három keresztény

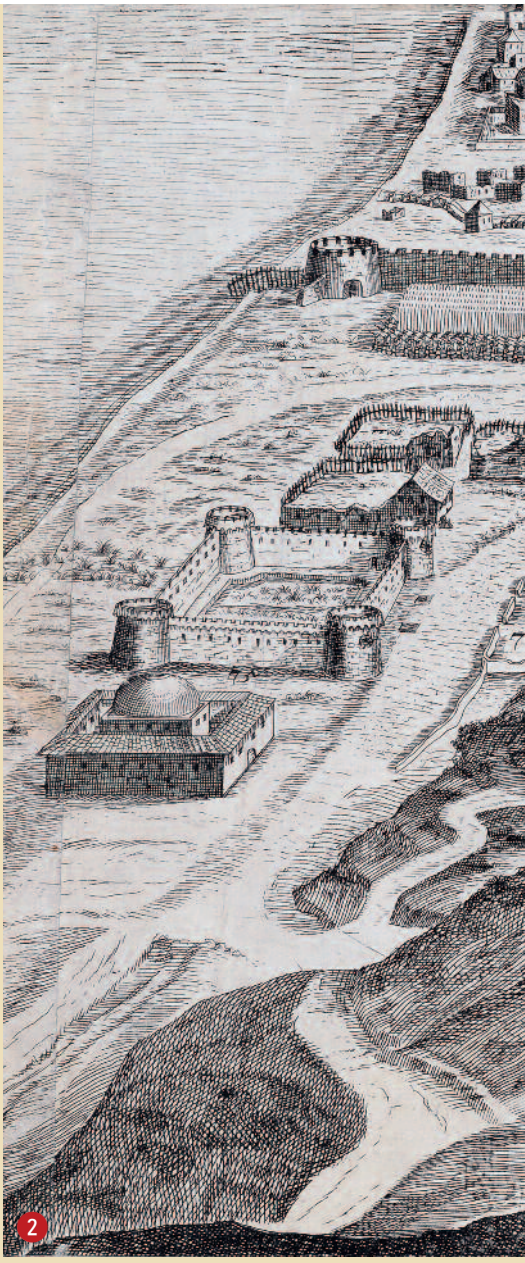

1. A türbe környezete feltárás közben
2. Fontana rajza a türbe környezetéről, 1686
3. Muszlim gyermek sírja
4. Koporsó maradványa

temetkezés. Szinte mindegyik esetben a fakoporsó maradványait is megtaláltuk.

A türbe épületének falkutatását Lászay Judit vezette 2015-ben. Munkája során bebizonyosodott, hogy a türbének a török korban csak egy ablaka volt, az ajtaja előtt pedig egy kisebb előtető kapott helyett. Szerencsére az is láthatóvá vált, hogy mind az oldalfalak, mind a kupola eredeti, 16. századi építmény. A türbe jelenlegi képe a 16. századi megjelenését idézi, későbbi átépítéseit vakolat rejti.

3

4

A közelmúltban teljesen megújult a Gül baba-türbe és tágabb környezete. A projekt nemcsak a műemléki felújítást, hanem a környező utcák, valamint a leromlott állapotú közpark méltó megújítását is magában foglalta. A városépítőknek az volt a céljuk, hogy komplex városrész-rekonstrukciót valósítsanak meg, egyrészt javítva a helyiek életminőségét, másrészt növelve a városrész turisztikai vonzerejét. Itt és most az építészeti eredmény bemutatását tűztük ki célul, rövid kitekintéssel a türbe és a Wagner-villa múltjára.

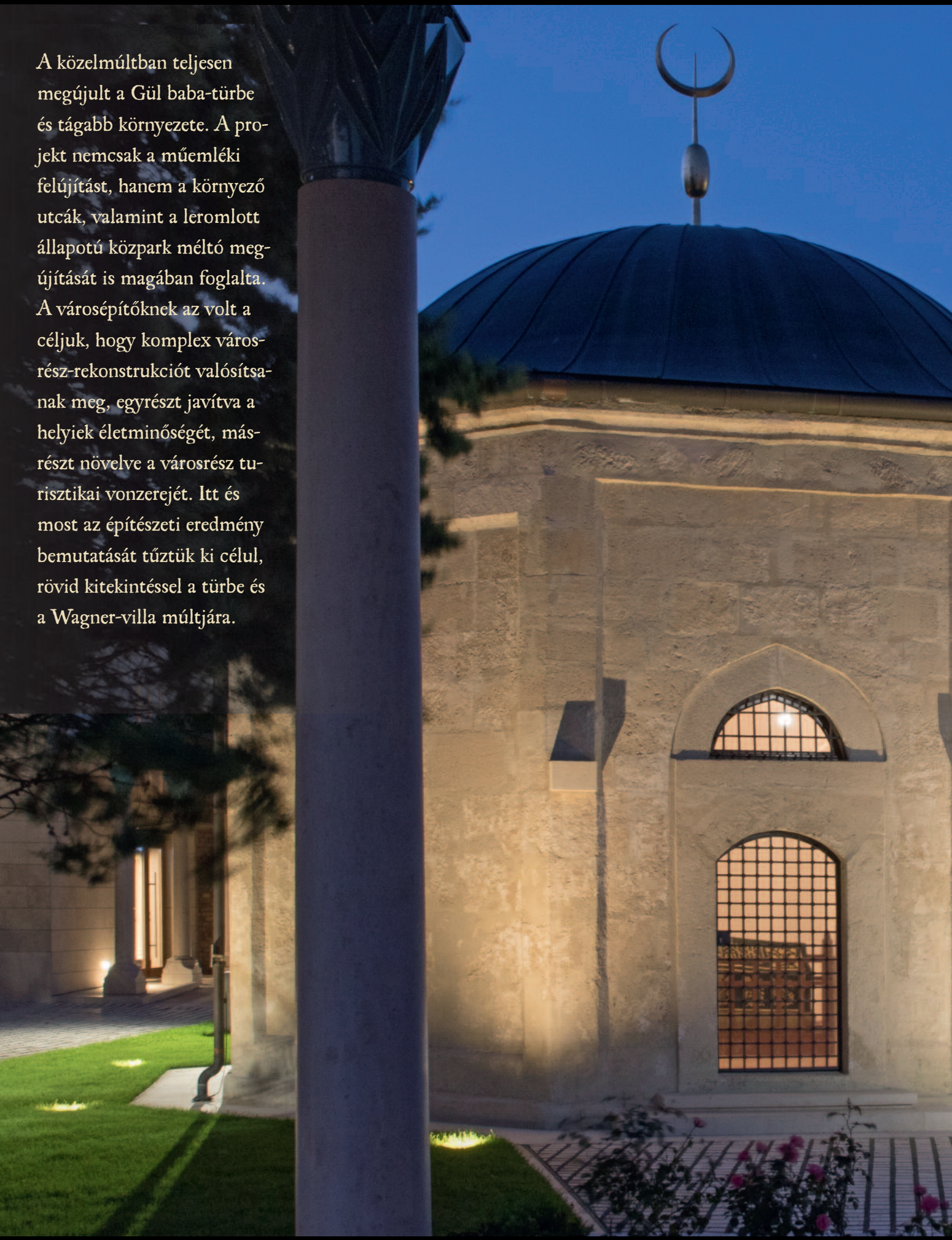

MÁNYI DÁNIEL

A Gül baba-türbe építészeti megújulása

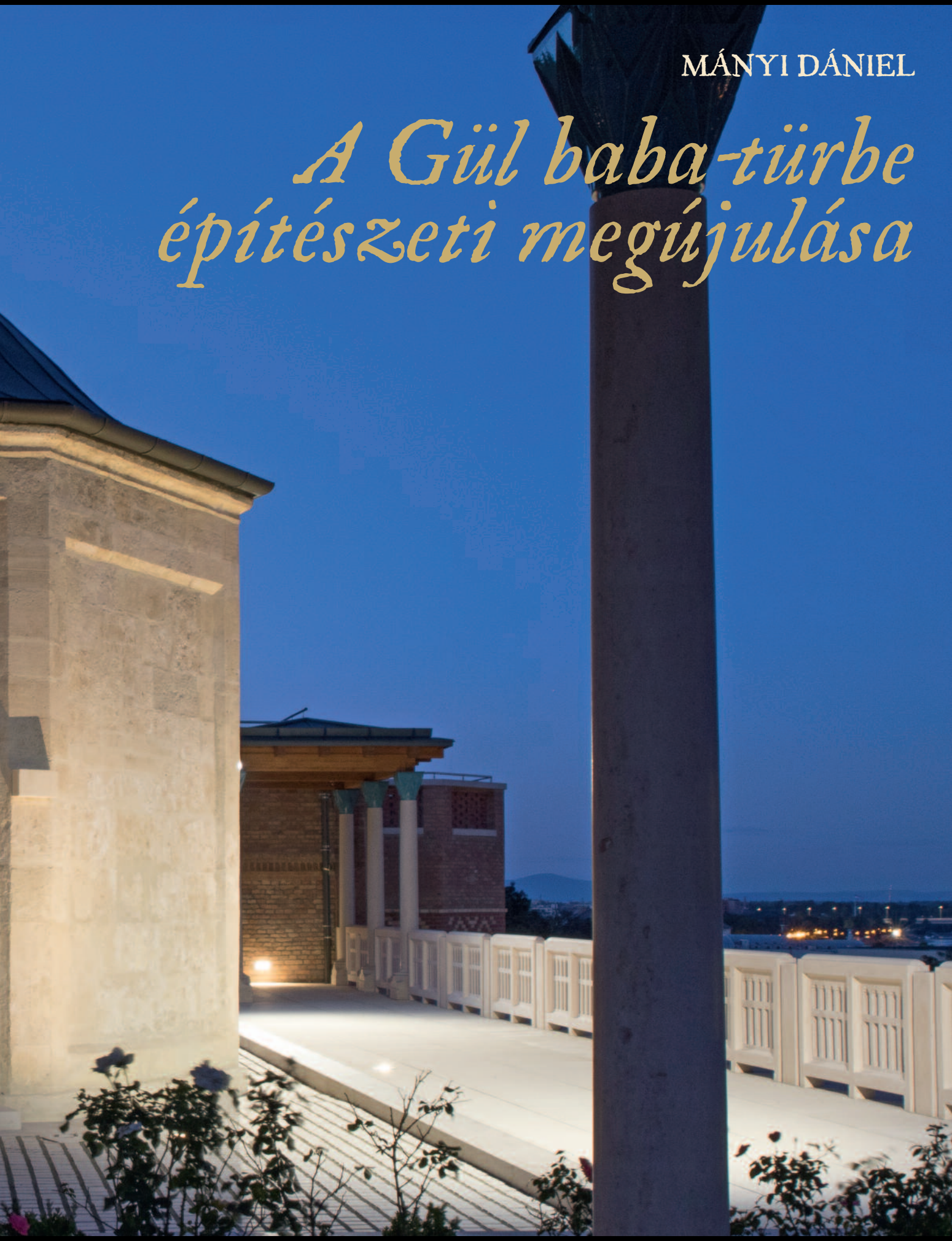

A meghódított Budán 1541. szeptember 21-én meghalt Gül baba, a harcos bektasi (törvénnyel élő) rend nagy tisztelettel övezett dervise. A Rózsadombon (török néven Michnet depesi) eltemetett szerzetes sírja fölé a Budát 1543–48 között kormányzó Mehmed Jahjapasazáde, a 3. budai pasa emeltette a ma is meglévő türbét (török sírkápolnát). Buda 1686-os visszavívásakor az építmény csak kisebb sérüléseket szenvedett. Falai és boltozata nagyjából sértetlen maradhatott, a tető magasított formája a korábbi pusztulásával magyarázható, de talán a török jellegtől való különbözés célja is szerepet játszhatott elkészítésében.

A türbe története

1686-tól a Rózsadomb a jezsuita rend birtokában volt, a türbét keresztény kápolnaként használták. 1773-ban, a rend feloszlatásának évében a József-hegyi terület visszakerült a város tulajdonába, majd árverésen értékesítették. Több tulajdonosváltást követően az ingatlanrészeket 1857-ben Wagner János építész és felesége, Redlich Klára vette meg. 1893-ban Wagner építési engedélyt kért két különálló villa építésére, amelyeket oszlopos folyosóval szándékozott összekötni. Az így létrejött épületkomplexum tömege azonban a sírkápolnát teljesen elnyomta, egyik sarkát az oszlopos folyosó falába beépítve a türbét a villán kívülről gyakorlatilag észlelhetetlenné tette.

A türbét 1914-ben műemlékké nyilvánították. 1915 elején tetemkutató ásatást végeztek, a türbe régi fapadozatát fölszedték. Az alatta lévő üregben két teljesebb (16. századi) és egy hiányosabb (13–14. századi) férficsontvázat találtak. Bartúcz Lajos antropológus az épebb csontvázak egyikében Gül baba földi maradványait vélte meglelni, míg a másikat feltételesen az 1587-ben elhunyt Kalajlikoz Ali budai pasával azonosította.

Az ásatáshoz kapcsolódóan történt meg a türbe első felújítása, Möller István építész tervei szerint. Az eredeti járószintre visszaállított, új padlóval, fakoporsóval ellátott, betörés ellen ablakrácsokkal felszerelt, külsőleg és belsőleg restaurált türbét 1918. július 28-án (!) adták át. Az I. világháborút követően az egyre romló állapotú Wagner-villában kilenc bérlakást alakítottak ki. Az épületet a hozzá tartozó telkekkel együtt 1941-ben közgyűlési határozat alapján megvette a főváros.

A II. világháborúban a Wagner-villa katonai tüzérségi szempontból kedvező fekvésével célpontként is magára vonta a figyelmet. Az épületegyüttest ért találatoktól a türbe is megsérült. A Fővárosi Műemléki Felügyelőség 1960–1962 között Pfannl Egon tervei alapján helyreállította. Ennek során lebontották a kupola magasított tetőszerkezetét a lanternával együtt, helyette vörösréz fedésű, kecsesen ívelt, laposabb fedél készült. A jezsuita időkben kialakított ovális ablakokat befalazták, az egyetlen megmaradó ablakot és ajtót kovácsoltvas rácsokkal látták el. A belső padozatot piszkei lapokkal burkolták. A Wagner-villa állapota azonban tovább romlott, és 1970-ben lebontották, így a türbét csak egy egyszerű pálcaráccsal lezárt támfalszakasz övezte.

A türbe közvetlen környezetének rendezése 1996-ban készült el, K. Pintér Tamás és munkatársai tervei alapján. Az egykori villa udvarának megmaradt falszegélyeit is visszabontották, megszüntetve a türbe beszorítottságát. A Wagner-villa helyén háromoldalú oszlopcsarnok épült, 16. századi török fejezetekkel.

A felújítás

A csaknem 500 éves türbe és környéke teljes felújításon esett át. Nemcsak a síremlék és az oszlopos kerengő, hanem az egykori Wagner-villa megmaradt pincerészei és sarokbástyái is újjászülettek, kiállítási térrel és közösségi helyiségekkel bővültek. A függőkert több ezer új

A Wagner-villa, melyet a Rózsadomb meredek keleti lejtőjén Wagner János építész 1885 és 1893 között épített a saját telkén. A historizáló stílusú, négy saroktornyos villa Dunára néző árkádsora foglalta magába Gül baba törökkori sírkápolnáját. (fent)
Az elhanyagolt állapotú türbe 1942-ben (balra)
A terület 2016-ban (jobbra)

növénnyel szépült meg, különleges kertépítészeti attrakció és egyben mediterrán tanösvény született. Az ikonikus szépségű Gül baba utca a műemléki környezetbe illő, annak hangulatát megőrző kockakő burkolatot kapott.

A Turbán utca felől érkezve rendezett növényzet, virágkazetták és füvesített felületek fogadják a látogatót. A Gül baba-szobor méltó hátteret kapott, mellette impozáns tűzi kovácsolt kapu jelöli ki a türbe felé az utat. A Mecset utcából felfelé haladva először a mediterrán közparkba jutunk, amely három fő részből áll: az örökzöldek kertjéből, ahol tulipán, nárcisz, írisz, fritillaria vi-

rágzik, a rózsakertből, amelyben magas törzsű és kúszórózsák, rózsakülönlegességek vannak, végül az illatkertből, ahol rozmaring, zsálya és kakukkfű kényezteti érzékszerveinket.

A terület a Gül baba utca felől ismét közvetlenül megközelíthető, mivel újjáépült az északi fal mellett felvezető lépcső a Turbán utca felé. A keleti teraszok tégla, stabilizált kavics és növényesített felületekkel, a burkolatokkal harmonizáló pihenőkkel és igényes közvilágítással gazdagodtak. Mindezek mellett teljesen újjáépült a támfalszerkezet, megújultak az utcabútorok, s az esti órákban mindez minőségi köz- és díszvilágítással társul. Tavasztól őszig egy tizenkét fúvókából álló páratér is fokozza a látogatói élményt.

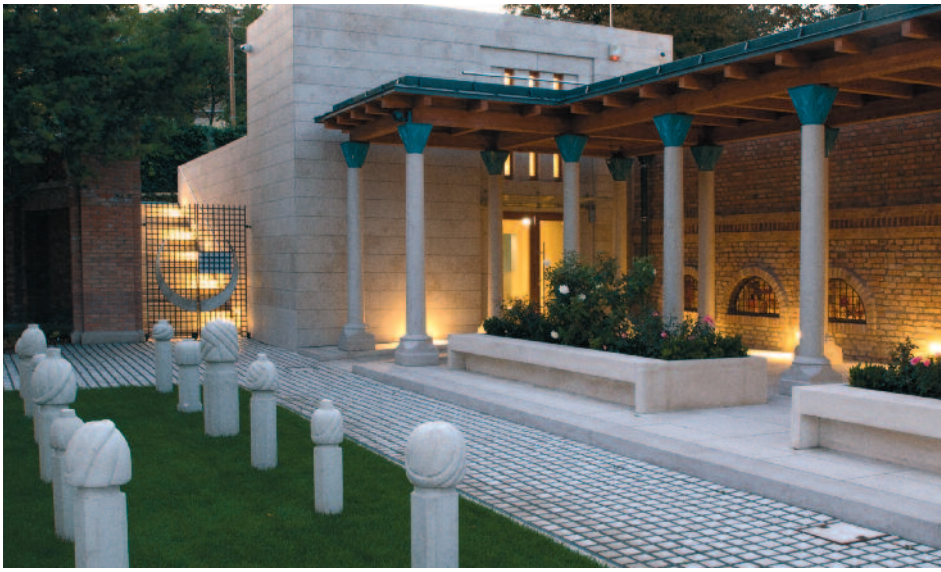

A türbe

A türbe állapota az 1996–97. évi helyreállításnak köszönhetően megfelelő maradt. Az építmény szabadon álló, nyolcszögű alaprajzon emelkedő, kőalapzatra kváderkő falazattal épített, csegelyes kupolával fedett török sírkápolna, mely körülfutó kőzsámolyon áll, öt méter magas falait nyolc sor hasáb alakú, faragott zsámbéki mészkő alkotja.

Külseje szerény. A kis kiülésű lábazat felett minden oldalát faltükör díszíti, fent egyszerű párkány zárja le. A szegmensíves záródású, szamáríves felülvilágítóval kialakított bejárat a déli oldalon van. A keleti falszakaszon egy négyszög alakú, egyszerű szalagkeretes ablak található, egy ugyancsak szamárhátíves felülvilágítóval. A többi oldal nyílás nélküli. A félgömbkupolát jó állapotban lévő korcolt rézlemez fedi, melyet a jelen felújítás nem érintett. A fémlemez fedés a kupola vonalát követve, enyhe ívvel fordul az oldalfalak tetejére. A kupola tetején aranyozott félhold tetődísz áll, ennek aranyozása megújult.

A türbe belsejében a nyolcszögletű térre csegelyes félgömbkupola borul. A kváderfalazat lépcsőzetes kiugratással vakolt, szamárhátívsorral díszített, fehérre festett. A piszkei vörös mészkő lapok alkotta korábbi járófelületet homokágyba fektetett, hatszög alakú, kézműves téglaburkolat váltotta fel. A tér

közepén, kelet–nyugati irányban áll a koporsó, Gül baba teljesen felújított, fából készített, fakorláttal övezett, jelképes szandukája.

Látványelemek

A felújítás során a legszembetűnőbb változások a belső kertben valósultak meg. A függőkerteket füvesített felületek, rózsaágyások, kiskockakő burkolatú járófelületek, nagyméretű kőlap burkolatú terasz, vízjáték színesítik. A korábbi C alaprajzú oszlopcsarnok átalakult. A középen megnyitott és két U alaprajzú, kisebb elemre bontott megoldás által a türbe a város irányából szabadon látható lett. Az oszlopcsarnok oszlopai a korábbiak geometriájának megtartásával újonnan készültek, ahogyan a Zsolnay-oszlopfejezetek és lábazati elemek is. Az oszlopcsarnok tetőszerkezete és fémlemez fedése szintén teljesen megújult.

A Wagner-villa egykori pinceszintjét szinte teljes egészében újra kellett építeni. Ez a pinceszint fogadja be a közönség számára kialakított helyiségeket (kiállítási terület, rendezvényterem, büfé, shop). Ezenkívül épületgépészeti, üzemeltetési, karbantartási helyiségek kerültek még itt elhelyezésre. A belső kertből nyíló bejárati szint valójában egy félszint, itt az épületfelügyelet munkatársai számára fenntartott helyiségek vannak, valamint tárolóknak jutott hely.

Teljesen megújultak az egykori épület bástyái, a villa maradványainak legmagasabb pontjai is. Az északkeleti bástya a kilátóterasz szintjén szabadon megközelíthető, a délkeleti bástyára pedig egy a falszerkezetektől ellebegtetett, rozsdamentes acél lépcső vezet fel, amely csak az épületegyüttes nyitvatartási idejében érhető el.

Az északnyugati ponton a teraszszintről egy új, vasbeton szerkezetű, kőburkolatú kubusban közelíthető meg az akadálymentesítést biztosító felvonó. Ennek kőfelülete méltó hátteret ad Gül baba szobrának s egyben helyet biztosít a magyar–angol–török nyelvű történeti áttekintésnek.

A megújult épületegyüttes egyik éke a teázó fölötti, megemelt boltozat fiókboltozataiban elhelyezett, üvegművészeti alkotásként készült ablakcsoport. Ezek az alkotások napközben a teázó felől beáramló napfényben érvényesülnek a leginkább, az esti órákban pedig a kertből lehet gyönyörködni bennük a bentről kiszűrődő világításnak köszönhetően.

SUDÁR BALÁZS

Az iszlám misztikusai

A DERVISEK

Ha az Oszmán Birodalom kerül szóba, akkor a mohácsi vész és Jumurdzsák után az iszlám terjeszkedése, terjesztése, a „hódító iszlám” jut leginkább a megkérdezettek eszébe.

És valóban: az Oszmán szultánok 1517-től az iszlám kalifái, azaz Mohamed helyettesei (ezt jelenti a kalifa szó) voltak, ami ugyan gyakorlati hatalommal nem járt, mégis óriási tekintélyt kölcsönzött az uralkodóknak.

A Magyarországon küzdő törökök természetesen a hit harcosai voltak, azaz hitharcosok (gázik), minden talpalatnyi föld, amelyet meghódítottak, az „iszlám házát” – azaz a muszlim irányítás alatt álló területet – növelte tovább.

(A muszlim üdvtörténet szerint a hitharc addig folytatódik, amíg Mohamed tanítása a világ minden népéhez el nem jut – s ami nehezebb: értő fülekre nem talál.)

A hitért folytatott harcban elesettekre – a vértanúkra, törökül sehídekre – pedig a mennyország vár, ők szikrázó patkójú lovakon vágtatnak be a paradicsom kapuján, míg a többiek az utolsó ítélet napján a megmérettetésre várakoznak.

Installáció a konyai derviskolostorban kialakított múzeumban

Az Oszmán Birodalom hódításainak története szorosan összefügg az iszlámmal. E kapcsolódás azonban korántsem olyan egyszerű, mint elsőre gondolnánk. Az oszmánok ugyanis nem túlságosan jó muszlimként kezdték pályafutásukat. Hogy ezt megértsük, egy pillanatra vissza kell tekintenünk az iszlám történetére. Mohamed hangsúlyozottan az arabok prófétája volt, akik azután féltékenyen vigyáztak is a hozzájuk, az ő nyelvükön érkezett kinyilatkoztatásra: az iszlám első évtizedeiben aki nem született arabnak, nem is lehetett az új vallás követője. Az Omajjád-dinasztia uralmának vége felé vált egyre hangosabbá az a követelés, hogy a hatalmasra hízott birodalom nem arab alattvalói is felvehessék az iszlámot. Hosszabb hezitálás után ennek engedélyezésére sor is került: ezzel az aktussal vált az iszlám valójában világvallássá. Az iszlám szent nyelve persze az arab maradt, más nyelven nem is létezhet: a muszlimok általános felfogása szerint a *Korán*t Allah úgy teremtette meg, ahogy ma is ismerjük. Ezért például egy fordítás komoly eltávolodást jelent az isteni műtől. Másrészt maga az iszlám mint vallás alapvetően határozza meg az életmódot: nem csupán a muszlimok vallási életére, hanem mindennapjaira is kiterjed.

A sztyeppei népek iszlámja

Mint láttuk, az iszlám kezdetben egyáltalán nem térített, s egy alapszabály szerint csak az tekinthető muszlimnak, aki saját elhatározásából lett azzá, kényszer alkalmazása tehát tilos. Mindemellett a kalifátus hatalma alá került népek előbb-utóbb az uralkodó vallás felé fordultak. Így tettek a különféle török törzsek vezetői – s nyomukban alattvalóik – is. Csakhogy a sztyeppei népek vallási felfogása gyökeresen eltért az arabokétól: nem a kizárólagosságra épült, hanem egy alapvető gondolatrendszerbe építette be mindazt, amit elfogadhatónak látott. (Ennek a gondolkodásnak a kifejeződése az a Géza fejedelemről fennmaradt legenda, mely szerint egyszerre áldozott a keresztény Istennek és a pogány isteneknek. Amikor kérdőre vonták, azt felelte: elég gazdag, megteheti. A történet nem az istentagadó gőgről szól, hanem arról, hogy többféle vallásos megközelítés is megférhet egymás mellett.)

Hogy egy példával éljünk: Mohamed unokaöccse és egyben veje, Ali – aki a negyedik kalifa lett – a törökök körében nagy tiszteletnek örvendett vitézi erényei miatt. És mint ilyen, összemosódott a török mesék természetfeletti erejű hőseinek alakjával: a róla szóló történetekben „táltos paripán" jár, csodálatos karddal küzd, sárkányokkal és óriásokkal verekszik meg. Vagy miközben az iszlám mitológiában a nőknek nem jut túlságosan hangsúlyos szerep, a törökök körében nagyon fontos figurává vált Fatma ana, azaz Fatima „anya", Mohamed lánya, az előbb említett Ali felesége, akitől mellesleg Mohamed vér szerinti leszármazottai erednek. A különleges tisztelet mögött valószínűleg a régi török hitvilág női istensége, Umaj áll.

Másfelől a törökök számára az iszlám számos szabálya érthetetlennek és követhetetlennek tűnt, ami nem csoda, hiszen ezek az arábiai arab társadalomra voltak kitalálva. Nehezen barátkoztak például a dzsámiba járással, a napi ötszöri imával, a hosszú böjttel, a női és férfivilág/élettér szétválasztásával vagy az alkoholtilalommal. De problémát okozott az arabok kutyák iránti ellenszenve is (egy kutya jelenléte például semmissé tehet egy imát): egy sokat vadászó sztyeppei pásztornép számára a kutya elengedhetetlen társ. Ezért azután a törökök végső

soron nem átvették, hanem adaptálták az iszlámot, e folyamat egy jeles 12. századi dervisfőnök, a közép-ázsiai Ahmed Jeszeví nevéhez fűződik.

Dervising

A bektasi dervisek

Már Mohamed életében megjelentek olyan személyek, akik a vallás formális szabályainak betartását kevésnek érezték, és a személyes hitélet megerősítését, a belső út követését tekintették célnak. A keleti területek – pl. a mai Afganisztán és Észak-India – elfoglalása után ez az irányzat megerősödött. Kezdetben csak egyes mesterek köré gyűlő tanítványok szétszórt csoportjairól volt szó, később azonban, a 12–13. századtól tényleges szerveződések, dervisrendek jöttek létre. Itt a tanítás továbbadása már nem csupán a mesterektől függött, hanem legalább részben intézményesítve volt, ami biztosította a fennmaradást, a folyamatosságot. Csakhogy a dervisek életfelfogása és „praktikái" – spirituális gyakorlatai – számos ponton különböztek az iszlám hivatalos elképzeléseitől. Ezért sokszor támadták, sőt üldözték őket, hasonlóan az európai eretnekekhez.

A bektasi dervisrend alapítója, Hadzsi Bektas Veli

Végül azután a két tábor kiegyezett: a misztikusok hallgatólagosan kötelezték magukat az iszlám alapszabályainak betartására, saját gyakorlataikat pedig az ezek mellett végzett kiegészítésnek, egyfajta plusznak titulálták. Hogy ezt az íratlan szabályt ki menynyire tartotta be, az kortól és helytől függött, hiszen a misztikusoknak nem létezett központi szervezetük, nem voltak egységes tanításaik: a rendek egyremásra jöttek létre, szakadtak újabb és újabb ágakra. Ahmed Jeszeví irányzata nagyon távol esett a hivatalos értékrendtől, és nagyon megértő volt a török hagyományok felé. Követői máskor böjtöltek, másképp imádkoztak, másféle szabályokat tartottak be – és persze az alkoholt sem vetették meg. Magukat ugyan muszlimoknak tartották, de egy arab szemében igen kétes társaságnak számítottak.

A Nyugat-Anatóliában megtelepedő kaji törzs ugyanezt a vallásosságot követte, közülük származott Oszmán, a későbbi dinasztia alapítója is. Amikor megházasodott, egy dervisfőnök, Sejh Edebáli lányát vette el, és a következő évtizedekben is számos neves szent ember fordult meg a körükben. Az első komoly hódítás során, Bursza ostrománál például állítólag Abdál Músza lelkesítette a harcosokat, de megfordult az ostromtáborban Gejikli baba („Szarvasos apó") is. A megerősödő állam elit gyalogosseregének, a janicsárságnak a lelki vezetője pedig egy másik dervisfőnök, Hadzsi Bektas Veli lett. Az Oszmánok tehát ízig-vérig e sajátos muszlim irányzat hívei voltak, hatalmukat az ehhez tartozó dervisvezetők jelenléte tette még szilárdabbá.

Ettől persze az Oszmán szultánok az ortodox iszlám felé is megtették a maguk gesztusait: természetesen a saját nevükre építtettek imahelyeket, vallási főiskolákat hoztak létre, és egyáltalán: támogatták az iszlámot, amely egyébként nem teljesen meglepő módon az újonnan áttért helyi, főképpen a városi lakosság – pl. a görögök – körében terjedt gyorsabban. (A kereszténység gondolkodásmódját tekintve közelebb áll az ortodox iszlámhoz, mint annak sztyeppei változatához.)

Mindezzel nem is volt probléma addig, amíg az Oszmánok birodalma nagyra nem növekedett. Konstantinápoly elfoglalása után egyértelmű volt a nagyhatalmi helyzet, az új államalakulat az iszlám egyik legnagyobb birodalmává vált. Mindehhez már nem illett a kissé gyanús, sok elemében megkérdőjelezhető sztyeppei iszlám. A 15. század végén tehát dönteni kellett, és fordult a kocka: a dinasztia az ortodoxia mellé állt, korábbi vallásosságát elhagyta. Jól számoltak: néhány évvel ké-

MEVLEVIK ÉS HALVETÍK

Az iszlám szerzeteseit – misztikusait – derviseknek vagy szúfiknak nevezik, az általuk követett irányzatot az iszlám világban taszavvufnak, Európában pedig inkább szúfizmusnak mondják. Az iszlám misztikája nem alkot egységes tanítási rendszert, a különféle iskolák jószerivel egyetlen dologban értenek egyet: abban, hogy az Allahhoz való közeledés az élet igazi értelme, s ezt az utat kiki önmagán belül járhatja végig. E gondolkodásból következnek olyan szúfi mondatok, mint *„aki önmagát megismerte, Istent is megismerte”*, vagy *„ha Istent keresed, önmagadra nézz”*. Éppen ezért a misztikus keresést belső útnak nevezik. Abban azonban, hogy ezeket az utakat hogyan járják be, a közösségek gyökeresen különböznek. A cél azonos, a módszerek – helytől és időtől függően – eltérőek.

Az egyes dervisközösségeket gyakran éppen az alkalmazott spirituális technikák fémjelzik. A mevlevik – magyarul kerengő dervisek – a táncra helyezik a hangsúlyt, a halvetík hosszú időre, 40 napra magányosan bezárkóznak egy cellába meditálni, a rufáík extrém technikákkal élnek: tüzes vasat nyalogatnak vagy tőrrel döfik át testüket. Számos dervisközösségre jellemző a zene és a tánc felhasználása, amit pedig az ortodox iszlám kevéssé támogat. A tanításokat gyakran versben vagy csattanós – a zentörténetekre emlékeztető – tanmesék formájában fogalmazzák meg. A dervisek

15. századi dervisábrázolás

sőbb az oszmán csapatok elfoglalták Mekkát és Medinát, a szultánok így a szent helyek őrzői és Mohamed helyettesei, kalifái lettek. Vallási értelemben elnyerték az iszlám legmagasabb tekintélyét.

A vallásváltás mögött azonban nemcsak külső szempontok álltak: ezt követelte a belpolitikai helyzet is. A szultánok a 15. században kiépítették saját, rabszolgákra épülő hatalmi bázisukat, régi fegyvertársaikkal, tulajdonképpen nomád török rokonságukkal pedig leszámoltak. Ebbe a folyamatba jól illeszkedett a régi vallásosság elvetése is.

A HATALOM KÖZELÉBEN

A misztikával ápolt kapcsolatoknak azonban korántsem vetettek véget. Bajezid herceg egy új dervisrendet fedezett fel magának: a halvetiket. Az Oszmán-ház szokása szerint a hercegeket különböző tartományokba küldték, ahol saját udvartartást építhettek ki, és fejleszthették a hatalomgyakorlás művészetét, hogy trónra kerülésük esetén a rájuk háruló feladatokat felkészülten fogadhassák. Bajezidnek a távoli, északanatóliai Amaszja jutott. Ott-tartózkodása idején érkezett a városba a Kaszpi-tenger vidékéről egy török misztikus, Dzsemáleddín sejh. A mai Azerbajdzsán és Irán területén akkor népszerűvé váló tanításokat hozott magával, és mivel korábban valaki már terjesztette ezeket a tanokat a városban, értő fülekre talált.

Sikerült beépülnie a városi elitbe, s hamarosan a hercegi udvar vendége lett, ahol nagy hatást gyakorolt a szul-

gyakran hétköznapi életet élnek, dolgoznak, családot alapítanak: az átlagembertől annyiban különböznek, hogy életük vezérfonalát az istenkeresés jelenti.

A halvetí dervisek rendjét a 14. század első felében alapította egy Sejh Ömer el-Halvetí nevű szerzetes a mai Azerbajdzsán területén. A legenda szerint vándorlásai közben egy hatalmas, odvas platánfára akadt, abba költözött be hosszú elmélkedésre – innen ered a rend legfontosabb misztikus gyakorlata, mely szerint a novíciusok negyven napra egy cellába zárkóznak a *Korán* és napi néhány szem olajbogyó társaságában. Ilyesmire persze egy-egy dervis életében legfeljebb néhányszor kerülhetett sor, a napi gyakorlatot a zikr, azaz Allah különféle neveinek ritmikus, erős légzéssel kísért ismételgetése jelentette.

A rend második atyamestere, Szejjid Jahja Sirvání volt az, aki tanítványokat küldött Anatóliába. Így került egy bizonyos Dzsemáleddín sejh az észak-anatóliai Amaszja városába, ahol a leendő II. Bajezid szultán bizalmasa lett, s a trónviszály idején aktívan – a legendáriumok szerint számos csodával – támogatta a herceget. Nem tudjuk, valójában mi történt, de tény, hogy Bajezid hálás volt neki: trónra kerülése után Isztambulba hívatta őt. Hamarosan Kodzsa Musztafa pasa, nagyvezír, aki egyébként Dzsemáleddín tanítványa volt, megépíttette a rend első isztambuli kolostorát a Héttorony közelében.

A halvetík ezzel megvetették a lábukat a birodalom szívében, s megindult a viharos balkáni terjeszkedés is. II. Bajezid és Dzsemáleddín sejh szoros kapcsolatának eredményeképpen a rend a későbbiekben is folyamatosan élvezte az oszmán szultánok kitüntető figyelmét. A halvetík rendje egyébként azon misztikus közösségek közé tartozott, amelyek gyorsan különböző ágakra szakadtak szét. Ezek közül jó néhány eljutott a hódolt Magyarországra is, ahol számos kolostort hoztak létre.

tánfira is. Amikor azután 1481-ben, Hódító Mehmed halála után megkezdődött a versenyfutás a trónért, Bajezid kíséretében ott volt ő is, és állítólag csodáival segítette a herceget a trón megszerzésében. A hála nem maradt el: hamarosan kolostort és adományokat kapott Isztambulban, rendje pedig közel kétszáz évre az Oszmán-ház lelki vezetője lett. Óriási hatást gyakorolt tehát a birodalom politikájára. Az öreg és beteges Szulejmán szultánt például valószínűleg saját sejhje, Núreddínzáde Muszliheddín efendi győzte meg arról 1566-ban, hogy személyesen vonuljon hadjáratra Magyarország ellen.

A dervisfőnököknek olyan komoly szerepük lett a birodalomban, hogy a 17. században az ortodox muszlim pré-

Dervisek Athénban. Edward Dodwell festménye, 1821

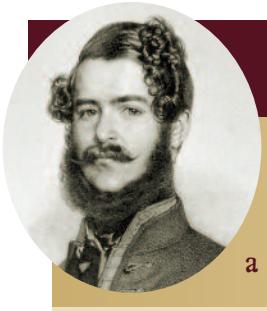

SZEMERE BERTALAN A KERENGŐ DERVISEKRŐL

Szemere Bertalan, a Kossuth-kormány minisztere a törökországi emigráció idején látogatta meg Isztambulban a kerengő dervisek perai kolostorát. Élményeiről így írt:

Végre a sejk [elöljáró] megérkezék, s egy őzbőrrel beborított szőnyegen, két tanítvány közt guggolva leüle [...] Utána párosával jövének be a dervisek, s előtte, bizonyos testtartással, egyenkint elvonulván, keleti modorban, a legmélyebb hódolattal hajták meg magokat, mit halkan, kimért ünnepi lejtő lépésekkel elvégezvén, vele szemközt a padozatra ülének le.

E dervisek öltözete áll egy barnás posztó süvegből, mely hasonló egy szájára állított virágcseréphez; egy fehér mellényből, egy hasonló színű s számtalan redőkbe szedett szoknyából, egy ugyanolyan színű nadrágból, mely bokáig ér, szóval az egész könnyű, deli s kellemes öltözet, nem oly ügyetlen és rideg, mint szerzeteseinké. Minderre öltenek egy gallértalan, de ujjas, bő köpenyt, zöldet, kéket, barnát, kinek mint tetszik, mert e részben egyenlőség nem kívántatik.

Majd kezdődék az imádkozás, kísérve mindenféle muzulmán hajlongásokkal, arcra borulásokkal, tagjártatásokkal, melynek vége levén, bő köpenyeiket a dervisek leveték, és sorban egymás után a fennálló sejk előtt bizonyos lejtő lépésekkel elvonulának. [...]

Midőn a csörgődob és egy lágy fuvola kíséretében a zenekar orr- s torokhangon énekelni indult, íme a dervisek közül egy kinyitá karjait, és kezde maga körül keringeni, eleinte halkan, úgy, hogy mezitlába a fényes padozaton semmi zörejt nem csinált, majd sebesebben, bő redős szoknyája mint egy szárny lebegett körüle a légben, hasonlítva egy óriás fehér virág harang alakú szirmához, mely szára körül, kinyilt széles kört képez. Az első dervist egy második, ezt egy harmadik követé, míg végre valamennyi keringeni indult, a forgás szédítő örvényébe mintegy besodortatván.

És így, keresztileg kitárt karokkal kerengtek folyvást, feltartóztathatatlanul, fejöket vállaikra eresztve, félig hunyt szemekkel, nem egészen bezárt ajakkal, mintha a könnyű lég egy vízhullám volt volna, mely őket magával ragadja; lejtéseik szabályosak, könnyűek, habzók valának, bennök semmi erőlködés, semmi látszó fáradság; forogtak szelíden, mint egy víztől hajtott malomka, s ami különös, bár sokan valának, s a hely nem éppen tágas, kerengésökben sem össze nem ütköztek, sem köreikből ki nem estek, sem a zene mérsékét egy percig el nem vesztették. [...]

Közéjük néha a sejk vegyüle, de ő csak járt, és nem kerengett, tapssal adva vagy a zenekarnak jelt a ritmust gyorsítani vagy a kerengők fanatizmusát buzdítani. Mintegy fél óra múlva a zenekar elhallgatván, a dervisek megállapodtak, s mint előbb, ismét lassan, lejtő sétálással és kimért léptekkel járták egypárszor a termet körül.

dikátorok mozgalmat indítottak ellenük, kolostorokat gyújtottak fel, derviseket öltek meg. A birodalom kétarcúsága tehát megmaradt. A dervisek helyét jól jelképezte Szokollu Mehmed nagyvezír isztambuli, a Kadirga negyedben épült imahelykomplexuma: az épületegyüttes első fele egy klasszikus dzsámi, kupolás imatérrel, előcsarnokkal, udvarral, a rituális mosdást szolgáló kúttal. Ugyanazon épületkomplexum hátsó – közel azonos méretű – része azonban a halvetí dervisek kolostora. A kettő együtt létezett, azonos méretben és minőségben, mégsem zavarták egymás működését.

A 18. században azután egy újabb rend, a kerengő dervisek, azaz a mevlevik rendje jutott óriási befolyáshoz. A rendalapító, Mevláná Dzseláleddín Rúmí egykor Közép-Ázsiából érkezett, rendkívül művelt értelmiségi család sarja volt. Ráadásul anyai ágon királyi vér csörgedezett az ereiben. Nem meglepő, hogy a kialakuló rend is meglehetősen arisztokratikus elveket vallott. Bár csak az Oszmán Birodalom területén alapítottak kolostorokat, sokáig a perzsa maradt a közösség nyelve. Míg a többi rend kolostorai gomba módra szaporodtak, a mevlevik alaposan megnézték, kivel kerülnek kapcsolatba: leginkább az uralkodó elitet célozták meg. A fővárosban valójában csak a 16. század végén jöttek létre az első tartósan működő kolostoraik. Az igazi együttműködés pedig csak a 18. századra érlelődött meg.

A sors fintora, hogy az Oszmán Birodalom történetének alkonyán újra a bektasik kerültek előtérbe. A rendet ugyan 1826-ban a janicsársággal együtt feloszlatták, működése mégsem szűnt meg, csak részben illegalitásba vonult. A század második felében a velük szemben alkalmazott szigor enyhült, a kolostorok újra működni kezdtek. A bektasik részt vettek a reformmozgalmakban, az állam alkotmányos átalakításának folyamataiban. A befogadó, sok mindenre nyitott gondolkodás pedig meglehetősen különös, elsőre talán meghökkentő terepet talált magának: a szabadkőművességet. Szalonikiben állítólag a bektasi kolostorok és a páholyok tagsága többé-kevésbé egybeesett. Köreiket látogatta a jövő embere, Musztafa Kemál Atatürk is. ◆

BORUS JUDIT

AZ OSZMÁN NŐK a 19. századi angol utazónők szemével

Az oszmán nő témája hosszú évszázadokig foglalkoztatta a nyugati olvasókat. A fátyolviselés, a háremben való elzártság és a többnejűség – amely még ma is nagy figyelmet kap – sok európait arra sarkallt, hogy nem törődve a közlekedés kényelmetlenségeivel és nehézségeivel, elutazzon az Oszmán Birodalomba, s első kézből tájékozódjon ezekről a dolgokról. Így a viktoriánus korban már igen jelentős volt azon nők száma, akik saját tapasztalataikról számolhattak be. Részletesen leírták, mit láttak és hallottak a muszlim országokban tett látogatásaik során, aprólékosan megvizsgálták az embereket, helyeket, eseményeket, szokásokat, tájakat. A régi muszlim világ nyugati szemtanúi színes és megbízható, bár nem teljes képet festettek a nők életéről az Oszmán Birodalomban.

Az ezeregyéjszaka meséi perzsa kiadásának egyik illusztrációja (19. század közepe)

Az oszmán emberek ragaszkodtak a magánélet szentségéhez, s nehezen nyíltak meg idegeneknek. A muszlim nők elzártan éltek a háremekben, melyek szinte szent helyeknek tűntek, és csak közvetlen vérrokonaikkal – bátyjaikkal, férjeik és apósaik bátyjaival és apjaival – álltak kapcsolatban. Mivel külföldi férfi sohasem juthatott be egy hárembe, nem írhatta le az ott élő nők életét sem. Arra kellett támaszkodnia, amit más forrásokban olvasott vagy hallott, illetve a saját fantáziájára. Még a külföldi nőket is csak különleges esetekben engedték be a háremekbe. Rendkívül jó diplomáciai kapcsolatokkal kellett rendelkezniük ahhoz, hogy meglátogathassák az oszmán előkelők háremeit.

Az ezeregyéjszaka meséi

A pontos tudósítás másik korlátját az európaiak saját vallása és kulturális előítéletei jelentették. A háremről szerzett elképzeléseik primer forrásaként *Az ezeregyéjszaka meséi* szolgált, amely 1707 és 1714 között először franciául, Antoine Galland fordításában jelent meg, 12 kötetben. Galland nemcsak lefordította, hanem az igényeknek megfelelően, a kor elvárásai szerint át is költötte a történeteket. Az eredeti, nyersnek és barbárnak ható szöveget a kor ízlésének és művészi elvárásainak megfelelve „feljavította”, olvasmányos stílusban tálalta.

Később angol tudósok több fordítást is készítettek, a leghíresebb Sir Richard Burtoné, amelyet 1882 és 1886 között adtak ki. (A magyar kiadások története is egy misztifikációval kezdődik. A német kiadás alapján készült átköltés első füzeteit 1829-ben adták ki *Ezer Egy Éjszaka. Arab regék* címmel [összesen 18 füzet jelent meg 1829 és 1836 között]. A kiadó a fordítót V. M. monogrammal jelölte, ezzel azt sugallva, hogy a fordítást az ismert költő, Vörösmarty Mihály készítette. Ezt a kortársak is megkérdőjelezték, és a költő hivatalosan soha nem vállalta a fordítást.)

*Az ezeregyéjszaka meséi*ben megjelenő hűtlen és gonosz nőalakok nagyban befolyásolták az olvasóközönség véleményét. Ez a gyűjtemény, valamint más keleti mesék és „műmesék” fordítása lett a hárem és a benne élő nők erotikus képének hagyomásos orientalista forrása.

Lady Mary Wortley Montagu.
Charles Jervas festménye, 1716 után
(balra)
Julia Pardoe, 1840 (jobbra)

Az ezeregyéjszaka meséi ismeretlen eredetű, gyökerei állítólag a középkori Arábiába és Perzsiába nyúlnak vissza. Nem tudni, hogy egy vagy több szerző műve-e. Korai kéziratai elég ritkák és megbízhatatlanok, és ennek két igen jelentős oka van. Az egyik az arab mesemondás hagyományaiban keresendő, mely szerint a meséket kívülről kellett tudni, és írott anyaghoz csak időnként fordultak, sokszor csupán az előadás nagyobb hatása kedvéért. Így a meséket nem jegyezték le. A másik ok pedig az arab „magas" irodalom viszonya a kitalált történetekhez. Ráadásul a szöveget arabul egy évszázaddal a francia fordítás után adták ki.

Bár *Az ezeregyéjszaka meséi*nek eredete ködbe vész, hihetetlen hatást gyakorolt a nyugati olvasókra. Innen ered a háremről való összes erotikus mítosz, amely az ott élő nőket buja, züllött teremtményeknek ábrázolja, a háremet pedig a szexuális játékok melegágyának. Ezeket a ma is élő sztereotípiákat szinte minden Keletre utazó európai leírásában megtaláljuk, és olyan erőteljes a hatásuk, hogy még a népszerű török írások is átvették őket.

Angol asszonyok útleírásai

Voltak azonban olyan európai utazók is, akik kritikusan szemlélték a mendemondákat, és fantáziadús leírások helyett nagyon pontos képet festettek olvasóiknak. Ilyen volt például Mary Wortley Montagu, aki férjével, Anglia törökországi követével 1716 és 1718 között látogatta meg az Oszmán Birodalmat. Lady Montagu angliai barátainak írt leveleiben tudósított a tapasztalatairól, majd írásait – *Levelek Törökországból* címmel – kötetben is megjelentette. Ebben írt a török nők fürdőbeli szokásairól és mindennapi életéről is. Az egyik legérdekesebb észrevétele azonban a feketehimlőre vonatkozott. A lady bátyja a himlő áldozata lett, és a híresen szép asszony arcán is nyomott hagyott a gyilkos kór. Amikor meglátogatta a török nőket a lakosztályukban, a zenánában, felfigyelt rá, hogy a nők egy himlőhólyagból vett, dióhéjban tárolt folyadékkal beoltják a gyerekeiket. Ő is alkalmazta ezt gyakorlatot a saját fián. Angliába visszatérve megpróbálta reklámozni az új gyógymódot, de a „keleti" szokás mindenhol elutasításra talált.

Egy másik híres utazó, Julia Pardoe – költőnő, történész és író – 1835-ben járt a birodalomban, és csaknem 15 hónapot töltött Isztambulban. Mindent elkövetett, hogy pontos képet fessen a muszlim hétköznapokról, és hogy a társadalom mélyére hatolva képes legyen jobban megérteni a keleti szokásokat. Elítélte utazótársait, akik nem rendelkezvén első kézből való információkkal a muszlim előkelőségekről, egy harmadik személytől szerzett hibás és gyakran elégtelen információkra alapozták leírásaikat. Egyik írásában megemlítette, hogy azért olyan nehéz pontos betekintést nyerni a törökök életébe, mert szinte lehetetlen megtanulni a két beszélt nyelvet, illetve csak tolmácsok segítségével lehet beszélgetni az ott lakókkal.

Pardoe törekedett arra, hogy kijavítsa a muszlim életről és társadalomról meglévő sztereotípiákat, bár tisztában volt vele, hogy a feladat nem könnyű. A Keletről szóló mítoszok és mesék sokkal elbájolóbbak voltak, mint a valóság. *„Az európai elme olyannyira átitatódott a keleti rejtélyességről, miszticizmusról és nagyságról szóló elképzelésekkel, és oly sokáig hozzászokott a turisták által leírt csodákban és metaforákban való hitéhez, hogy nagyon kétséges, képes-e megszabadulni a régi meséktől, és hajlandó-e szembesülni az igazsággal.* […] *A »keleti« kifejezés az európai fülek számára egyenlő a romantikával, de én, aki már hosszabb ideje itt élek, meg tudok szabadulni ettől az érzéstől. Persze könnyebb lett volna számomra is tovább éltetni az illúziót, amelyet a keleti szokások is elősegítenek, és csak a dolgok felszínét látni, de ilyet a lelkiismeretes krónikás nem tesz. Szórakozás helyett inkább megismertem a dolgokat…”*

Egy másik utazónő, Lady Ramsey *Török hétköznapok* című könyvében megvédte a törököket az európaiak igaztalan vádjaitól: *„Az emberek hozzászoktak, hogy sok rosszat halljanak a törökökről – keresztény honfitársaik iránti gyűlöletükről, kegyetlenségükről és leírhatatlan gonoszságukról –, és ezért a vérszomjas vadállat és a megtestesült ördög kereszteződésének tartják őket. Én nem így kívánok szólni róluk. Tizenhét éve jártam először a férjemmel Törökországban. Éltem az országban, utazgattam erre-arra, és úgy találtam, hogy az emberek egyszerűek, békések, vendégszeretők és barátságosak – és nyugalomban élnek keresztény szomszédaikkal.”*

A hárem

Az arab hárem szó „szent”, „tiltott” helyet jelent, de alapvetően nem nők vonatkozásában. A hárem eredetileg az uralkodó magánlakosztályait jelölte, de ugyanígy hívták a hétköznapi életben a ház nők lakta részeit, amely a férfiak számára tiltott terület volt, kivéve a közvetlen férfi rokonokat, de még ők sem merészkedhettek be a hárembe, ha idegen női vendégek tartózkodtak éppen asszonyaiknál.

A muszlim házak két részből álltak: a szelamlikból és a haremlikból. A szelamlikban a ház ura fogadhatta férfi látogatóit, akiket férfi szolgák szolgáltak ki. A haremlikben élt a férj a feleségével, a gyerekeivel és más nőrokonokkal, akiknek gondját viselte. A nőket szolgá-

A hárem a mindennapi életben a ház nők lakta részét jelölte, amely – a közvetlen rokonok kivételével – a férfiak számára tiltott terület volt.

lók látták el. A hárem több helyiségből állt, az előtérben vagy nappaliban folyt a társadalmi élet. Itt fogadták a látogatókat, itt ettek, néha itt is aludtak.

A muszlim hárem nagyon szociális hely volt. Itt éltek és dolgoztak a ház nőtagjai, valamint a kisgyerekek. Idetartoztak a nagymamák, nagynénik, anyós, feleség, a kisgyerekek és számtalan szolgáló, mind nő. Gyakran érkeztek látogatók (nők), barátok, rokonok.

A háremben szigorú etikett uralkodott: a ház úrnője és a vendég ült a díványon, a többiek a padlón foglaltak helyet. Ha a ház urának édesanyja még élt, ő állt a társadalmi hierarchia csúcsán, ha ő nem volt jelen, akkor a feleség töltötte be ezt a tisztséget. Ő szervezte meg a háztartást, ő felügyelte a gyerekeket és a szolgálókat. Ez néha nem kis feladat volt, különösen az uralkodó háremében.

A fiatal lányokat kisgyerekkoruktól kezdve arra nevelték, hogyan legyenek feleségek és anyák. Elemi iskolába jártak, ahol megtanulták az arab ábécét, a *Korán*ból részleteket, megismerték a katekizmust, a rituális imádságok pontos lefolyását, írást, számtant, földrajzot és történelmet. Ezek az iskolák általában egy mecsetben működtek – néha évszázadokon át. Szinte mindenhol megtalálhatók voltak. A nyugati utazók feljegyezték, hogy még a legkisebb faluban is volt iskola.

1858-ban megnyílt Isztambulban az első gimnázium lányok számára. 1901-re már 11 volt belőle. A tanítás évente tíz hónapig tartott, a pénteket kivéve. 36 óra volt egy héten, és 18 különböző tantárgy: ábécé, szólástan, a szent *Korán,* hittan, írás, olvasás, irodalom, oszmán nyelvtan, arab, perzsa, kalligráfia, általános tudnivalók az életről, háztartástan, etika, egészségtan, számtan-mértan, földrajz, történelem és gyakorlati foglalkozás.

A nők helyzete

A fiatal lányokat felkészítették jövendő életükre, a feladatokra, amelyekkel majd férjhez menetelük után találkoznak. Tanultak illemtant, tisztelték az időseket, és ez a testvérek között is érvényes volt, a fiatalabb testvérnek engedelmeskednie kellett az idősebbnek.

A muszlim feleség élvezhette férje társaságát, családja támogatását, s megbecsült és biztos helye volt a társadalomban. A nyugati utazók szerint az oszmán nőkkel férjeik kedvesen és tisztelettel bántak. A házasságon belüli erőszak nagyon ritka volt. Mind a jogrendszer, mind a társadalmi erkölcsök védték a nőket. A férfiak nem szólíthattak meg nőket az utcán, s a feleségükön és nőrokonaikon kívül nem emelhették a tekintetüket másik nőre. Az anyákat tisztelték és becsülték a muszlim társadalomban. Az egyik hadísz szerint: *„A mennyország az asszonyok lába alatt terül el."*

A háremben rabszolganők szolgáltak. Ők azonban nem a hagyományos

Az iskolák általában egy mecsetben működtek, ahol a kislányok megtanulták az arab ábécét, a *Korán*ból részleteket, a katekizmust, a rituális imádságok pontos lefolyását, írást, számtant, földrajzot és történelmet.

európai értelemben vett rabszolgák voltak, tehát nem kényszermunkát végeztek. A férfi rabszolgák katonai vagy házi szolgák voltak, a nők pedig a háztartásban szolgáltak. Az afrikai nők általában szakácsok voltak, míg a fehér rabszolganők különleges feladatokat láttak el: például kávét főztek és szolgáltak fel, megterítették a vacsoratálcákat vagy nevelték a család gyemekeit. A rabszolgaság ráadásul időszakos volt. A fehér nőknek kilenc évig kellett szolgálniuk rabszolgaként, a színes bőrűeknek pedig hét évig, mert ők kevésbé tudtak alkalmazkodni a hidegebb éghajlathoz.

Amikor egy rabszolganőt felszabadítottak, hivatalos szabadságlevelet kapott. Egykori urának családjánál maradhatott, amikor is gondozták vagy férjhez adták. Ha férjhez ment, kapott hozományt: ékszereket, egy láda ruhát, bútort, néha házat is. A felszabadított rabszolga mindig kapott nyugdíjat egykori urától. Sok rabszolganő magas rangú férjet szerzett, és így bekerült az előkelők osztályába. *„A rabszolgaság az volt a keleti nők számára, mint India az angol férfiak számára: kapaszkodó a társadalmi ranglétrán."*

ANTHONY GALL - FODOR GÁBOR

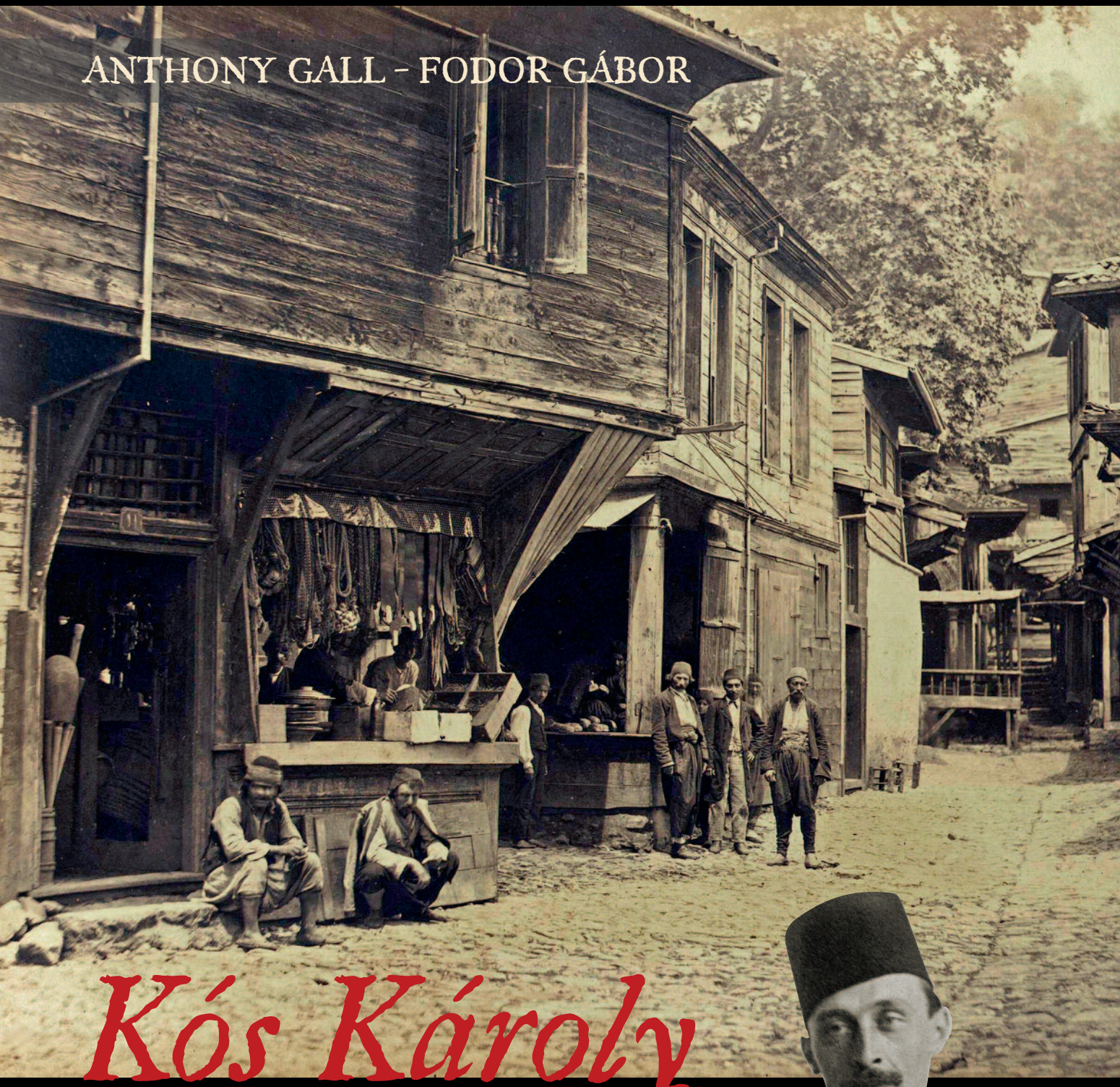

Kós Károly és Isztambul

A MAGYAR ÉPÍTÉSZ KUTATÁSAI A KONSTANTINÁPOLYI MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZET ÖSZTÖNDÍJASAKÉNT

1916. november 21-én tartotta alakuló ülését a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Igazgató Tanácsa, ami egyben az intézményesített magyar kultúrdiplomácia első intézetalakítási törekvéseként könyvelhető el. Bár Rómában már 1895-től működött magyar intézet a vatikáni levéltár magyar anyagának megismerése céljából, a konstantinápolyi intézetnek mégis szimbolikus jelentősége volt. Az intézet megnyitása a magyar külügyi-kulturális aspirációk, illetve a korszakban népszerű turanizmus eszméjének egymást támogató törekvéseiként valósulhatott meg József főherceg és Klebelsberg Kunó akkori miniszterelnökségi államtitkár hathatós támogatásával. Első igazgatója dr. Hekler Antal, a Szépművészeti Múzeum őre, művészettörténész lett. Az intézet Isztambul Pera/Beyoğlu kerületében, a Rue de Bayram 23. szám alatti bérleményben nyitotta meg kapuit 1917 januárjában.

Az intézetbe pályázati úton lehetett felvételt nyerni. A hét pályázó közül végül öt kezdhette meg munkáját 1917 elején: Oroszlán Zoltán klasszika archeológus, dr. Ralbovszky Péter premontrei tanár, bizantinológus, újgörög nyelvész, Luttor Ferenc keresztény archeológus, dr. Fehér Géza középiskolai tanár, bizantinológus (katonai szolgálata miatt csak 1918 tavaszán csatlakozott), illetve Kosch (Kós) Károly építész. Kós 1917. február 12-én érkezett meg Isztambulba.

A munka megkezdésének első fontos lépése egy klasszikus és kortárs tudományos munkákat felvonultató könyvtár berendezése volt, melyet Lipcséből, H. W. Hierseman kereskedéséből rendeltek meg. Ezenfelül könyvtári szabályzatot, házirendet vezettek be, illetve sor került egy házvezetőnő és egy takarítónő felvételére is. Kós legelső intézeti feladata egy 1:5000 léptékű Isztambul-térkép megrajzolása volt. A megnyitás után azonban állandó problémát okozott az alapvető élelmiszerek folyamatos drágulása. Ezek beszerzését (zsír, cukor, liszt, só) Magyarországról intézték. Kós feleségéhez írt isztambuli leveleiben is folyton a drágaságra panaszkodott, illetve nehezményezte, hogy az ösztöndíjból szinte földönfutókként élnek. Ugyanakkor katonai szolgálat alóli felmentésének meghosszabbítása megmentette a világháború borzalmaitól.

Az intézeti működés első fél évének végét egy tragédia árnyékolta be: meghalt az epigráfus Ralbovszky Péter. Ravatalánál *„Kós Károly építész mondott elhunyt, derék tagtársunknak utolsó Isten hozzádot”* – írta Hekler. Ralbovszky helyére Zsinka Ferenc történész került. Kós az első fél évben előadást tartott az iszlám nemzetek művészetéről, két kirándulást vezetett az ejübi és az üszkübári temetőkbe, valamint fényképezni kezdett az intézet által vásárolt fényképezőgéppel. Az ösztöndíjasok nemcsak könyvtári kutatásokra szántak időt, hanem kisebb kirándulásokat is tettek Isztambulban és környékén. Áthajóztak az Antigoné- (Burgazada-) és Prinkipo- (Büyükada-) szigetre, meglátogatták a Chora monostort, a Topkapi szerájt, elmentek továbbá Bebekbe és Rumelihiszárba. Terveztek burszai és más vidéki ásatásokat is, de ezek a háborús helyzet miatt végül nem valósulhattak meg.

Minthogy a kiküldött ösztöndíjasok egyike sem beszélt törökül, Mészáros Gyula turkológus szakmai segítségére szorultak a hivatalos iratok fordításakor. Részben ez, illetve a szakmai kíváncsiság is magyarázza, hogy Kós elkezdte elsajátítani a korban használatos ún. oszmánli-török nyelvet. Nem volt egyszerű feladat az arab betűkkel írt, arab és perzsa jövényszavaktól hemzsegő nyelv megtanulása, amihez Kós kis szótárfüzetet készített.

„Kósch Károly első feladatának azt tekintette, hogy az európai műtörténeti irodalomban teljesen föl nem dolgozott oszmán-török művészet történetével és lényegével megismerkedjék. Az irodalmi tájékozódást nyomon követte a helyszínen való szemléleti tanulmányozás, amit három csoportba osztva végzett. Az első csoportot a bizánci és török templomok alkották, a második csoportba a temetők és türbék kerülnek, a harmadik csoport pedig Konstantinápoly, illetőleg Sztambul világi építkezéseit foglalja magában!” – írta Hekler Antal Kós munkájáról 1917. évi jelentésében.

Az intézeti tagok kutatási területüket érintő – a nemzetközi hallgatóságra tekintettel sokszor német és francia nyelvű – előadásai sorában Kós 1917. december 8-án *Sztambul, építészettörténeti vázlat* címmel tartott értekezést. Az előadás kibővített anyaga *Sztambul, várostörténet és architektúra* címmel jelent meg az intézet 4–6. jelzetű kiadványaként 1918-ban. Bár Hekler törekedett rá, a mű törökül csak közel 80 év múlva látott napvilágot. *„Kósch Károly a sztambuli városépítésen kívül az iszlám-török építészet*

KÓS KÁROLY

„Legkiválóbb építőművészeink egyike, akit értékes művészeti írói működésének iránya az iszlám művészetének a tudományos intézet keretében való tanulmányozására különösen hivatottá tesz. Mint ösztöndíjas tag tevékeny részt vesz az intézet munkásságában, mely közreműködése nélkül csonka maradna, s mely ezt létesítése legfőbb céljainak veszélyeztetése nélkül nem nélkülözheti.” (Hekler Antal)

történetét tanulmányozta, melynek irodalmában is nagy jártasságra tett szert. Konstantinápoly emlékein kívül figyelme kiterjedt a távolabbi Keletre is, azokra a vidékekre, ahol az oszmántörök kultúra bölcsője nyugszik. Az utóbbi hetekben megkezdte ezenfelül az anyaggyűjtés munkáját egy terjedelmesebb, a műtörténeti irodalomban eddig hiányzó Sinan-biographiához" – írta Hekler. Ha biográfia nem is, de egy Kós által jegyzett cikk valóban elkészült *(Öreg Szinán építőmester).*

Kós 1917 őszén már egyszer hazautazott, hogy a magyarországi könyvtárakban folytassa kutatásait, 1918 májusában pedig két hónapos szabadságot kapott, mert József Ferenc főherceg görgényi kastélyának megtervezésével bízták meg. Emellett kinevezték az Iparművészeti Iskola segédtanárává is. A kastély terveiből végül nem lett semmi, s a háború végi káosz miatt Kós már sohasem tért vissza Isztambulba.

1918 őszén helyhiány és egyéb okok miatt az intézet költözni kényszerült. Hekler ezzel kapcsolatban azt írta: *„Nyugodt lelkiismerettel állíthatom és Koós Károly építész mellékelt szakvéleményével is igazolom, hogy az újonnan bérelt házban intézetünk méltó és teljesen megfelelő hajlékot kap. Fekvése és beosztása oly kitűnő, hogy azt hiszem, esetleges megvételével az Intézet elhelyezésének problémáját sikeresen oldanánk meg."* A költözést követően azonban a világháborús fegyverszüneti egyezmények értelmében a magyar kutatóknak 1918 novemberére el kellett hagyniuk Isztambult. Egyedül Oroszlán Zoltán maradt hátra, aki a közel 1000 tételből álló könyvtárat biztonságba helyezte. A későbbi években több próbálkozás is történt az intézet felélesztésére. Erre végül 1936-ban került sor, de már a köztársaság új fővárosában, Ankarában. Ennek utódja az Ankarai Egyetem mai napig működő Hungarológia Tanszéke, míg az egykori fővárosban 2013 óta tart nyitva az Isztambuli Magyar Intézet.

Kós saját szövegeit idézve, illetve a *Sztambul* című írásában található gondolatok kiemelésével próbálunk egy kis betekintést adni egy elmúlt világba, a magyar tudományos élet egy különleges fejezetébe...

Sztambul varázsa. „Amit sejtünk a városról, az talán több, mint a valóság is, amit tudunk róla, az kevesebb a kevésnél is, mert nem bizonyos. Három néven is emlegeti a világ: mind a három neve más-más formáját takarta. De a város igazi gyermekei: lakói egy néven nevezték mindig: valamikor »polis«-nak, ma derszaadetnek. Mert akárminek nevezte a világ, az egyetlen volt, a hasonlíthatatlan, melynek mása nem volt soha és sehol." (Sztambul, Kós Károly bevezető szövege)

Kós igyekezett minél jobban megismerni a várost. Írásaiban kiemeli a történelem hatását, a városépítő kultúrák hagyományait, a földrajzi elhelyezkedést mint kiemelkedően fontos tényezőket a tenger által majdnem körbekerített, de az ég felé nyitott város kialakulásában. Menhelyként, népek és kulturális összhatások kincsestáraként tekint a görög–római alapokkal és bizánci neveléssel rendelkező városra, amely a szultánok alatt teljesedett ki és ért szépsége csúcsára. Kós számára a város egy egység, amely szervesen alakult ki az idők folyamán. Számára Sztambul egy kollektív művészeti eredmény, egy összművészeti remekmű.

Kós keresi a város szépségének forrását. A világos színű templomok általában a város domborzatának magaslati pontjain helyezkednek el. A tenger felett nyugvó város általánosabb sötétebb tónusából ezek a kiemelkedő épületek nyújtózkodnak az ég felé. Az ily módon kialakult sziluett súlypontjai együttműködnek a természetes domborzat összképével. A sziluett rajzi értékét kiegészíti a tónusok összjátéka, amelyet a tenger és az ég világos sávjai keretezik. Színben dekoratív, vonalként egyszerű és karakterisztikus, majdnem plakátszerű.

„Összehasonlítva a Szent Péter-templomot az Aja Szófiával, illetve a nagy szultán dzsámikkal, nyilvánvaló lett, hogy amennyiben az Aja Szófia belső termében, a Szulejmanie és társai: a Bajazidie vagy Achmedie belsejében és külső felépítésében is meg van oldva az architektonikus tér és forma monumentális kialakítása műszakilag és esztétikailag is, úgy nem tudták ezt megoldani sem a belsőben, sem a külsőben a Szent Péter-templom világhíres építői.” (Kós Károly: Életrajz, 1991, 66–68. old.)

SZINAN ÉS TÜRBÉJE

„A Michelangelo jól ismert neve mellett illik megjegyeznünk az ozmán-török Szinán-hodzsa nevét. Méltók ők egymáshoz, mint építészek. Szégyenlem, de bevallom: nem tudom, hol porlanak Michelangelo halandó csontjai. De Sztambul legmagasabb dombján, a büszke »Szulejmanie« mellett, két, hegyes szögben összefutó utca szögletén van egy kicsi, kupolás, nyitott türbé, áttört munkájú kőfallal kerítve. A kupola alatt turbános sírkő és minden valamirevaló török tudja: ez a Szinán-hodzsa turbéja, aki a Szulejmaniét építette. Ez a világ legszebb építész-sírja, Szinánnak legpoétikusabb alkotása. Sztambulnak mint városnak egyik legkedvesebb dísze és legbájosabb sírja." (Magyar Iparművészet, 1917)

„Sztambul faházainak legtöbbjében nincs se vízvezeték, se ciszterna; ásott kutak nincsenek az udvarokon. A város ellenben tele van kutakkal. Vannak szabadon álló kutak: négy oldalukon bronzcsapon folyik a víz belőlük márvány vályúba [...] a kútházra erősen kiugró ereszű sátortető borul. Vannak falikutak, vagy kerítésbe épített kutak az utca során és ilyen a legtöbb utcai kút. De minden mosé udvarán vannak mosakodó kutak, sok-sok csappal, kupolával fedve. És ezer meg ezer kicsi és nagyobb kút számára szolgáltatja a vizet a régi Bizánc ősi akvaduktja. A nyilvános kút a legszebb utca-, illetve városdíszítő elemek közé tartozik. És ebből a szempontból a sztambuli kutak elsőrangú alkotások." (Magyar Iparművészet, 1917)

NÉPI ÉPÍTÉSZET ÉS KORTÁRS ÉPÍTÉSZET KAPCSOLATA

Kós nagyon kedvelte a hagyományos török faházakat, amelyek a bazárnegyedtől nyugatra, a Lycus folyó és az Aranyszarv között voltak találhatóak. Ezeknél az épületeknél Kós esztétikai értékeket észlelt: *„az egységek végtelen sokaságát, illetőleg sokféleségét"*. Bármennyire hasonlítanak, sohasem azonos két ház. A hagyományos két-három szintes faházakról ír, kiemelve az előugró ereszt és a kiugró zárt erkélyt, amelynek kombinációi követik a lejtős terepet, ezáltal változatos utcaképet alkotva.

A török temető: „A kis imaháztól kezdve a nagy-pénteki moséig mindegyik körül ott a temető is. […] Ehhez csak a mi kalotaszegi temetőinket merem hasonlítani, de csak úgy, miként a nyírfa ligetet hasonlítom a fenyőrengeteghez.” (Magyar Iparművészet, 1917)

Kós Károly számára Párizs a modern város pozitív példája, mivel nem bontották le a történelmi város központját. Aggódott a modernizáció negatív hatásai miatt, mit jelenthet ez Isztambul számára. A *Sztambul* utolsó fejezetében a régi várost tipológia alapján négy részre osztotta: a félsziget keleti csúcsa a fontos állami és városi hivatalokkal, intézményekkel (I.), a régi bazár és környéke (II.), a bazártól nyugatra eső városrész, amely döntően hagyományos faházakból állt (III.), és egy terület a Lycus folyótól délre, amelyet a legkevésbé fontosnak tartott jellegzetességei alapján.

Kós azt állítja, hogy a hagyományos faépületek, valamint a bazárnegyed kőépületei alapján lehetséges egy kortárs török építészeti formanyelv megteremtése: *„A régi bazárbéli hánok nyugodt és monumentális homlokzata a maguk dekoratív téglakő-keverékű nyersfalazatával, vízszintes lezárásával, tipikus kőkonzolokon nyugvó, kis kiugrású és az eresz alá futó erkélyszerű emelet előugrásával és zárt erkélyeivel."*

A népi építészet és a kortárs építészet kapcsolata. Kós írja, hogy bár a jövő lakóépületei nem fából fognak készülni, az építész feladata lesz, hogy *„tűzbiztos anyagból készülő polgári lakóház éppen olyan bájos, kedves és egyszerű legyen, mint az öreg, roskadozó, de mosolygó és művészi faház"*. Kós szerint ez nem lehetetlen feladat, de szükség lesz egy fiatal építészgenerációra, amely a helyiek szellemében dokumentálja a népi építészetet és emlékeket és megértve azokat megcélozza a kortárs építészet megteremtését.

FA AZ ÚT KÖZEPÉN

„Bent Sztambulban, a Múzeum bejárata előtt, az utca közepén áll egy terebélyes, gyönyörű fa. Az út nem túlságosan széles és a fa útjában áll a közlekedésnek annál inkább, mert a közúti vasút is ebben az utcában van. Berlinben, Budapesten régen kivágták volna már, mert zavarja a rendet, a közlekedést, Sztambulban kikerüli szépen, szó nélkül minden. Mert még nem ért ide a civilizáció, félek pedig, hogy ideér nemsokára és első dolga lesz az útban álló szegény fát kivágni. Nélküle pedig szegényebb lesz a város."

VARGA J. JÁNOS

Üstökösből hullócsillag

THÖKÖLY IMRE

A 18. században Edmund Halley angol csillagászról elnevezett, periodikus üstökös 1682 késő nyarán tűnt fel az európai égbolton. Megjelenését földöntúli intő jelnek, az élet megszokott rendjét felforgató változások előidézőjének tekintették. Megcsodálták, ugyanakkor rémülettel szemlélték, és nevéhez „rettenetes idők” – járványok, természeti katasztrófák, politikai változások, fegyveres konfliktusok – eljövetelét kötötték.

A jelenség értelmezői úgy vélték, hogy hamarosan háború robban ki a német-római császár és az oszmán szultán között, mert a fényes csillag délkeletről észak-nyugatra tartott, magja Magyarország, csóvája az Oszmán Birodalom irányába mutatott. A hetilapok olvasói aggodalommal várták a friss híreket a Magyar Királyságról, annál is inkább, mert az egykori „kereszténység védőbástyáját”, a Nyugat törökök elleni „védőfalát” súlyos belső viszály osztotta meg, s lehetségesnek tartották, hogy a megtisztelő címet az ausztriai tartományoknak kell átvenniük.

Ráadásul új szereplő bukkant fel a magyar politikai élet színpadán, a Habsburg-kormányzattal elégedetlenek tehetséges, ifjú vezetője, az Isztambulra támaszkodó gróf Thököly Imre, akiről azt jósolták, hogy a magyar koronát is a fejére teheti.

Thököly Imre portréja. 18. századi ismeretlen, valószínűleg holland művész által festett eredetije (vagy annak változata) a dél-angliai Longleat kastély gyűjteményében található.

Az orosz–török háború befejezése (radzyńi béke, 1681. február 11.) után IV. Mehmed szultán és Kara Musztafa pasa, nagyvezír ismét nyugatra fordította tekintetét. Éppen ezért alkalmas időben, 1682. január 9-én érkeztek hozzájuk a Habsburg-ellenes rendi-vallási mozgalom irányításában I. Apafi Mihály erdélyi fejedelemtől teljes függetlenséget óhajtó Thököly követei, akik egyúttal a magyarországi fejedelemséget is kérték vezetőjük számára. A portai hatalmasok kedvezően fogadták az előterjesztést, és a megvalósítás sem váratott magára sokáig: a Kassát és Füleket már bíró kuruc fővezér szeptember 16-án átvette a szultáni megbízottól az uralkodói jelvényeket: egy arany- és ezüstfonállal átszőtt, ékkövekkel díszített föveget, kaftánt, pálcát és kardot, valamint a Felső-Magyarország királya és Késmárk örökös grófja címről tanúskodó okiratot. Az immár négy részre szakított ország új, a bányavárosoktól az erdélyi határig terjedő tartományának ura elhárította magától a királyi címet, és csak fejedelemnek nevezte magát.

Az „Orta Madzsar” kialakulása

Az Oszmán Birodalom vezetői I. (Nagy) Szulejmán szultán óta tudták, hogy Bécs elfoglalása, azaz a magyar koronához ragaszkodó Habsburgok legyőzése nélkül nem biztosíthatják teljes és zavartalan uralmukat Magyarországon. Ezért az elsődleges célt Bécs megszerzésében jelölték meg, második helyre sorolták az Adriai-tengertől a Máramarosi-havasokig terjedő Magyar Királyság fokozatos alávetését, de nem zárták ki a fordított sorrendet sem. Harmadik lehetőségként felmerült a két feladat egyidejű végrehajtása. Stratégiai elgondolásuk megvalósításakor fontos szerepet kapott a királyság Bécstől legtávolabb, de az Erdélyi Fejedelemséghez legközelebb eső része: Felső-Magyarország.

A 16. század végétől száz éven át szerepelt az oszmán katonai tervekben, hogy egy-egy magyarországi főúr (vazallus uralkodójelölt) vagy a Habsburg-ellenes fegyveres mozgalom élére álló és országegyesítésre törekvő, szintén vazallus erdélyi fejedelem fel- és kihasználásával újabb területeket szakítsanak le a Habsburg-országrészről. A fejedelmi ahdnámék (hitlevelek) visszatérő fordulata volt a megengedett, olykor szabályozott területszerzés. Bocskai István 1605 júliusában kelt ahdnáméja lehetővé tette a fejedelem számára, hogy meghódítsa a Magyar Királyságot, sőt a szomszédos tartományokat is. A Porta Bocskai utódainak is rendre biztosította – Báthori Gábor hitlevelének (1608) formulája szerint – a *„Magyarországon való fejedelmeskedést”.*

Ugyan Isztambul a 17. század első felében megőrizte az 1606-ban aláírt zsitvatoroki békét, de az erdélyi uralkodók évtizedekig elhúzódó fegyveres harcot folytattak – oszmán katonai támogatással – a Habsburgok ellen az ország egyesítéséért, a rendi jogokért és a vallásszabadságért, miközben kiterjesztették hatalmukat a Habsburg-országrész északkeleti területére. Bocskai István és Bethlen Gábor – Isztambul jóváhagyásával – a Magyarország fejedelme címet is megszerezte, amely Bocskai uralkodása idején négy (Bereg, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa), Bethlen idejében hét felső-magyarországi vármegye (az előzőek, továbbá Borsod, Abaúj, Zemplén) életfogytig tartó birtoklását jelentette. I. Rákóczi György néhány esztendeig a Magyarország fejedelme cím nélkül is uralta e vármegyéket. A Kassa központtal Erdélyhez csatolt és így vazallusi függésbe került tartományért évi adót fizettek a Portának.

Az oszmán politikai vezetők 1682-ben elérkezettnek látták az időt, hogy ismét megkíséreljék leszakítani a felső-magyarországi vármegyéket a Habsburg-Magyarország testéről. Az 1630–1640-es évektől egyre határozottabban elkülönülő terület megnövekedett szerepét mutatja, hogy „Orta Madzsar” (Közép-Magyarország) néven említik

Habsburg vár, 1682
Oszmán-török vár, 1682
Az Oszmán-török csapatok és segédcsapatainak hadműveletei, 1683
A Szent Liga csapatainak hadműveletei, 1683–1685
Fontos csata
Ostrom, blokád
Magyar Királység, 1682 (Habsburg Birodalom)
Thököly fejedelemsége, 1682 (Oszmán vazallus)
Erdélyi Fejedelemség, 1682 (Oszmán vazallus)
Az Oszmán-török birodalom területe, 1682
Egyéb Oszmán vazallus államok területe, 1682
LENGYEL KIRÁLYSÁG
Morvaország
Ausztria
Stájerország
Krajna
Horvátország
Szlavónia
Moldvai Vajdaság
Havasalföldi Vajdaság
Erdélyi Fejedelemség
Sobieski János
Lotaringiai Károly
Kara Musztafa
Thököly
Zrínyi Ilona
Caraffa
Kuruccsapatok
Erdélyi csapatok
Krími tatár csapatok
Moldvai csapatok
Havasalföldi csapatok
Oszmán-török csapatok
BUDA
Pest
Bécs
Pozsony
Komárom
Esztergom
Győr
Tata
Székesfehérvár
Veszprém
Kőszeg
Pápa
Graz
Egerszeg
Kanizsa
Csáktornya
Varasd
Laibach
Kőrös
Zágráb
Veröce
Szigetvár
Pécs
Koppány
Simontornya
Eszék
Pozsega
Dubica
Szisszek
Károlyváros
Zeng
Bihács
Banja Luka
Zvornik
Knin
Zára
Velencei-öböl
Adriai-tenger
Dráva
Mura
Szávа
Duna
Tisza
Maros
Körös
Vág
Garam
Ipoly
Rába
Fehérvár
Nagyszombat
Trencsén
Zsolna
Rózsahegy
Lőcse
Késmárk
Bártfa
Eperjes
Kassa
Murány
Besztercebánya
Körmöcbánya
Zólyom
Selmecbánya
Lipótvár
Nyitra
Korpona
Léva
Ersekújvár
Szécsény
Szendrő
Szerencs
Sárospatak
Kisvárda
Ungvár
Munkács
Tokaj
Onod
Eger
Debrecen
Szikszó
Kálló
Ecsed
Szatmár
Nagybánya
Sziget
Szolnok
Várad
Zilah
Besztercze
Szamosújvár
Kolozsvár
Torda
Marosvásárhely
Gyula
Jenő
Szeged
Lippa
Temesvár
Lugos
Karánsebes
Pétervárad
Belgrád
Szendrő
Orsova
Gyulafehérvár
Déva
Szeben
Brassó
Segesvár
Tirgovistye
Vidin
Ruszt
Sopron
Győr
Tata
Tát
Párkány
Ipolyság
Ecseg
Kálló
Szatmár
Nagybánya
Sziget
Besztercze
Szamosújvár
Kolozsvár
Torda
Marosvásárhely
Segesvár
Gyulafehérvár
Déva
Szeben
Brassó
Lippa
Lugos
Karánsebes
Orsova
Tirgovistye
Vidin
Jenő
Gyula
Szolnok
Várad
Zilah
Debrecen
Szikszó
Eger
Szécsény
Szendrő
Szerencs
Sárospatak
Kisvárda
Ungvár
Munkács
Tokaj
Onod
Ecsed

Thököly apoteózisa. A fejedelmet, aki itt Luther és egy jezsuita társaságában jelenik meg, az evangélikus hit védelmezőjeként s a jezsuiták legnagyobb ellenségeként ábrázolják. Thökölyt a protestáns hit védelmezéséért egy angyal meg is koronázza. Thököly a felkelők által megszállt felső-magyarországi vármegyékben visszaállította az evangélikusok és a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, megnyitotta az 1671-ben bezárt eperjesi evangélikus kollégiumot – ahol maga is tanult –, és visszaadta a sárospataki református főiskola elkobzott javait.

lemségének határát, következésképpen lehetővé tette számára a nyugati irányú előrenyomulást. A Kassa központú vazallus kuruc tartomány évi 40 ezer tallér adót fizetett a Portának.

I. (Habsburg) Lipót – Magyarország törvényes uralkodója – úgy vélekedett, hogy Thököly alattvalóként szakított el olyan területet országából, amelyet a törökök el sem foglaltak. Ilyenformán az oszmán hatalom „hűbérbirtok nélküli földesurat" állított az „Orta Madzsar" élére Thököly személyében. Vagyis a kuruc fejedelmet olyan vazallusi viszony fűzte a szultánhoz, amely nem illette meg Magyarországon. A hódító jóval egyszerűbben kezelte a kérdést. Ő abból indult ki, hogy *„ha egy országot valamely padisah lovának a lába megtisztel és szerencséltet, az az ország az övé"*, és azt elajándékozhatja. Thököly argumentációja pedig úgy hangzott, hogy ő a régi erdélyi fejedelmek országegyesítési munkáját folytatja, védelmezi a rendi jogokat, a vallásszabadságot, és inkább lesz a törökök adófizetője Felső-Magyarországon, mint Habsburg-alattvaló. Mindez elegendőnek bizonyult IV. Mehmed és Kara Musztafa számára, hogy ugródeszkának használja Felső-Magyarországot a hódoltság kiterjesztéséhez és a bécsi előrenyomuláshoz.

Ennek szellemében jelölte ki a nagyvezír Thököly Imre szerepkörét a császárváros elleni hadjárat kezdetekor, 1683. június 14–16-án az Eszék és Dárda között fekvő oszmán táborban. Ugyanott Thököly is előterjeszthette óhaját. A fejedelmet – aki a török hadsereg felvonulására építette politikáját – az a törekvés vezette, hogy területileg korlátozott fejedelemségét a Porta védnöksége alá helyezett Magyar Királyság feletti uralommal cserélje fel, bár a pusztítás elkerülése érdekében szerette volna, ha a törökök rövid ideig tartózkodnak az ország területén, és azt inkább maga hódoltatja. Így alakult ki egyfajta modus vivendi: Thökölynek sikerült elérnie, hogy kuruc különítménye közreműködjék a Nyugat-Dunántúl „emberséges" hódoltatásában. Ugyanakkor főerőinek kísérniük kellett a Dunántúlon átvonuló nagyvezírt a Duna bal partján, meg kellett szállniuk Alsó-Magyarországot, el kellett foglalniuk Pozsonyt, és zavarniuk kellett Lipót császár szövetségese, I. (Sobieski) János lengyel király csapatainak Szilézia és Morvaország felől várható felvonulását. Végül csatlakozniuk kellett Kara Musztafa seregéhez Bécs alatt.

Thököly Imre a négy hónapig elhúzódó hadjárat során kímélte 20 ezer főből álló hadseregét, ezért kerülte a komoly összecsapást a kuruc csapatoknál ütőképesebb császári és lengyel alakulatokkal, sőt a nagyvezír megismételt hívása ellenére sem jelent meg a császárváros ostrománál. Alsó-Magyarország és a Nyugat-Dunántúl hódoltatását azonban – török–tatár segéderők igénybevételével – sikeresen végrehajtotta. Pozsonyt, a magyar koronázóvárost ugyan nem tudta elfoglalni, de a nemesség többségének és a városoknak a meghódolása révén az alsó-magyarországi tíz vármegye (Árva, Liptó,

Zólyom, Nógrád, Turóc, Hont, Trencsén, Bars, Nyitra, Pozsony) a nyár közepén a kezére került. Csupán a komáromi erődítmény és néhány vár (Árva, Likava, Lipótvár és Trencsén) maradt a Habsburg uralkodó hűségén.

A kiterjesztett „Orta Madzsar" határait immár így írhatta le a török krónikás, Mehmed Halife: *„A Közép-Magyarországnak nevezett ország hosszában és széltében több mint húsznapi járóföld. Keleti és déli oldalát a Duna és a Tisza vize határolja. Az innenső része az iszlám földön fekvő Buda, Esztergom, Eger és Erdélyországgal határos, és csak a Duna és a Tisza vize választja szét. Nyugati és északi része Frenkisztánhoz ér."* (Frenkisztán: az egész keresztény Európa, itt az ausztriai örökös tartományok).

A behódolás

Lélekcserélő idők jártak akkoriban. Az ország északnyugati felében a főurak többsége meghódolt Thökölynek. Közülük néhányan önként csatlakoztak, mert egyetértettek a kurucok ügyével, mint Csáky István, az azonos nevű felső-magyarországi kerületi és végvidéki főkapitány unokaöccse és Illésházi György Trencsén vármegyei főispán. Többségük azonban a kényszernek engedett, féltette javait az elkobzástól. Közéjük tartozott Bercsényi Miklós alsómagyarországi vicegenerális és fia, II. Miklós, a Bercsényiek Forgách rokonsága, Czobor Ádám ezredes, Erdődy György Árva, Bars és Sáros vármegyei főispán feleségével, Rákóczi Erzsébettel. Velük együtt esküdött fel – ismeretlen okból – az Ányos, a Balassa, a Géczi, a Jánoki, a Madách, az Orbán és a Pethő família színe-java, még Kéry János váci püspök és a Pálffyak vöröskői kommendánsa, Kollonich Zsigmond is.

Thököly Nyugat-Dunántúlra küldött, török–tatár csapatokkal megerősített egységének vezetői, Barkóczy Ferenc főbiztos, valamint Szepessy Pál és Szalai Pál biztosok a Balaton-felvidéki várak őrségének hódoltatása után a Fertő tótól nyugatra eső településláncolat birtokbavételét kapták feladatul. 8-10 helységre – közöttük Bruckra, Fertőfehéregyházára, Kismartonra, Rusztra, Sopronra, Németkeresztúrra és Kőszegre – kellett támaszkodniuk a Fertővel szomszédos alsó-ausztriai front megnyitásakor. A helységek július közepére meghódoltak, legtovább Bruck tartott ki, valamint a városok tengelyében fekvő

Thököly Imre, a magyarországi lázadók vezére. Ismeretlen itáliai mester rézmetszete (17. század vége). A katolikusok az ördög sugallatát követő, az új hitnek és Isztambulnak egyaránt elkötelezett fejedelmet látták Thökölyben, aki két hónappal a portai kinevező okirat átvétele után bezárta a kassai és az ungvári jezsuita kollégiumokat, s javaikat lefoglalta.

Sopron, a Dunántúl mintegy 4000 lelket számláló kereskedelmi központja, a biztosok számára kijelölt székhely. Sopron négy felszólításnak sem tett eleget, még a fegyveres ellenállással is megpróbálkozott: július 4-én 150 huszár és 25 fegyveres polgár összecsapott a falakon kívül fosztogató tatárokkal. Végül az ötödik intésnek lett foganatja: a polgárok félbehagyták a városkapuk megerősítését, a sáncépítést, a torlaszok emelését a külvárosban, és lehívták az őrszemet a Szent Mihály-templom tornyából. A város elöljárói úgy döntöttek, hogy kitűzik a fehér zászlót, és nem sütik el az ágyúkat a kurucok üdvözlésére, mert még félreértenék. Barkóczy Ferenc július 15-én érkezett a városfalakhoz, 3 ezer embere a Balfi-kapu előtt, az Angern réten ütött tábort. Ő maga Szepessy Pállal és Szalai Pállal meg a nagyvezír biztosával, a fehérvári béggel betelepült a városba. Két nappal később a polgárok hűségesküt tettek Thököly fejedelemre, majd megérkeztek a nyugat-dunántúli helységek és vármegyék küldöttei is, hogy hódoljanak.

Thököly tisztjei Sopronból irányították a nyugati országrész életét: meg-

Allegória I. Lipót törökök felett aratott győzelméről, Schorner után Wussim rézmetszete (17. század vége).
A császár antik hősként látható, amint az égiek lángpallosával és villámaival sújt le a keresztény Európát fenyegető pogány törökökre. A történeti hűség kedvéért: Lipót nem vett részt sem Bécs 1683. évi védelmében, sem a várost felmentő kahlenbergi csatában. A fővezérletet átengedte szövetségesének, I. (Sobieski) János lengyel királynak.

szervezték a kuruc közigazgatást, fegyverbe szólították a nemességet, és hallatlan mennyiségű rekvirált élelmiszert indítottak útnak a nagyvezír táborába. Július második felében Szombathely és Kőszeg 100, Bruck 50, Ruszt 25 megrakott szekeret állított ki. A soproni polgárok fejenként egy zsák liszttel és 3-3 meszely vajjal, illetve mézzel járultak hozzá a török katonaság ellátásához. S hogy elnyerjék az adószedők jóindulatát, illő ajándékot küldtek a kuruc elöljáróknak. A kőszegi tanács Barkóczy Ferencnek egy társzekérnyi élelemmel és négy ökörrel kedveskedett, amelyet a főbiztos követelésére megtoldottak négy paripával. Szepessy és Szalai biztosok 50-50 forintot, a fehérvári bég 120 tallért kapott.

Thököly Imre a soproni kalmárok kölcsöntőkéjére tette rá a kezét: rendelettel kötelezte őket, hogy minden idegen kereskedőtől vásárolt és eddig ki nem egyenlített cikk árát nem a hitelezőnek, hanem 15 napon belül a fejedelem hadi pénztárának kell megfizetni. A jezsuiták javait elkoboztatta, kiűzette őket a városból, és a katolikus templomokat átadatta a protestánsoknak. Egy polgár vérszemet kapott, kicipelte a Mária-szobrot a Szent Mihály-templomból, hogy akasztófára húzza. Csak ügygyel-bajjal akadályozták meg polgártársai a szentségtörést. Barkóczyt ellenben senki sem gátolhatta meg, hogy felköttesse a piactéren egyik, dezertáláson ért katonáját. Meglehet, nemcsak büntetett, hanem állhatatosságát is bizonyítani akarta Thökölynek, hogy a fejedelem utasítására korábban konfiskált javait visszaszerezze.

A Nyugat-Dunántúlon fejet hajtottak a Lipóthoz korábban lojális, de az 1664. évi vasvári béke óta elkötelezettségükben elbizonytalanodó, Thököly Imre fenyegetésétől megrettenő, birtokaikat féltő vagy egy-egy leendő vazallus tartomány, országos tisztség ígéretétől megszédült nagyurak: Batthyány Kristóf dunántúli végvidéki és kerületi főkapitány, fia, Ádám, Draskovich Miklós országbíró, az 1671-ben kivégzett Nádasdy Ferenc gyermekei, István, Ferenc és Tamás, valamint Thököly sógora, a Bécs vészterhes napjaiban a Lipót elleni összeesküvés gyanújába került Zrínyi János.

A nagyvezír által néhányuknak megcsillantott lehetőség csábítóan hatott. Bécs eleste után – a magyarországi birtokok mellé – ausztriai területek kerültek volna tartományuraságukba: Batthyány Kristóf Stájert, Draskovich Miklós Alsó-Ausztriát, Czobor Ádám Morvaországot kapta volna. Magyarország királyának Thököly Imrét szánta a Porta. Az új vazallus állam 400 ezer birodalmi tallér adó fizetésével ismerte volna el a szultán gyámságát. Aligha fogadható el a „vissza nem térő nagy lehetőség” mentsége, mégis többen részt vettek – a hatalmi holdudvarukba tartozó fegyveresekkel és vármegyei nemesekkel – a nagyvezír bécsi hadműveleteit biztosító és tehermentesítő, a Szilézíától Stájerig húzódó 400 kilométeres frontvonal déli szárnyának katonai műveleteiben.

A Thökölynek – s egyben Kara Musztafának – szóló eskütételre a soproni biztosok előtt került sor a város főhajtása után. A nemesek személyesen vagy képviselőik útján hódoltak, közöttük a három Nádasdy testvér, Széchy Péter, Kőszeg örökös ura, Gyöngyösi Nagy Ferenc, Batthyány Kristóf dunántúli főkapitány-helyettes, Viczay Ádám, a Sárkány fivérek, János és Miklós, Festetics Pál, Sibrik János, továbbá Nedeczky György, valamint a Ráttkyak közül Gáspár és Boldizsár. Megannyi patinás név a nyugati vármegyékből.

A nagyvezír augusztus 22-én fejezte ki elégedettségét a Bécs alatti táborban, ahol Thököly Imre mellett megjelent Draskovich Miklós, Nádasdy Ferenc és Tamás, Széchy Péter, valamint apja képviseletében Batthyány Ádám. A fejedelem jelentette, hogy kinevezte Batthyány Kristófot a stájer front parancsnokának, s Draskovichot megtette a dunántúli közigazgatás fejének. Azután Nádasdy Tamás mártír apja igazságát és családja javainak visszaadását kérte, amelyektől Lipót megfosztotta őket. Végül Batthyány és Draskovich átvette a birtokjogukat megerősítő, a Porta pecsétjével ellátott oklevelet. Kara Musztafa ígéretei – egyelőre részben – megvalósulni látszottak.

Megosztott ország

A behódolásnak aktív és passzív változata alakult ki, a körülményektől és a személyi ambícióktól függően. Egyesek elfogadták a Thököly által felkínált hivatalt, ellátták a tisztségből fakadó kötelezettséget, és fegyveres támogatást nyújtottak a kurucoknak, esetleg maguk is részt vettek a katonai akciókban. Ezt tette Batthyány Kristóf, Draskovich Miklós, Czobor Ádám és Barkóczy Ferenc. Mások fejet hajtottak ugyan, de elutasították az együttműködést, mint az alsómagyarországi kuruc csapatok főparancsnokának szánt idős Bercsényi Miklós vagy Erdődy György, Szomolány ura, aki Bercsényivel mindvégig azon mesterkedett, hogyan vonják ki magukat *„a kedvük ellen való táborozástól”*.

Kisebbséget alkottak a királyhű főurak és köznemesek, akik jószágukat veszni hagyva távoztak az országból. Közöttük volt Esterházy Pál nádor, Csáky István felső-magyarországi kerületi és végvidéki főkapitány, Gombos Imre putnoki kapitány, a nádor környezetéhez tartozó Kéry Ferenc és Lipthay András ezredesek. Akadtak, akik valamelyik várba zárkóztak és ellenálltak a kurucoknak, mint Esterházy János győri vicegenerális és Fabiankovics Ferenc, a nádor fraknói kommendánsa. Esetleg kívül estek a kurucok hatósugarán – közéjük tartozott Erdődy Miklós és Zrínyi Ádám –, sőt a rabságot is vállalták elvhűségükért, Koháry István füleki főkapitány példájára.

Számosan visszahúzódtak birtokaikra, és tétlenül várták a fejleményeket, miközben elszenvedték a kurucok atrocitásait. A politikai színvallás és a részvétel az eseményekben, de még a távolmaradás is sorsfordító következményekkel járt: a politikai és a felekezeti viszály nyomán támadt meghasonlás, a hatalomgyakorlással járó indulat megütközött a másik oldalon állók igazságával és tisztának hitt szándékával, miközben kibogozhatatlan erővonalakká sűrűsödött, és olyan hullámokat kavart, amelyek fenekestől felforgatták az országot. Pártoskodás és féktelen gyűlölködés lett úrrá a kuruc–labanc magyarokon. A Porta ezen az áron gyűrte maga alá új vazallusait.

Alsó-Magyarország és a Nyugat-Dunántúl hét vármegyéjének (Komárom, Veszprém, Zala, Győr, Moson, Sopron, Vas) megszerzésével Thököly Imre kiterjesztette felső-magyarországi fejedelemségét a Mura–Dráva vonaláig. A török–tatár–kuruc katonai akciók 1683. július–augusztusban már az ausztriai örökös tartományok kapuit döngették. Az „Orta Madzsar” elveszítette korábbi – középső – jelentését. Nyilvánvaló, hogy akkor már nem az eredeti „Orta Madzsar” megszilárdítása állt az oszmán törekvések középpontjában, hanem egy területileg lényegesen megnövelt, de földrajzilag továbbra is a Németrómai és az Oszmán Birodalom közé ékelt ország, egy „új Közép-Magyarország” létrehozása, amelynek státusa a

IV. Mehmed szultán, a keleti világhatalom megszemélyesítője. A szultán Konstantinápollyal a háttérben látható, teljes uralkodói díszben, fején a Velencében gyártott, igazgyöngyökkel és ékkövekkel díszített sisakkoronával, amely eredetileg I. Szulejmánnak a keresztény hatalmak feletti győzelmét jelképezte volna.

P. Balth. Bouttats fecit.

császárváros ostromának kimeneteléig bizonytalan volt.

Aligha lehet kétségünk afelől, hogy Thököly kívánta, helyeselte, sőt javasolta a Bécs elleni támadást. Erre utalnak az 1683. januári kassai országgyűlés Thökölyhez közel álló szószólójának a tanácskozást berekesztő szavai: *„Engedje meg Isten, hogy kegyelmes urunk ő nagysága ezután ne csak ennek a 20 vármegyének, de az egész országnak és az ahhoz tartozó országoknak és tartományoknak hirdethessen gyűlést."* (A diétán nem csak a felsőmagyarországi fejedelemséghez tartozó vármegyék követei vettek részt.) A többes számú megfogalmazás nyilván Erdélyre és Horvátországra vonatkozott, de érvénye a magyar rendi nemzettudat szellemében akár a Szent István-i koronához valaha tartozott területekre (például Csehországra) is kiterjedhetett. Ezt a célt Thököly csak a Habsburg-hatalom oszmán megtörésével realizálhatta. Megtörésével, de nem Bécs és az örökös tartományok bekebelezésével.

Thökölynek nem az Oszmán Birodalom nyugati terjeszkedése – vagy Kara Musztafa valamilyen feltételezett bécsi szultanátusa – állt volna érdekében, hanem az, hogy Bécs elfoglalása után az oszmán sereg visszavonul a birodalom belsejébe, és ő marad a helyzet ura Magyarország vazallus királyaként. A királyság gondolata 1683 nyarán erősödött meg a fejedelem környezetében és valószínűleg Thököly Imrében is. A bécsi udvar számolt a lehetőséggel, mert Pozsonyból kimenekíttette a koronát Esterházy Pál nádorral, majd Bécs körülzárása előtt elszállíttatta a kincstárral és az államiratokkal együtt a Linzbe indított dunai hajók egyikén. A Melkig portyázó kurucok érdeklődését is felkeltette a szállítmány – vagy tudatosan keresték is –, mert a párizsi *Gazette* 1683. augusztus 7-én hírül adta, hogy Thököly emberei *„meg akarták szerezni a koronát és az ország levéltárát".*

Bécs ostroma 1683 nyarán, Pieter Balthasar Bouttats rézkarca. Az előtérben és a város körül a törökök tábora, sáncai és ágyúállásai. Az Oszmán Birodalom hadserege 1529 után másodszor tett kísérletet Bécs elfoglalására. Az eltelt másfél évszázadban kifejlesztett – a metszeten jól kivehető – új ostromeljárás és a 120 ezer főt meghaladó létszámú, modern hadsereg sem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy Kara Musztafa nagyvezír megszerezhesse a hőn áhított Kizil Elmát (Piros Almát).

A Porta stratégiája

1683. szeptember 12-én a kahlenbergi csatában az ostromlott Bécset a szövetséges német birodalmi, ausztriai és lengyel csapatok felmentették. Ezért nem tudjuk, hogy Kara Musztafa győzelme után a Posta valóban támogatta volna-e Thököly Imre magyar királyságát. Ellenben jól látszik már a 16. század első harmadától Magyarország kisebb-nagyobb vazallus tartományokra, „Orta Madzsar" típusú területekre alakításának koncepciója. A Porta többnyire kettős szereposztásban gondolkodott. Az 1530-as években I. (Habsburg) Ferdinánd ellenlábasaként I. (Szapolyai) János és Perényi Péter koronaőr, erdélyi vajda és országos főkapitány neve merült fel a szultáni udvarban mint a vazallus Magyarország lehetséges királya, illetve fejedelme. A tizenöt éves háború kezdetekor (1593) Szinán nagyvezír ecsedi Báthori István országbírónak kínálta fel az Erdélyi Fejedelemség-

Gróf Thököly Imre teljes harci és uralkodói díszben. Magabiztos megjelenésének – kétségtelen katonai és politikai képességein túl – 1682–83. évi sikerei adtak biztosnak látszó alapot. Házassága I. Rákóczi Ferenc választott erdélyi fejedelem özvegyével, Zrínyi Ilonával hatalmas vagyonnal gyarapította a Thököly család szintén nem jelentéktelen birtokállományát, amelyet a fegyveres mozgalom szolgálatába (is) állított.

A gúnyrajz, amelyen a Kara Musztafával együtt vesztes Thököly Imre irgalmat kér szövetségese számára, egyrészt a keresztény világ kárörömét mutatja a Kahlenbergnél „elnáspángolt" nagyvezír kudarca felett, másrészt Thököly szövetségesébe vetett hitét, reményét az oszmán hatalom „emberfeletti" erejében, amely lehetővé teszi a birodalom talpra állását.

től a morva határig húzódó területet, azaz Felső- és Alsó-Magyarországot, a cseh királyságot pedig néhai Nádasdy Tamás nádor fiának, Ferencnek, Vas és Sopron megye főispánjának ígérte.

A személyi-taktikai megfontolások összekapcsolódtak az oszmán haderő magyarországi célkitűzéseivel, amelyek szintén az ország feldarabolása felé mutattak. A Porta gondosan kiválasztotta a meghódítandó fővárakat mint leendő vilájetek központjait. Az első rést 1541-ben ütötte az ország testébe Buda megszerzésével. Körülötte, egy hatalmas félkörív mentén újabb közigazgatási és katonai centrumokat hozott létre, onnan tekintette meghódítandó célnak a vele szemben fekvő, a Magyar Királyság és Erdély védelmére megszervezett végvidéki és kerületi főkapitányságokat. A beglerbégségek feladata volt ék módjára behatolni a kiszemelt területre, fegyverrel, fenyegetéssel, ígérettel és politikai praktikával megszerezni vagy befolyásuk alá vonni azt, hogy idővel bekebelezzék a birodalomba.

Buda elvesztése után az ország keleti felének fontos erősségei közül elsőként Eger került a törökök kezére (1596). Az észak-északkeleti irányban elnyúló pasalik 1687-ig veszélyeztette a Bécs–Pozsony felől érkező császári-királyi erők felvonulását Kassára és Erdélybe, és ellenőrizte a Felső-Magyarországról a Duna–Tisza közébe vezető útvonalat. Végül szemmel tartotta az erdélyi fejedelem befolyási övezetébe vont északkeleti országrészt, igazgatási és katonai központjával, Kassával, amely négy alkalommal szerepelt „Közép-Magyarország" fővárosaként. II. Rákóczi György halála után, 1660-ban elesett Várad, és 1692-ig török kézen maradt. Az Erdély nyugati kapujaként emlegetett erősség vilájetközponttá szervezését már a kortársak is a fejedelemség és a Partium hódoltatása kezdetének tekintették: több mint 160 falut jegyeztek be a defterekbe Hunyad, Arad, Zaránd, Bihar, Közép-Szolnok, Kraszna és Doboka vármegyékben. Erdély státusa ugyan nem változott meg a következő évtizedekben – teljes bekebelezésére nem került sor –, de korábbi, viszonylag szabad mozgástere leszűkült *„az pogánnak torkába téve"*, és szóba sem jöhetett egyesülése a Magyar Királysággal.

A tizenöt éves háború időszakára esett három, többé-kevésbé sikeres oszmán kísérlet Magyarország nyugati felében. A Dunántúlon Pápa és Győr jelentette volna a Bécs felé mutató ék központjait. Ám egyik várfoglalás sem bizonyult tartósnak: az 1594 őszén elesett két erősség közül Pápát már 1597 augusztusában, Győrt pedig 1598 márciusában visszavették a keresztény csapatok. Ellenben Kanizsát 90 évig uralták a törökök. Az 1600-ban elveszített végvár és a körülötte megszervezett vilájet szakaszolta a királyság délnyugati szegletét: mélyen benyúlt a Kanizsával szembeni főkapitányságba, veszélyeztette a Muraközt, Vas megyét és Stájert.

Északnyugaton Érsekújvár 1663 őszén alakult át az Oszmán Birodalom legtávolabbi közigazgatási és katonai székhelyévé, és 1685-ig látta el feladatát. Az oszmánok nagy becsben tartották, a Portán *„a kereszténység testébe lőtt nyíl"*-nak nevezték, mert fegyverének erejét nemcsak a Csalló- és a Szigetközben érezték, hanem Nyitrán és Trencsénben is, sőt nemegyszer szenvedte tüzét a Morva völgye, és reszkettek tőle félelmükben az örökös tartományok. Érsekújvár a magyarországi oszmán várrendszer kiszögellő pontjaként könnyen elvághatta Alsó- és Felső-Magyarországot egymástól. A Porta még sohasem jutott ennyire közel áhított céljához: négy hódoltsági székhely és egy vazallus tartományi központ birtokában már-már térdre kényszerítette a Magyar Királyságot, Váradról pedig Erdélyt fenyegette. A Velencei Köztársaság bécsi követe, Giovanni

Sagredo joggal írta 1664–65 fordulóján a Signoriának: Érsekújvár eleste előrevetíti Bécs ostromát.

Thököly törekvése

A történelem az egyik leghálátlanabb szerepet osztotta az 1541-ben három, 1682-ben négy részre hullott Magyarországra. Amíg a nyugati országrész a Habsburgok segítségével vívta törökellenes harcát, addig Erdély a Porta önös érdektől vezérelt közegében védte a rendi-vallási jogokat, és fenntartotta a magyar állam folytonosságát. Az „Orta Madzsar" viszont – sajátos török találmányként – segített előkészíteni a teljes behódolást. A szultánok igyekezete a Habsburg uralkodó által „de jure" birtokolt ország megszerzésére irányult, amelyet Nagy Szulejmán óta – sajátos logikával – a Habsburgoknak adó fejében átengedett területként, vagyis sajátjukként tartottak számon.

Thököly a két küzdő fél között „de facto" megszerzett területet „de jure" is bírni akarta a magyar királlyal szemben, ezért adót fizetett Isztambulnak. Remélte, hogy megőrizheti vazallus státusát, noha a beolvasztás veszélye Damoklész kardjaként lebegett a feje felett. Thököly Imre törekvése nemzeti szempontból méltányolható, mert Felső-Magyarország fejedelmeként a Magyar Királyság egészére kiterjedő, Lipót uralmától független, a Porta védelmét élvező államalakulat létrehozására törekedett. „Független és integer" Magyarországot, „független nemzeti monarchiát" akart, miközben egy súlyos tény rejtve maradt a szeme elől. Amikor a Porta akár tartósan fennálló ütközőállam, akár rövidebb-hosszabb létre szánt vazallus fejedelemségek kialakítására törekedett a hódoltság és az örökös tartományok közé eső területsávon, s királyi vagy fejedelmi méltóságot kínált fel – Nagy Szulejmán Szapolyainak, I. Ahmed Bocskainak (1605), Szinán és Haszán Nádasdynak és Báthorinak, Köprülü Ahmed Apafinak, IV. Mehmed Thökölynek –, egyetlen cél vezérelte: Bécs elfoglalása után betagolni valamennyit az Oszmán Birodalomba. Félhold kerülhetett volna a „nemzeti" zászlóra, és élhettünk volna az oszmán szabadsággal a balkáni népek módján.

A Porta Magyarországon és távoli vidékeken is elárulta valódi célját, igazolta hódító mechanizmusának szakaszosságát, a végső fázis beolvasztó jellegét. A győri és a pápai kísérlet tanúsítja, hogy a Dunántúlon birtokba vett területen azonnal a birodalomhoz kapcsolt vilájetek létesültek. Szervezésükről és rövid életű működésükről nem állnak rendelkezésünkre adatok, tisztségviselőikről viszont igen. Győr első beglerbégje Oszmán pasa, utóda Mahmud volt, Pápán Idrisz működött 1594 októberében, később Szemender pasát említik a források időpont nélkül. Musztafa Láz effendi hasonló tervvel állt elő, amikor jó nyolc évtizeddel később a Bécs ellen készülődő Kara Musztafának javasolta, hogy a Habsburg uralkodótól elfoglalt, bekebelezett és állami tulajdonnak nyilvánított területen hozzanak létre katonák és hivatalnokok számára szolgálati birtokokat, timárokat és ziámeteket. A Dnyeszter folyó menti Podóliában is találunk példát: Isztambul makacs törekvése Kamieniec megszerzésére a krími Tatár Kánság beolvasztását készítette elő. Tragikus tévedés volt Thököly feltételezése, hogy ezúttal másképpen történik. Az „Orta Madzsar királyának" sorsa igazolja, hogy nem beszélhetünk török szövetségről a behódolás mozzanata nélkül.

Az 1680-as évek elején erősen aktivizálódó Porta magyarországi politi-

Kara Musztafa bukása. Giuseppe Maria Mitelli rézmetszete, 1683. Bécs felszabadítását a győztesek felszabadultsága követte, ami a gúnyrajzokon is megjelent. Az egyik legtermékenyebb metsző és kiadó Mitelli volt, aki a török fővezér bukását szinte alpári módon mutatta be: szamárhátról esik a földre, miközben kétségbeesetten nézi, ahogyan allegorikus alakban ábrázolt szerencséje elpártol tőle.

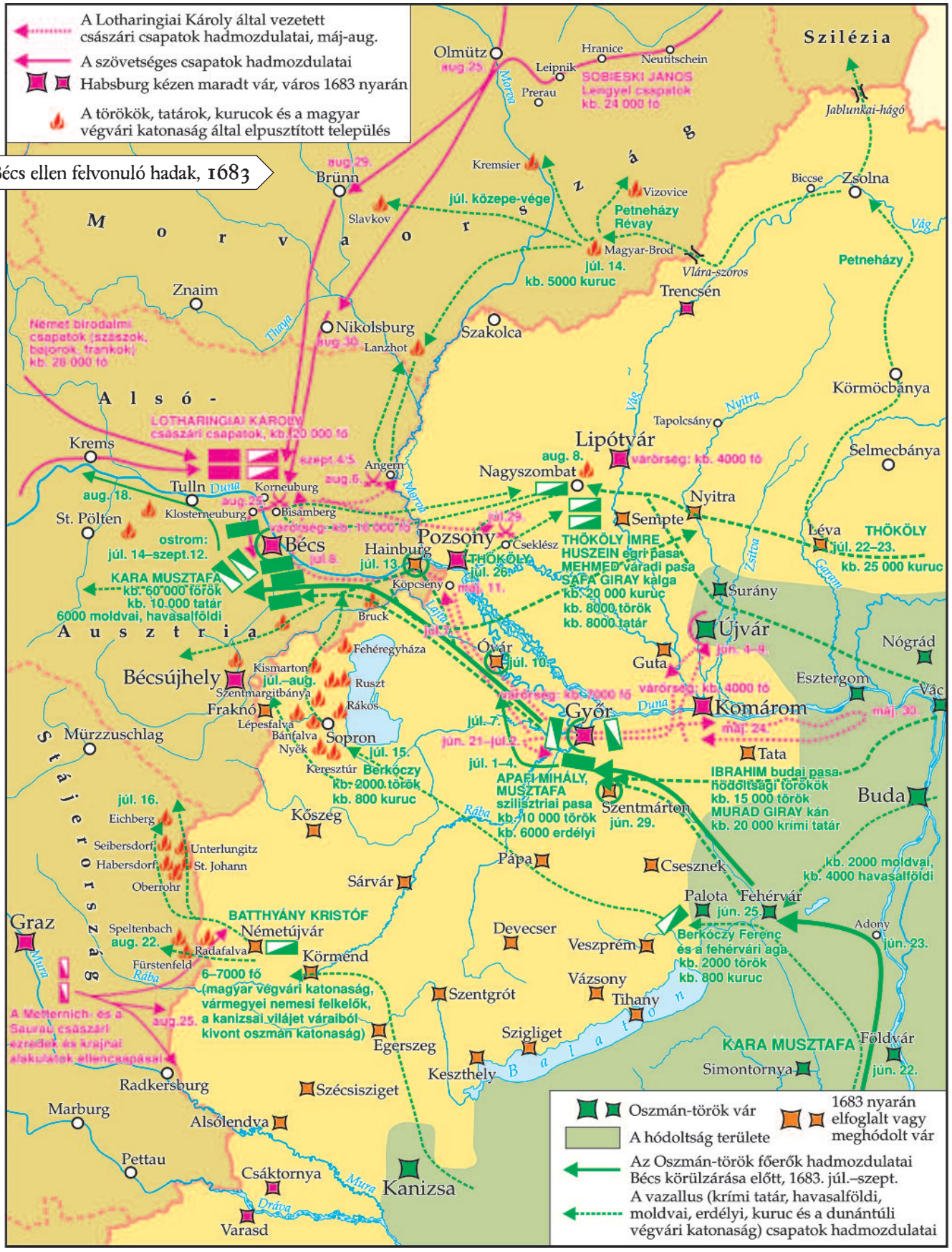

kája felidézte a 150 évig elkerült teljes beolvasztás veszélyét. Thököly az előrenyomuló és elnyeléssel fenyegető oszmán „hullámhegyen” akart célba érni: folytatni a hagyományos Habsburg-ellenes rendi-vallási sérelmi politikát és létrehozni a Bécstől függetlenedő, de a Portának adót fizető vazallus Magyar Királyságot. Ezzel – a Bécs elleni támadást megelőző időszakot tekintve – hibát követett el. A kahlenbergi győzelem és az újabb török kato-

A lázadó Thököly elfogatása, 1685. Ismeretlen (spanyol?) rézmetsző. A bécsi kudarcért Thökölyre is nehezteltek Isztambulban, mert Kara Musztafa parancsa ellenére nem jelent meg 20 ezer főt számláló hadseregével az ostromlók táborában, sőt a törököknek újabb vereséget hozó párkányi csatában (1683. október 12.) sem. A Porta úgy vélte, talán Thököly kiszolgáltatásával békét köthet Béccsel. A váradi pasa kapta a feladatot: tartóztassa le a „magyar királyt". Thököly csak két és fél hónap múlva szabadult a fogságból, s lett az oszmán hadsereg egyik csapattisztje.

nai vereségek (második párkányi csata, Esztergom visszavétele, 1683. október 9., 27.) után – 13 vármegye és Kassa birtokában, ugyanakkor hatványozott politikai felelősséggel a vállán – nem mérte fel a változás súlyát, nem hozta helyre tévedését, hanem újabb kísérletet tett a Habsburgoknál mindig is idegenebb „testhez" kötődő „országszabadító" tervének megvalósítására.

Lipót 1684. január 12-én kelt, közbocsánatot hirdető és hűségnyilatkozatot váró kiáltványára Thököly ellenmanifesztummal és hívei fegyverbe szólításával válaszolt. Tárgyalt ugyan a bécsi udvarral, de mint korábban, most is ragaszkodott az uralkodó számára elfogadhatatlan feltételhez, felső-magyarországi fejedelemségének elismeréséhez. Foglya maradt *„a legerősebb, a leghatalmasabb és legfenyegetőbb nemzet"* mítoszának, amely ellen – miként írta – sem *„az Ausztriai Ház"*, sem *„más királyok és fejedelmek* […] *segítsége"* nem védheti meg Magyarországot. Ezért kellett *„a kereszténység egykor virágzó és harcias védőbástyájának"* az oszmán védelemhez folyamodnia.

Akár hitt Thököly az oszmánok „természetfeletti" erejében, akár alig titkolt ambícióit követte, 1684 elején – a Szent Liga (Pápai Állam, Habsburg Birodalom, Lengyel Királyság, Velencei Köztársaság, 1686-tól Oroszország) formálódásának végső szakaszában – még nagyobb hibát követett el. Tévedése három forrásból táplálkozott és három területen hatott. Egyrészt roszszul mérte fel az erőviszonyokat, ezáltal fenntartotta az ország katonai megosztottságát, miközben szembefordult az oszmán haderő kiűzésére érkező szövetséges csapatokkal. Másrészt ragaszkodott a török szövetséghez, ezzel politikai szempontból fékezte a „nemzeti" megbékélést, sőt felerősítette a kuruc mozgalom retrográd vonásait. Harmadrészt morálisan ártott, mert nem a kereszténység ügyét szolgálta, és elősegítette a *„Magyarország a kereszténység ellensége"* kép megszilárdulását jó néhány európai országban.

Thököly Imre végleg a rossz oldalra került, és 1686-tól az oszmán hadsereg csapattisztjeként folytatta pályafutását a Magyar Királyságot felszabadító háborúban. Életét száműzetésben fejezte be (1705) a birodalom ázsiai felén, a Márvány-tenger északkeleti szegletében fekvő Nikomédiában (ma Izmit). Üstökössel érkezett, hullócsillagként távozott. ◆

Rendeljen régi számainkból!

Váljon a téma szakértőjévé, tudjon meg mindent kedvenc témájáról!

Válasszon tematikus gyűjteményeinkből!

Néhány példa:

Iszlám világ

2013/2-3.

2013/8.

2014/10.

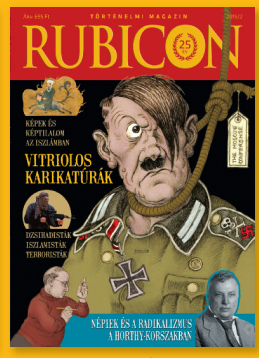

2015/2.

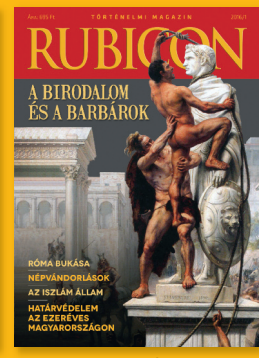

2016/1.

Nőtörténelem

2007/8.

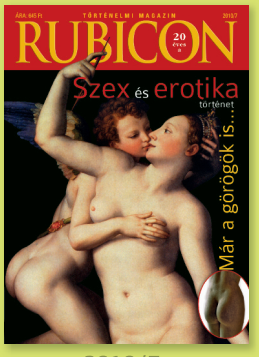

2010/7.

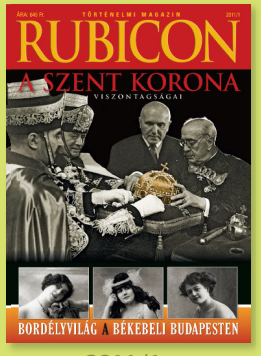

2011/1.

2015/8.

2017/1. KSZ

Hitler és a Náci Németország

2005/8.

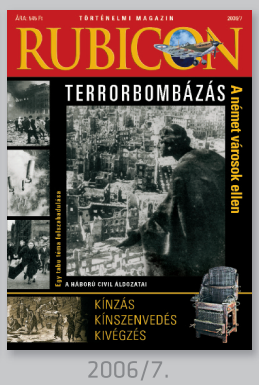

2006/7.

2011/2. KSZ

2011/12.

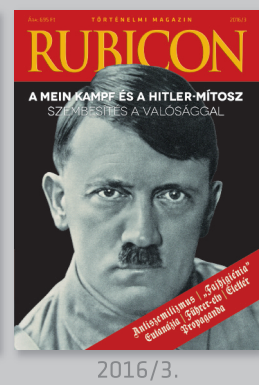

2016/3.

5 lapszám – 30% kedvezmény

bolt.rubicon.hu

RUBICON-KÖNYVEK

JOHN LUKACS ELŐSZAVÁBÓL:
Természetes, hogy a nemzetek történelmét általában saját fiaik írják meg. Vannak azonban olyan példák is, amikor egy idegen rokonszenvező, érdeklődő tekintete olyan tisztánlátással hatol be események, bonyolult hajlamok és érzelmek vadonába, hogy többet sikerül elérnie, mint steril „tárgyilagosságot". Ilyenkor a távlat érdekes módon színezni képes az események megszokott értékelését is.

Ez érvényes Sir Bryan Cartledge *Megmaradni – A magyar történelem egy angol szemével* című könyvére is, amely már címében elárulja a szerző legfontosabb felismerését: a magyar nemzet karakterének egyik legjellemzőbb vonása, hogy minden katasztrófa ellenére újra és újra sikerül megmaradnia, majd felemelkednie.

Megállapításai olyannyira eredetiek és helytállóak, hogy talán nem túlzás azt állítani: a külföldiek által írt összes magyar történelemkönyv közül valószínűleg Cartledge műve eddig a legkiválóbb.

Könyvesbolti ára: 3980 Ft
Szerkesztőségi ára: 3480 Ft
Postai küldeményként: 3480 Ft
(+500 Ft utánvéti díj)

Könyvesbolti ára: 4990 Ft
Szerkesztőségi ára: 3690 Ft
Postai küldeményként: 3690 Ft
(+500 Ft utánvéti díj)

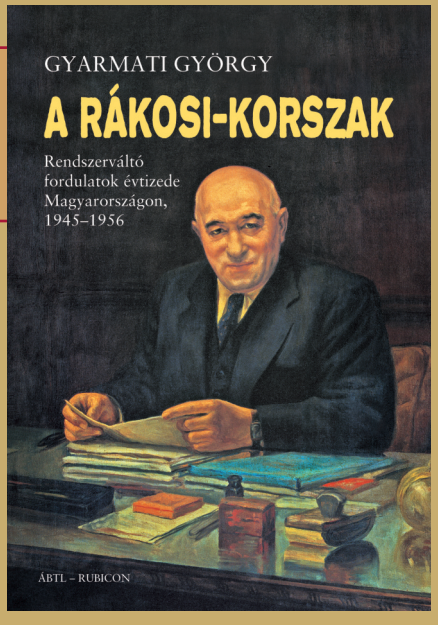

Könyvesbolti ára: 4990 Ft
Szerkesztőségi ára: 3690 Ft
Postai küldeményként: 3690 Ft
(+500 Ft utánvéti díj)

Rendelje meg vagy vásárolja meg a könyveket kedvezményesen a szerkesztőségben!

RUBICON SZERKESZTŐSÉGE

1161 Budapest, Sándor u. 60. • Telefon: 402-1848 • rubicon@t-online.hu • bolt.rubicon.hu

RUBICON
TÖRTÉNELMI MAGAZIN

Prima Primissima

RUBICON
Prima Primissima?

Nagy örömmel tájékoztatjuk Kedves Olvasóinkat,
hogy a Rubicon szerkesztőségét magyar sajtó kategóriában
PRIMA PRIMISSIMA DÍJRA jelölték.

**Ma még senki sem tudhatja, hogy a tíz kategóriában megválasztott három-három Primából kik is lesznek majd a Primissimák.
Ez majd csak a 2018. december 7-én, pénteken este a Művészetek Palotájában megrendezendő ünnepélyes díjátadó Gálaesten derül ki.**

Azt azonban Ön is elősegítheti, hogy szerkesztőségünk a Prima Primissima Közönségdíját elnyerhesse!

Ha az elmúlt évek során szívesen olvasta a Rubicon cikkeit, kérjük, küldje a 21-es számot – ez a Rubicon kódja (a lap nevét nem kell feltüntetni, csak a számot kell beírni) – SMS-ben a 06-70-707-7000-es telefonszámra (az SMS nem emelt díjas).

Velünk együtt Ön is nyerhet!
A Prima Primissima Alapítvány a szavazók között egy Mercedes-Benz A-osztály típusú személygépkocsit sorsol ki.

A díjról mindent megtudhat itt:
www.primaprimissima.hu/aktualis/ismet-elismerik-a-legjobbakat-prima-primissima-2018/62/

SZAVAZZON MOST!
06-70 707-7000 ⇒ 21

PRIMA PRIMISSIMA 2018

RUBICON MEGRENDELÉS: www.rubicon.hu

EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTÉRIUMA

E számunk
az Emberi Erőforrások Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával készült.

NKA Nemzeti Kulturális Alap

18012
9 770865 634092